

Triplex Confinium u 18. stoljeću: iskustvo, znanje, pamćenje

Altić, Matea

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:795301>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

Matea Altić

Triplex Confinium u 18. stoljeću: *iskustvo, znanje, pamćenje*

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Drago Roksandić, professor emeritus

Zagreb, rujan 2020.

Zahvala

Zahvaljujem se mentoru dr. sc. Dragi Roksandiću, professoru emeritusu na inspiraciji, stručnom vodstvu i motivaciji bez čije pomoći ovaj rad ne bi bio moguć.

Zahvaljujem se Mateju koji me ohrabrio da upišem diplomski studij povijesti, na dugogodišnjoj podršci i strpljenju te na iskrenosti i neumornoj vjeri u mene.

Zahvaljujem se mojoj obitelji koja je strpljivo pratila moje putovanje kroz godine studiranja i na podršci koju su mi uvijek iskazivali.

Zahvaljujem se prijateljima koji su uvijek bili na pravom mjestu u pravo vrijeme.

Sadržaj:

1. Uvod	5
1.1 Metodologija rada.....	5
1.2 Pregled izvora i literature.....	8
2. Granice: od definicije do ideologije	10
2.1 Elaboracija pojmova i epistemološka problematika.....	13
2.2 Granica kao mjesto spajanja i razdvajanja.....	14
2.3 Fenomen pograničja.....	16
3. Kartografija: fizička i simbolička konstrukcija svijeta	18
3.1 Imagološki pristup.....	18
3.2 Karte kao sredstvo oblikovanja nacionalnog identiteta.....	23
4. Triplex Confinium: historijska problematika	20
4.1 Dosezi hrvatske historiografije.....	20
4.2 Triplex Confinium do 1699. godine.....	23
4.3 Mirovni ugovori i granice 18. stoljeća na području Triplex Confiniuma.....	25
4.4 Krajolik u službi pograničja.....	30
5. Iskustvo	34
5.1 Fenomenologija „iskustva“ kao historijskog koncepta.....	34
5.1.2 Pojedinac i durštvo kroz iskustvo.....	36
5.2 Kartografija.....	38
5.2.1 Geografski i stilski elementi karata do kraja 18. stoljeća.....	40
5.2.1.1 Označavanje prirodnih i umjetnih granica.....	40
5.2.2 Mletačka, habsburška i osmanska kartografija 18. stoljeća.....	44
5.2.3 Usporedba (Granice mirovnih ugovora mletačke i habsburške kartografske tradicije na kartama za javnu i „tajnu“ uporabu).....	47
5.2.4 Granice mirovnih ugovora mletačke i habsburške kartografske tradicije na kartama za javnu uporabu.....	51
5.2.5 Granice mirovnih ugovora mletačke i habsburške kartografske tradicije na kartama za „tajnu“ uporabu.....	54
5.3 Fortifikacijsko i obrambeno graditeljstvo na pograničju.....	56
5.3.1 Oblikovanje obrambene granice na hrvatskim prostorima do 18. stoljeća.....	56
5.3.2 Iskustvo habsburškog pograničja u 18. stoljeću.....	59

5.3.3 Iskustvo osmanskog pograničja u 18. stoljeću.....	63
5.3.4 Iskustvo mletačkog pograničja u 18. stoljeću.....	66
5.3.5 Iskustvo stanovništva na pograničju.....	70
6. Znanje.....	70
6.1 Historija kao oblik znanja.....	70
6.1.2 Znanje kao oblik društvenog prihvaćanja.....	72
6.2 Vlasi i <i>Crni Vlasi</i> kao stočarske zajednice na hrvatskom ranonovovjekovnom prostoru.....	73
6.3 Vlaško Drugo u djelima Alberta Fortisa i Ivana Lovrića.....	75
6.3.1 Prikaz Drugoga na mletačkim kartografskim prikazima.....	77
6.4 Hajdučija kao reakcija na svakodnevni život pograničja.....	78
6.5 Vlaško stanovništvo između transhumance i sedentarizacije.....	83
6.5.1 Korištenje pašnjaka i reguliranje ispaše.....	85
6.6 Sanitarni kordon – osnivanje, razvijanje i djelovanje sanitarnog kordona na habsburškoj strani granice.....	89
6.6.1 Mletački sanitarni kordon i kontrola granice prema Osmanskom Carstvu.....	91
6.7 Konfesionalni i etnički sastav stanovništva šireg područja Tromeđe nakon Karlovačkog mira.....	94
6.7.1 Viševjerska Tromeđa kroz habsburšku, mletačku i osmansku migracijsku isprepletenost.....	94
6.7.2 Multikonfesionalnost i (ne)tolerancija na pograničju.....	102
7. Pamćenje.....	104
7.1 Pamćenje kao kolektivno i kulturno sjećanje.....	104
7.2 Pamćenje između jezika i epske književnosti.....	106
7.3 Narodna ili usmena književnost – terminologija.....	107
7.3.1 Muslimanske narodne pjesme.....	110
7.3.2 Krajiške i uskočke pjesme Erlangenskog rukopisa.....	112
7.4 Simbolične geografije višegraničja.....	114
7.4.1 Simbolične geografije višegraničja u pjesmama Koste Hörmanna..	116
7.4.2 Simbolične geografije višegraničja u pjesmama Erlangenskog rukopisa.....	119
7.4.3 Usporedba zemljopisnih pojmova epskih pjesama s kartama za javnu uporabu u 18. stoljeću.....	123

7.5 „Slika svoga“ i „slika Drugoga“ u epskim pjesmama.....	125
8. Zaključak.....	130
Sažetak.....	133
Popis kartografskih priloga.....	134
Popis literature.....	145

1. Uvod

1.1 Metodologija rada

Teorijska problematika diplomskog rada temeljit će se na multidisciplinarnom pristupu kroz primjenu kulturne i socijalne povijesti te pripadajućim subdisciplinama poput ekohistorije, vojne povijesti, povijesne kartografije, imagologije te povijesti svakodnevice. Međusobna povezanost navedenih disciplina omogućava različite istraživačke pristupe, a ovaj rad će ponuditi jedan od brojnih načina na koji se ova tema može proučiti i istražiti, te ju pridružiti drugim radovima i projektima kojima je u središtu istraživanja proučavanje graničnih društava na području *Triplexa Confiniuma*.¹

Metodologiju rada temeljit ću na korištenju pet metoda: kvalitativnoj, analitičko-komparativnoj, kvantitativnoj i induktivnoj. Koristeći kvalitativne i analitičko-komparativne metode obradit ću narativ i diskurs, a kvantitativnu metodu primjenit ću pri obrađivanju statističkih izvora poput osmanskih deftera i protostatističkih popisa stanovništva habsburške provincije. Induktivnu metodu primijenit ću kako bih od pojedinačnih premisa došla do općenitih zaključaka, a pritom će poslužiti imagološke percepcije putopisa 18. stoljeća.

Analizu rada provodit ću kroz tekstualne, narativne i kartografske izvore onodobnih povjesničara, kartografa, vojnih i religijskih službenika kao i članke, istraživanja i studije današnjih referentnih povjesničara. Koristit ću i literaturu stranih autora koji su u svojim radovima obrađivali istu ili sličnu tematiku kao i fenomene pograničnih društava te vojne, kartografske i kulturne teme navedenih imperijalnih sila.

Struktura rada bit će potkrijepljena izvorima i literaturom relevantnom za 18. stoljeće, a vremenski period koji ću obrađivati u radu obuhvaćat će razdoblje od potpisivanja mira u Srijemskim Karlovcima 26. siječnja 1699. godine do 17. listopada 1797. godine mirom u Campoformiju kada se ukida Mletačka Republika. Geografsko područje koje će biti obrađeno jest područje habsburških, mletačkih i osmanskih vojno-administrativnih logika šireg i užeg prostora *Triplex Confiniuma* kao što je Lički distrikt Karlovačkog generalata (kasnije Lička graničarska pukovnija) s kapetanijama Zvonigrad, Gračac i Udbina, contado Bukovice, Podgorja i Ravnih

¹ Vidi više u poglavlju 4. *Triplex Confinium*: historijska problematika

kotara, potom Kninska i Cetinska krajina te s osmanske strane Bihaćka, Glamočka i Livanjska krajina.

U ovom radu kroz teorijska polazišta definirat ću osnovne pojmove granice, pograničja i pripadajućih teorija, objasniti što je Triplex Confinium, kako je nastao i koja su relevantna dosadašnja istraživanja koja su obrađivala koncept trojne granice i graničnih društava. Potom, kako se mijenjala granična linija na pograničju kroz 18. stoljeće te što je predstavljala za instrumentalizaciju vlasti i svakodnevni život stanovništva. Promjene u bilježenju granica i shvaćanju istih prikazat ću i interpretirati kroz ranonovovjekovne habsburške i mletačke kartografske percepcije 18. stoljeća.

Naslova tema ovog rada jest „Triplex Confinium u 18. stoljeću: *iskustvo, znanje, pamćenje*“. U glavnom dijelu rada primarno ću obrađivati pojam višegranica u oblikovanju metaforičkog značenja kroz trojnu strukturu rada *iskustvo, znanje i pamćenje* koji će ujedno biti i teorijska podloga rada. Trojni model povezat će navedene znanstvene discipline i omogućiti višeslojevitost pri promatranju različitih čimbenika i fenomena koji su oblikovali pogranično društvo na prostoru Tromeđe. Navedena struktura oblikovat će uže područje rada: *iskustvo* će biti predočeno mikrohistorijskim i makrohistorijskim logikama koje oblikuju kontrastne sustave ranonovovjekovnog života kao što je odnos vlasti i puka; mikro logika će predstavljati običan puk, a makro logika vlast koja je pokušavala sprovesti višestruke interese. Primjer za takav odnos vlasti može se uvidjeti u kartografskim percepcijama u kojima je vlast kartama za javnu ili privatnu („tajnu“) uporabu pokušavala utjecati na percepciju stanovništva o granicama i moći države. Između karata za javnu i „tajnu“ uporabu pokušat ću uvidjeti stvarno područje koje određena država zauzima, kako se bilježi Triplex Confinium te kako se obnavljanjem, rušenjem ili izgrađivanjem vojnih objekata mijenjao kulturni krajolik određenog područja. Običan puk je na vlastiti način slijedio pravila vlasti čineći time pljačku i migracije na granici neprestanim elementom propusnosti graničnog područja, dok su vlasti međusobno zbog gubitka stanovništva ulazile u „male“ i „velike“ ratove na granici, takozvani „rat za ljude“.² U sklopu navedenoga pokušat ću odgovoriti na pitanje stvarne razlike vlasti i društvenog prihvaćanja. Koliko zapravo vlast može kontrolirati stanovništvo vlastitim

² Drago Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijest 1500-1800*. (Zagreb: Barbat, 2003), 19.

zahtjevima, kontrolama i nametnutim pravilima, te kakvo je stvarno područje jurisdikcije određene države nasuprot onoga što se želi prikazati. S gledišta *znanja*, analizirat ću povezanost teritorijalizacije imperijalne moći i svakodnevnog života. Pritom ću prikazati kako država i vojska utječu na svakodnevni život stanovništva; popisivanjem doseljenog i zatečenog stanovništva, ograničavanjem pašnjaka stočarskog stanovništva, nametanjem plaćanja travarina, kontrole trgovine sukladno odredbama mirovnih ugovora te kontrolom granice. Takvo stanje objasniti ću i analizom ranonovovjekovnih putopisa koji pružaju konstrukciju i reprezentaciju Drugoga, to jest percepciju o vlaškom stočarskom stanovništvu planinskih predjela Tromeđe. Sukladno navedenom, nastojat ću prikazati oprečnu narav između činjeničnog i imaginarnog stanja koje donose relevantni izvori. Nadalje, pokušat ću prikazati i (re)konstrukciju viševjerske Tromeđe u ranome novom vijeku te kolika je disperzija muslimanskog stanovništva i razina izmiješanosti s katoličkim i pravoslavnim stanovništvom.

Zadnji dio trojnog modela jest *pamćenje*. Kroz pojam *pamćenja* analizirat ću kulturu imperijalnog višegraničja koristeći epiku krajiško-uskočkog i muslimanskog ciklusa u svrhu povezivanja višegraničja kao geografskog prostora s mentalnim, imaginarnim prostorom, ali i kulturom pamćenja i epskom tradicijom. Pritom, pokušat ću konstruirati percepciju prostora Tromeđe i uvidjeti koji su regionalni protuosmanski motivi u epskoj tradiciji te kako se oblikuje kolektivno pamćenje i pučka svakodnevnica. Analizirat ću i toponimiju šireg prostora Tromeđe koja se pojavljuje u epskim pjesmama kako bih ustanovila koji su fikcionalni, a koji stvarni toponimi koji se koriste u epskim pjesmama.

Pitanja koja se postavljaju a ujedno su i ciljevi ovoga rada dihotomne su naravi; ako se zna koliko vlast može i želi kontrolirati kroz *iskustvo*, koliko uistinu kontrolira kroz *znanje*? Ako lokalno stanovništvo ima svoje viđenje nametnutih imperijalnih interesa, što znači stvarna uspostava vlasti na određenom području za stanovništvo? Na kraju, koliko *iskustvo* i *znanje* uistinu oblikuju običan svijet ako se *pamćenje* aktualizira kroz epiku i kulturu pamćenja koji nude vlastito viđenje geografskog, imaginarnog i političkog svijeta.

Iako je tema *Triplex Confinium* i graničnih društava poznata u akademskoj zajednici, smatram kako različite perspektive i multidisciplinarni pristup izabranoj temi mogu ponuditi odgovore na neodgovorena pitanja i dosad neistražena područja. Ovim radom pokušat ću odgovoriti na postavljena pitanja i otvoriti mogućnosti za

inspiraciju nekih drugih diplomskih radova te istraživanja na području graničnih društava hrvatskog ranonovovjekovnog povijesnog prostora i navedene problematike na svjetskoj razini.

1.2 Pregled izvora i literature

U ovom dijelu rada prikazat ću pregled izvora i recentne literature koje sam koristila u oblikovanju ove teme. U svrhu preglednosti i lakšeg snalaženja korištene izvore podijelila sam na narativne, protostatističke i kartografske, od kojih ću nekoliko priložiti na kraju ovoga rada u obliku slikovnih priloga.

Narativne izvore koje sam analizirala u sklopu ovoga rada su putopisi iz razdoblja 18. stoljeća: *Put po Dalmaciji* Alberta Fortisa i *Bilješke po putu po Dalmaciji i život Stanislava Sočivice* Ivana Lovrića. Također, koristit ću tekstove Vladimira Ardalića, koji su objavljeni krajem 19. stoljeća u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* koje je prof. dr. sc. Živko Bjelanović 2010. sakupio i uvrstio u djelo *Bukovica, narodni život i običaji*. Iz tog djela za potrebe ovoga rada koristila sam opise i vjerovanja narodnih običaja bukovačkog kraja.

Također sam koristila narativne crkvene izvore objavljene u knjizi Mile Bogovića *Senjsko-Modruška ili Krbavska biskupija: izvješća biskupa Svetoj Stolici (1602-1919)* koje je priredio Mile Bogović i iz čijeg korpusa sam prevela jedan dio latinskog teksta iz *Izvješća Ivana Antuna Benzonija 1741. godine*³ te izvještaji Pavla Rittera Vitezovića i Marka Mesića s kraja 17. stoljeća.⁴ U sklopu rada obradila sam i jedno od prvih historiografskih djela o povijesti Vojne krajine Franje Vaničeka *Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originallquellen und Quellenwerken geschöpft, 1. svezak*. Nadalje, izvore koji se odnose na vojnokrajišku i krajiško-muslimanku epiku 18. stoljeća obrađivala sam iz knjige *Dva stoljeća uplakane Hrvatske / Plorantis Croatiae saecula duo* Pavla Rittera Vitezovića koje su priredili prof. dr. sc. Zrinka Blažević i doc. dr. sc. Bojan Marotti, potom knjigu *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama* u kojoj je pjesme sakupio i priredio

³ Izvješće se nalazi u kutiji 734, ff. 72r-91v; f. 72v i 90r-91v. Pisano je na 10 preklopljenih folija, odnosno 20 listova ili 40 strana. Primjerci pisani istom rukom čuvaju se u Biskupskom arhivu u Senju i u Vatikanskom arhivu (fascikl 1., br. 37). Josip Barbarić, Jozo Ivanović, Josip Kolanović, Andrija Lukinović, Stjepan Razum, ur., „Senjsko-modruška biskupija, Izvješće Ivana Antuna Benzonija 1741. godine“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, sv. 7, br. 1 (2001): 174 - 210.

⁴ Mile Bogović, „Dva pisma Pavla Rittera Vitezovića i jedno Marka Mesića“, *Senjski zbornik*, sv. 21, br. 1 (1994): 191 - 198.

Gerhard Gezeman te *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, svezak 1. i 2.

Koste Hörmana

Od protostatističkih izvora koristila sam katastarski defter (BOA TTD 861), *Popis sela i zemlja sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine* kojeg je prevela i priredila prof. dr. sc. Fazileta Hafizović i *Conscriptio terrenorum et hominum beeder Graffschaften Lica vnd Corbavia (1712) (Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj)* kojeg su uredili Karl Kaser, Hannes Grandits i Siegfried Gruber. Potom, izvore statističara i upravnih službenika s početka 19. stoljeća Carla Bernarda Hietzingera *Versuch einer Statistik der k. K. Militärgrenze des österreichischen Kaiserstaates* i Johanna Andreasa Demiana *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen: Band I – die Militär Gränze in Kroatien enthält*.

Od kartografskih izvora primarno sam koristila materijale iz *Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu; Zbirka zemljovida i atlasa NSK*.

Od sekundarne literature koristila sam relevantna historiografska istraživanja za područje Karlovačkog generalata (Ličkog distrikta), Bosanskog pašaluka i Mletačke Dalmacije (Kninskog teritorija) hrvatskih historiografskih produkcija kao i svjetskih koje su se usmjeravale na spomenuta područja. Od stručne literature koristila sam knjige općenitog historiografskog pregleda obrađenog područja kao što je *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1600-1718* (1989) Enesa Pelidije, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira* (1973) Ešrefa Kovačevića, *Bihać i bihaćka krajina. Mjestopisne i poviestne crtice* (1943) Radoslava Lopašića, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela* (1959) Hazima Šabanovića, djela Gunthera Ericha Rothenberga *The Austrian Military Border in Croatia 1522-1747* (1960) i *The Military Border in Croatia 1740-1881* (1966) i Šime Peričića *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike* (1980) te knjiga crkvene problematike poput *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine* (1982) Mile Bogovića.

Nadalje, upotrijebila sam i članke objavljene u zbornicima, primjerice u uredništvu Roberta Skenderovića i Stanka Andrića *Franz Vaniček i vojnokrajiška historiografija. Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Slavonskom brodu 23. i 24. listopada 2014.* (2017) te Janka Vodopije, *Sanitarni kordon nekad i danas. Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice*

Sanitarnog kordona, Zadar 26. do 28. listopada 1978., (1978). Potom, koristila sam i zbornike projekta *Triplex Confinium* prof. dr. sc. Drage Roksandića i sur. (1996-).⁵

Rabila sam i literaturu za lakše razumijevanje i razlučivanje terminologije pri obradi izabranih tekstova epike kao što je knjiga Stipe Botice *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka* (1995) i *Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca: izbor kritika* koje su sastavili i priredili Đenana Buturović i Vlajko Palavestra (1974), te *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine: historijska usmena predanja, zbornik predanja, komentari* Vlajka Palavestre koje je uredio Miroslav Niškanović (2003).

Kao proširenje navedenoj literaturi koristila sam doktorske disertacije, npr. Marka Šarića, *Vlasi na tromedi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16.-17.stoljeće)* (2010), leksikone (primjerice Emil Heršak, *Leksikon migracijskoga i etničkog nazivlja* (1998) te rječnike pojmova i njihove internetske pandane poput internetske verzije Leksikografskog zavoda Miroslava Krleže <https://www.lzmk.hr/> s pripadajućim mrežnim programima *Hrvatske enciklopedije* <https://enciklopedija.hr/>, *Hrvatskog biografskog leksikona* <http://hbl.lzmk.hr/> i *Proleksis enciklopedije* <https://proleksis.lzmk.hr/> .

Osim navedenih kartografskih izvora većinu predložaka preuzela sam iz objavljene kartografske literature Mirele Slukan Altić *Povijesna kartografija, kartografski izvori u povijesnim znanostima* (2003), potom *Zbirka Novak Mappae Croaticae* u Zbirci zemljovida i atlasa NSK koje su uredili Dubravka Mlinarić i Mira Miletić Drder (2017) te *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma* Mirele Slukan Altić (2003).

2. Granice: od definicije do ideologije

2.1. Elaboracija pojmova i epistemološka problematika

U svrhu boljeg razumijevanja izabrane tematike graničnih društava *Triplex Confiniuma*, ukratko ću definirati i prikazati „granice“, „krajine“, „pograničja“ i „regije“ kako bi se kroz epistemološku problematiku mogli razlučiti pojmovni koncepti koji se koriste u diplomskom radu.

⁵ Navedeni zbornici i istraživanja u poglavlju 4.1 Dosezi hrvatske historiografije

Emil Heršak u *Leksikonu migracijskog i etničkog nazivlja*, predstavlja „granicu“ ili „među“ kao određeno područje do kojeg seže vlast ili vlasništvo osobe, skupine ljudi, zajednice ili države. Utvrdio je „granicu“ kao „crtu“ koja je točno određena u prostoru: dijeli ih na prirodne (prirodne oznake u prostoru poput rijeka, brda i planina) i umjetne (stvorene čovjekovim djelovanjem – obilježavaju se kamenim međašima, ogradama, znakovima, zidovima, utvrđama i rovovima). Kao opći slavenski izraz, „granica“ može označavati „kraj zemlje“ ili „kraj“, te i pogranično rubno područje. Sukladno navedenom, u hrvatskom jeziku pojavljuje se oblik riječi „krajina“ za pogranično područje.⁶ Prema Dragi Roksandiću u *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800.*, slavenska inačice riječi „granica“ uvrstila se i u germanske jezike (njem. *Grenze*), a hrvatski jezik bilježi i tuđice iz latinskog (lat. *Terminus*)⁷ poput „termen“, „trmen“, „terminuš“ i talijanskog jezika (lat. *Confine*) primjerice „konfin“, „kunfin“, „kofin“⁸ i „krajina“ koja je praćena obično prostornim razgraničenjima poput „Banske krajine“, „Primorska krajina“ itd.⁹ Za Pavla Rittera Vitezovića u njegovom *Lexicon Latino – Illyricum*, „krajina“ ili „kraina“ je *Confinium, contra hosticum; Finis* (Granica preko puta neprijatelja)¹⁰, dok Joakim Stulli pod *Confinium, ii, n.* smatra *confine, frontiera, vicinanza, granicca, kraina, pokraina, megja, motka, humka, strana, susjedstvo*.¹¹

Heršak navodi da je pojam „pokrajina“ etimološki je vezan za izraz „krajina“, čija je praslavenska osnova označavala riječ „kraj“ koja je kasnije poprimila značenje *svršetak, granica, rub kopna ili zemlje*.¹² Pojam „međa“ (lat. *medius*) označava „nešto između“ i u tom smislu označava i „granicu“ koja nosi uže političko značenje.¹³

⁶ Emil Heršak, *Leksikon migracijskoga i etničkog nazivlja* (Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga, 1998), 73.

⁷ Bog *Termin* u rimskoj mitologiji bio je bog granica, zemljišnih međa i zaštitnik posjeda. Njegov lik obilježavao se običnim kamenim blokom (kamenom međašem koji je smatran svetim) zabijenim u zemlju kako bi se razlikovalo omeđivanje posjeda. Blagdan *Terminalia* slavio se 23. veljače, a vlasnici posjeda između čijih međa je stajao kamen međaš ukrašavali su kamen cvijećem i kao žrtvu prinosili kukuruz, medno saće, vino te žrtvovali janje. Uz pjesmu i ples slavili su boga Termina. William Smith, ur., *A dictionary of Greek and Roman antiquities*, (London: Printed for Taylor and Walton, 28, Upper Gower Street, 1842.), 1112.

⁸ Emil Heršak, *Leksikon migracijskoga i etničkog nazivlja*, 73.

⁹ Drago Roksandić, *Triplex Confinium*, 27.

¹⁰ Pavao Ritter Vitezović, *Lexicon Latino-Illyricum*, Sv. 3, Hrvatsko-latinski rječnik, priredile i pogovor napisale Nada Vajs i Zrinka Meštrović (Zagreb: ArTresor naklada, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2009), 388.

¹¹ Joachimi Stulli, *Lexicon Latino – Italico – Illyricum, Ditissimum, ac Locupletissimum, in quo adferuntur usitatores, elegantiores, difficiliores earundem linguarum phrases, loquendi formulae ac proverbia* (Budae: Typis, ac Sumptibus Typhographiae regiae universitatis Peštanae, MDCCCI.), 285.

¹² Emil Heršak, *Leksikon migracijskoga i etničkog nazivlja*, 113.

¹³ ibid 139.

Međutim, analizom pojma „Tromeđa“, primjećuje se kako u tvorbi riječi korijen sadržava riječ „međa“, a ne „granica“ ili „krajina“ jer se u tradicijskim govorima s lijeve strane obale rijeke Une koristio i danas koristi izraz „sumeđa“ ili „suha međa“¹⁴, a u slavenskim govorima se pojam „meja“ i danas rabi za obilježavanje državnih granica.¹⁵ Iz perspektive osmanskog vojnog pograničnog sustava, pojmu „granica“ i „krajiste“ odgovara pojam „serhat“ (perz. *serhad*, ar. *ḥadd*). Zbog potrebe prilagodbe balkanskom sustavu ratovanja, primjerice izgradnjom obrambenih linija duž pograničja i održavanjem utvrđenja, osmanski pogranični vojni sustav serhata na Balkanu podrazumijevao je oblikovanje granice kao nastavak pograničnog sistema koji se koristio u Anadoliji.¹⁶

U epistemološkoj problematici pojmovi „granica“ i „regija“ nadopunju se i predstavljaju legitimnu podjelu društvenog svijeta kao kriterij razgraničenja.¹⁷ Heršak pojam „regija“ u hrvatskom jeziku obilježava isključivo kao prostoran i zemljopisan pojam te predstavlja područje zemlje ili više njih koje su jedinstvene po svojim geografskim, političkim, društvenim, kulturnim, gospodarskim ili povijesnim obilježjima. Etimologija riječi bliska je lat. *regere* što znači „upravljati“, „vladati“¹⁸, a za Pierrea Bourdieua predstavlja koncept divizije i magijskog. „Magijsko“ u Bourdieuovom konceptu „regije“ označava društveni čin procjenjivanja koji odlučivanjem uvodi „arbitrarni diskontinuitet u prirodni kontinuitet“¹⁹ koji se mogu analizirati iz pogleda između prostornih regija, razlika u dobnim, klasnim skupinama itd. Nadalje, Bourdieu identificira moć sa moći vladara koji razgraničenjem teritorija ima vlast nad određenim područjem. *Regere fines* je čin koji se sastoji od „povlačenja pravaca koji označavaju granice“ i razdvajaju unutrašnji svijet od vanjskog, carstvo svetog od profanog te državan, nacionalan teritorij od nepoznatog teritorija. Taj čin je prije svega *svet* jer ga izvršava onaj koji ima najveću i najvišu vlast, a to je kralj (lat. *rex*) čija je dužnost ustanoviti pravila koja su propisana dekretima, dakle izvršnom

¹⁴ Drago Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijest 1500-1800.*, 27.

¹⁵ Emil Heršak, *Leksikon migracijskoga i etničkog nazivlja*, 139.

¹⁶ Elma Korić, „Stepen izučenosti rubnog pojasa osmanskog serhata u Bosni naspram habsburških vojnih krajina Hrvatske i Slavonske na temelju osmanskih izvora do kraja 16. stoljeća u dosadašnjoj bosansko-hercegovačkoj historiografiji“, *Franz Vaniček i vojnokrajiska historiografija. Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Slavonskom Brodu 23. i 24. listopada 2014.*, ur. Rober Skenderović i Stanko Andrić (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2017.): 106 - 109.

¹⁷ Drago Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijest 1500-1800.*, 5-6.

¹⁸ Emil Heršak, *Leksikon migracijskoga i etničkog nazivlja*, 227.

¹⁹ Pierre Bourdieu, *Što znači govoriti, ekonomija jezičnih razmjena* (Zagreb: Biblioteka Psiha, 1992), 117.

moći postići i realizirati ono što se zagovara govorom autoritetnim i političkim govorom vladara.²⁰

2.2 Granica kao mjesto spajanja i razdvajanja

Nakon teorijski definiranih pojmova granice, potrebno je prikazati što granica kao fizička i mentalna barijera predstavlja za zajednice koje egzistiraju na njezinom pograničju. Kada neka zajednica okupira određeni teritorij, ona oblikuje vlastitu vrstu granice. Granica se oblikuje i mijenja aktivnošću i rastom, a može biti i pod utjecajem druge zajednice. Owen Lattimore u svojoj knjizi *Studies in Frontier History: Collected Papers 1929 – 1958.*, klasificira granicu na dva načina: granica između dvije zajednice iste vrste (npr. jurisdikcija Habsburške Monarhije i Mletačke Republike koje su obje kršćanske zajednice) i granica između različitih vrsta zajednice (npr. mletačko katoličko stanovništvo i vlaško stanovništvo).²¹ Lattimore navodi, da kada se dvije zajednice iste vrste udruže preko sporazuma ili osvajanja, promjena se događa u vidu veličine zajednice, a onda i kvalitete. Ta uvećana i združena zajednica može u mnogočemu više pridonijeti promjenama u društvenim i administrativnim institucijama jer ako postoji velika razlika u institucionalnoj snazi i društvenoj energiji između dvije zajednice iste vrste, slabiju zajednicu preuzima ona jača. Nadalje, ako zajednica jedne vrste preuzme zajednicu druge vrste, rezultat je nova zajednica koja može imati veću brojnost i zauzimati veći teritorij. Također, ona može biti drugačija kvalitete od obje zajednice od čijeg spajanja je stvorena. Stvaranjem nove zajednice izbacuju se stari posjednici ili neki od njih te oni postaju nova vrsta društva ukoliko se ne prilagode pravilima nove zajednice.²² Prema Bourdieu, granica je uvijek proizvod podjele koja može i ne mora biti temeljena na stvarnosti, a ovisi o tome hoće li elementi koji ju oblikuju pokazivati veće ili manje uzajamne sličnosti i razlike. Granica je proizvod pravnog čina razgraničenja, ona proizvodi kulturne i sociološke razlike u istoj mjeri u kakvoj one nju proizvode.²³

²⁰ ibid 117.

²¹ Owen Lattimore, *Studies in Frontier History: Collected Papers 1929 – 1958.* (London: Oxford University Press 1962), 469.

²² ibid 469.

²³ Pierre Bourdieu, *Što znači govoriti*, 118.

Dvije različite jurisdikcije (države) uvijek odvaja granična linija koja ima najveći stupanj razlike u blizini težišta, npr. glavnom gradu određene zemlje ili nekom području na kojem veća skupina ljudi gravitira, a ne na samoj granici. Nadalje, u kartografskim prikazima granica se uvijek označava linijski, ali kada se istoj pristupa s tla primjećuje se kako „granica“ obuhvaća šire područje i nije stroga linija odvajanja jedne zemlje od druge.²⁴

Granica održava populaciju i njezino djelovanje marginalnim. To znači da sve što se događa u širem pograničju je podložno izazovima i iskušenjima zbog vlastitog interesa, ali i zbog udaljenosti od središta vlasti koja ne može lako nadgledati aktivnosti na granici. Zbog toga su mnogi pojedinci bili uključeni u krijumčarenje na granicama kojima je motiv bio prvenstveno ekonomski, dakle zarada. Međutim, Lattimore spominje i osobne motive, zajedničke interese i socijalne kontakte koje je stanovništvo dijelilo na pograničju. Sukladno tome, ljudi koji su surađivali s jedne i druge strane granice postaju jedna grupa ljudi koji se funkcionalno razlikuju iako nisu institucionalno definirani. Primjer za to može poslužiti ambivalentna odanost graničara koji su često političku odanost državi mijenjali zbog ekonomskog interesa i nezakonitog poslovanja sa strancima preko granice.²⁵

2.3. Fenomen pograničja

Zrinka Blažević definira pojam „border studies“, interdisciplinarni smjer u historiografskoj disciplini u kojem je glavni istraživački fokus *pogranice* kao fenomen simultane izolacije i propusnosti, otvorenosti i zatvorenosti koji zajedno konstruiraju „kompleksnu dijalektiku političkih, ekonomskih i kulturnih putanja i transgresija kao svojstvene značajke graničja“.²⁶ „Border studies“ kompatibilne su s paradigmatama postukturalizma koji omogućava produktivnije pristupe u promoviranju kritičkog i multiperspektivnog razmišljanja o prostoru, a koji granicu predstavlja kao simbolički i fizički prostor. Istraživanje se usmjerava na propusnost

²⁴ Owen Lattimore, *Studies in Frontier History*, 469 - 470.

²⁵ *ibid* 470.

²⁶ Zrinka Blažević, „Triplex Confinium – Liminal Spaces of Transculturation and Hybridisation in the Early Modern Period“, *Die Erschließung des Raumes. Konstruktion, Imagination und Darstellung von Raumen und Grenzen im Barockzeitalter. Teil 1 und 2*, ur. Karin Friedrich (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2014), 743.

graničnih zona koje se mogu stvarati i stvarane su različitim identitetima, kulturnim značenjima, ekonomskim strukturama i političkim strategijama. Blažević navodi da je propusnost i liminalnost granice *Triplex Confiniuma* omogućila ispreplitanje individualnih i kolektivnih identiteta te oblikovanje „međuprostora“ koji je u dugom povijesnom trajanju stvarao „civilizacijske, kulturne, ekonomske i konfesionalne inkluzije, ekskluzije, represije i transgresije“.²⁷ To znači da je granica *Triplex Confiniuma* bila dinamično sjecište odnosa, događaja i struktura koji su se međusobno (re)producirali, a konstrukt iste je zahtijevao višestruka značenja i smjestio je na široki raspon slojevitih i složenih granica. Prema Alfredu R. Rieberu, sva euroazijska pograničja²⁸ u ranom novom vijeku dijele šest ekoloških i kulturnih faktora: 1) zone vojnih natjecanja rivalskih multikulturalnih carstava obrubljenih heterogenim granicama koja okružuju okolna jezgrena područja; 2) mjesto susreta doseljenog i polunomadskih ili nomadskih populacija i pomiješanih etnolingvističkih i religijskih grupa; 3) razne oblike smještaja i prekograničnih susreta domorodačkih, vojnih, ekonomski i socio-kulturnih vrsta; 4) usporedo visoka razina kretanja stanovništva u rasponu od migracije do deportacije i ponovnog naseljavanja; 5) dvosmislene odanosti naroda pograničnih zona; 6) nedosljedna politika središnje carske uprave koja varira između ustupaka i represije kako bi se održala sigurnost i stabilnost na pograničju.²⁹ U tom kontekstu *Triplex Confiniuma*, pograničje kao zona natjecanja multikulturalnih carstava predstavljalo je područje dominacije i podređenosti, simboličko predstavljanje institucija i reprezentacije moći kojima se pokušavalo podrediti lokalno vlaško stanovništvo. Nadalje, kao mjesto susreta različitih religijskih i etničkih grupa te visokom razinom kretanja stanovništva (transhumantno stočarstvo), pograničje je nudilo fleksibilnost političke prilagodbe, ali i izvor za vojni i ekonomski prosperitet vojnih sila koje su mogle „testirati“ vlastite buduće ekspanzionističke planove.³⁰ Isto tako česti prelasci preko granica i vjerojatnost „dvojne podređenosti“ lokalnog stanovništva stvarali su probleme za imperijalne administracije posebice Mletačku Republiku koja je uvidjevši ekonomsku

²⁷ ibid 743.

²⁸ Euroazijska pograničja ranoga novoga vijeka prema A. R. Rieberu: habsburško-mletačko-osmansko (*Triplex Confinium*), habsburško-madžarsko-osmansko (Transilvanija), poljsko-rusko-osmansko (Pontsko-kaspijska stepa), rusko-osmansko-iransko (Kavkaski čvor) i rusko-mongolsko-kinesko Han (unutrašnja Azija). Drago Roksandić i Nataša Štefanec, ur. „*Triplex Confinium in comparative context*“, *Constructing border societies on the Triplex Confinium* (Budapest: Central European University Budapest Working Paper Series vol. 4, 2000), 13 - 28.

²⁹ ibid 13-28.

³⁰ Zrinka Blažević, „*Triplex Confinium – Liminal Spaces*“, 744.

zapuštenost Dalmacije pokušala uvesti i reforme agrarnog sustava uvođenjem Grimanijevog zakona 1755. i 1756. godine.³¹ Zaključno, pograničje je kao prostor ispreplitanja kolektivnih i individualnih identiteta kroz zone interakcije i limitacije omogućilo oblikovanje „pograničnog društva“. Takvo društvo na sinkretistički je način preuzimalo i koristilo religijske, socijalne i kulturne oblike te stvaralo vlastite hibridne sustave (poput *pobratimstva*)³² koji su omogućavali međusobnu inkluziju stanovništva svih strana granice.³³

3. Kartografija: fizička i simbolička konstrukcija svijeta

3.1 Imagološki pristup

Karte na prvi pogled predstavljaju vizualizaciju i reprodukciju stvarnosti određenog područja, no isto tako omogućuju razne interpretacije i reprodukcije geografske ili neke druge stvarnosti do granica manipulacije njome. Manipulacije stvarnošću ranoga novoga vijeka uočljivije su više na kartografskim radovima umjetničke i estetske vrijednosti nego na suvremenim kartografskim tehnikama koje nude sofisticiranije tehnike obilježavanja i crtanja prostora. Autori ranonovovjekovnih karata manipulacijama su mogli stvoriti određeni imagološki pristup čitanju karata i estetiku alteriteta koja bi odgovarala određenom političkom ili kulturnom krugu iz čije produkcije bi nastala karta. To znači da ovisno o pojedincu koja promatra kartu i njegovoj obrazovnoj, socijalnoj, kulturoškoj i političkoj pozadini, karte se mogu čitati

³¹ Josip Ante Soldo, *Grimanijev zakon. Zakon za dalmatinske krajine iz 1755./56. godine*, priredio Nikša Staničić (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga i FF Press – Zavod za hrvasku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2005), 13.

³² Fenomen *pobratimstva* nastao je u pograničnim društvima Triplex Confiniuma kao produkt sinkretizma, tolerancije i kohezije kršćanskih i muslimanskih graničara. Stanovništvo pograničja nalazilo je načine kako zaobići društvene, političke i religijske podjele i nalazilo zajednički interes i vrijednosti. *Pobratimstvo* ili *krvno srodstvo* bilo je često među južnim Slavenima i vlaškim stanovništvom te je nastalo kao produžetak rodbinskih veza nastalih iz međusobne suglasnosti koje je podrazumijevalo recipročne obaveze poput zaštite i pomoći te određenih ograničenja. Bratimljenjem su se namjerno stvarale veze po uzoru na obiteljske obaveze kako bi se stvorili saveznici u neprijateljskom svijetu kojeg je država slabo kontrolirala. Vidi više u: Wendy Bracewell, „Frontier Blood-Brotherhood and the Triplex Confinium“, *Constructing border societies on the Triplex Confinium*, ur. Drago Roksančić i Nataša Štefanec (Budapest: Central European University Budapest Working Paper Series vol. 4, 2000), 29 - 47.

³³ Zrinka Blažević, „Triplex Confinium – Liminal Spaces“, 745.

na više načina i svaka osoba nalazi određene aspekte karte presudnima.³⁴ Geograf i kartograf J. B. Harley, istaknuo je kako su karte „socijalna konstrukcija svijeta koja se izlaže kroz medij kartografije“³⁵ što znači da karte ne predstavljaju samo geografsku stvarnost već mogu preoblikovati svijet kao i svaki dokument, posebice što se tiče odnosa moći i kulturnih praksi. Kao slike svijeta, karte nisu nikada neutralne, bez vrijednosti ili u potpunosti namijenjene znanstvenoj publici. Većina karata namijenjena je ciljanoj publici, posebice onoj koju je oblikovao politički režim.³⁶

Prema Mlinarić i Gregurović, „karte ne odražavaju samo sliku subjekta koji se njome prikazuje, ponekad onoga Drugoga (heteropredodžbe) i drugačijega od autora samog, nego, kao i svako svjedočanstvo o Drugom, i refleksiju samih autora karata (autopredodžbe)“.³⁷ Upravo zbog takvog načina komuniciranja kartama postojale su mogućnosti za krivim i neistinitim kartografskim percepcijama i konstrukcijama. Kako bi se u okviru imaginativne geografije moglo definirati Drugo, važno se osvrnuti na shvaćanje granica, odnosno stvarne i simbolične granice. Pritom, stereotipi koji kao sustav pojednostavljenja i uopćenih osobina određene društvene zajednice oblikuju metaforu Drugoga omogućuju njegovo „ubacivanje“ u geografski prostor. Nadalje, taj se geografski prostor omeđuje imaginativnim granicama i postaje mentalna karta koja razlikuje „naš“ prostor od „njihovog“. Na takav način granice stvaraju društvene, moralne i kulturne kategorije te proizvode hijerarhizaciju kultura, dok ideje i konstrukcije o Drugome nastaju kako bi odredile i legitimirale te kategorije koje definiraju kolektivni i individualni identitet.³⁸

Postmodernistički politički geograf Edward Soje, razvio je koncept prostorne trijalektike koji se zasniva na Lefebvrevom prostornom modelu koji objedinjuje nekoliko međusobno suprotstavljenih prostora (percipiran, koncipiran i življen prostor). Ti suprotstavljeni prostori mogu se smatrati različitim dimenzijama. Budući da postoje različiti doživljaji istoga prostora, objektivna stvarnost često je podređena subjektivnim viđenjima, a karte su zbog lake manipulacije prostorom dobar primjer subjektivnosti i autopredodžbi. Zbog toga se u obzir mora uzeti kontekst nastanka

³⁴ Dubravka Mlinarić i Snježana Gregurović, „Kartografska vizualizacija i slika Drugoga na primjeru višestruko graničnih prostora“, *Migracijske i etničke teme* 27, br. 3 (2011): 345 - 373.

³⁵ Vidi više u Borna Fürst – Bjeliš i Ivan Zupanc, „Images of the Croatia Borderlands: Selected Examples of Early Modern Cartography“, *Hrvatski geografski glasnik*, sv. 69, br. 1, 7 – 23 (2007.): 5 - 19., i J. B. Harley, *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001).

³⁶ *ibid* 5 - 19.

³⁷ Dubravka Mlinarić i Snježana Gregurović, „Kartografska vizualizacija“, 373.

³⁸ Vidi više u Dubravka Mlinarić i Snježana Gregurović, „Kartografska vizualizacija“, 345 - 373.

karte kako bi se ona mogla pravilno shvatiti i upotrijebiti.³⁹ J. B. Harley također ističe važnost konteksta karte te navodi i da se određena karta mora vraćanjem u prošlost staviti u određeno mjesto i vrijeme. Navodi tri aspekta konteksta u kojem se karta promatra kao tekst: 1. kontekst kartografa, 2. kontekst druge karte i 3. kontekst društva. Naglašava i važnost društva u oblikovanju karata jer su karte dio društva kojeg odražavaju.⁴⁰

3.2 Karte kao sredstvo oblikovanja nacionalnog identiteta

Prema Davidu H. Kaplanu i Guntramu H. Herbu, nacionalizam je „(...) geografska doktrina koja teži povezati samoidentificiranu grupu ljudi (naciju) unutar jedne vlasti na ograničenom zemljopisnom području (država)“.⁴¹ Geografija ima važnu ulogu u stvaranju nacionalnog identiteta jer se ono ne može izvršiti ukoliko ne postoji nacionalna ideologija određenog teritorija koja daje naciji legitimitet. Nadalje, nacionalni identitet unutar granica nije jednako zastupljen i iste kategorije; u geografskom centru drugačiji je nego na graničnim područjima, a upravo te razlike između nacionalnih grupa stvaraju pograničja od kojih svaka ima drugačije shvaćanje identiteta. Blizina graničnog područja može dovesti u pitanje postojanje nacionalnih identiteta zbog konstantne trgovinske veze i prelazaka preko granice, krijumčarenja ili stvaranje antagonizama.⁴²

Krajolik predstavlja veoma bitnu odrednicu stvaranja osjećaja pripadnosti i oblikovanja nacionalnog identiteta. Razni oblici krajolika mogu evocirati određeno geografsko područje i potaknuti emocije poput sjete, ponosa, nostalgije, sreće, patnje i tuge. Krajolici i pejzaži potiču vizualne reprezentacije koje omogućavaju identitetima i nacijama prepoznavanje istih kao vlastitih, a to je posebno važno za one države koje su nedavno ostvarile neovisnost ili koje su pod vlašću drugih. Pri konstrukciji identiteta, mora se uzeti u obzir i kako se prilagoditi drugim alternativnim

³⁹ ibid, 345 - 373 i Edward. W. Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places* (Oxford: Blackwell, 1996).

⁴⁰ Borna Fürst – Bjeliš i Ivan Zupanc, „Images of the Croatia Borderlands“, 7., prema J. B. Harley, *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography*, (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001).

⁴¹ David H. Kaplan i Guntram H. Herb, „How geography shapes National Identities“, *National Identities*, sv. 13, br. 4 (2011): 349 - 360.

⁴² ibid, 349 - 360.

identitetama koji postoje na različitim geografskim razmjerima što se posebno dotiče onih identiteta koji se osjećaju „drugačijima“ od dominantne nacionalnosti unutar države. Kaplan i Herb navode da se takvi identiteti mogu smatrati subnacionalnim identitetima ili nacijama bez država koje mogu tražiti neovisnosti, prihvaćanje svoje države ili autonomiju. Između nacionalnih identiteta i regionalnih identiteta postoji mutna granica i većina država imaju regije koje prihvaćaju identitete države u kojoj žive, ali u isto vrijeme zadržavaju svoj identitet; primjerice vlaško stanovništvo koje je zadržalo do 20. stoljeća svoj regionalni identitet iako su stoljećima živjeli i bili pod vlašću drugih naroda i identiteta.⁴³

Karte nisu važne samo zbog ilustrativnih i analitičkih kvaliteta već mogu pomoći u vizualizaciji jednog naroda kako bi teritorij kojeg nastanjuju postao opipljiv i konkretan. Samo one mogu pokazati jasne i nedvosmislene granice određenog naroda ako nisu podložne subjektivnosti. Međutim, Kaplan i Herb ističu kako su karte uvijek pod utjecajem određenih socioloških ili kulturnih vrijednosti te bi se trebale proučavati tekstualno, a ne kao istinita reprezentacija svijeta jer bi se na takav način mogla postići objektivizacija kartiranog područja. Karte su veoma efektne kao sredstvo kojim se definira teritorijalni opseg nacionalnog identiteta jer mogu proširiti sliku o naciji koja bi joj pomogla da se čvršće poveže i identificira s teritorijem. To je posebno istaknuto u kartama za javnu uporabu koje stvaraju sličan efekt.⁴⁴ Primjerice, karta za javnu uporabu koju je 1690. godine izradio najpoznatiji mletački kartograf s kraja 17. i početka 18. stoljeća Vincenzo Maria Coronelli, prikazuje srednju i južnu Dalmaciju te njezin istočni dio. U područje mletačkog interesa uključio je i Hercegovinu neovisno na drugačiju realnost prije Karlovačkog mira 1699. godine. Također, primjećuje se kako Jadransko more zapisuje kao „*Golfo di Venezia*“, odn. Venecijanski zaljev čime potvrđuje i opravdava mletačku dominaciju na Jadranu.⁴⁵ Vladajuće elite mogle su diktirati smjer i politiku u kojem su željele da narod percipira stvarnu vlast preko karata u dvodimenzionalnom ili trodimenzionalnom obliku. Uspješnost karata za javnu uporabu odredio je centralizirani sistem institucija koje su proizvodile karte i stavljale ih u uporabu. Geodetski izmjeri područja nosili su

⁴³ David H. Kaplan i Guntram H. Herb, „How geography shapes National Identities“, 349 - 360.

⁴⁴ ibid 349 - 360.

⁴⁵ Dubravka Mlinarić i Mira Miletić Drder, ur. *Zbirka Novak Mappae Croaticae u Zbirci zemljovida i atlasa NSK* (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, 2017), 154
Coronelli, Vincenzo Maria, „*Ristretto dell'a Dalmazia diuisa ne suoi contadi: dela Dalmatia diuise ne' suoi contadi, parte orientale*“ (1690.), NSK/Zbirka zemljovida i atlasa NSK - Stare Karte Hrvatske <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11247> (pristup 1.5.2020.)

se u glavne gradove, sakupljali se, spajali i arihivirali u statističkim uredima, a vlasti su mogle koristiti takve kartografske reprezentacije kako bi upravljale. Zaključno, teritorij je postao uniformiran i mogao se lakše kontrolirati.⁴⁶ Nadalje, Pavao Ritter Vitezović u *Uplakanoj Hrvatskoj* na području „uplakane Hrvatske“, određuje i opisuje više od sedamdeset različitih utvrđenja koja čine simboličku odrednicu identiteta. Materijalni ostatak nekadašnjeg hrvatskog plemstva prema Vitezoviću predstavlja odraz povijesnog kontinuiteta pri oblikovanju nacionalnog identiteta.⁴⁷

4. Triplex Confinium: historijska problematika

4.1 Dosezi hrvatske historiografije

Istraživački potencijali i rezultati istraživanja o imperijalnom višegraničju hrvatskog ranonovovjekovnog prostora najbolje se opisuju međunarodnim istraživačkim projektima o Triplex Confiniumu. Projekt *Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu, 1500 – 1800.* pokrenut je 1996. godine suradnjom između studenata, profesora i znanstvenika iz Zagreba, Budimpešte i Graza. Idejni utemeljitelji projekta bili su prof. dr. sc. Drago Roksandić i prof. dr. sc. Karl Kaser.

Projekt je bio zajednički utemeljen između Zavoda za hrvatsku povijest i Odsjeka za povijest Filozofskog fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Institute on Southeastern Europe; Central European University Budapest i Abteilung für Südosteuropäische Geschichte des Institus für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz.⁴⁸ Začetak projekta slijedile su dvije međunarodne konferencije pod nazivom *Triplex Confinium After the Vienna War (1683 - 1699): Problems of Micro-Historical Research* koja se održala od 21. do 22. ožujka 1997. godine na Institute of Southeastern Europe of the Open Society Institute and the Central European University in Budapest (CEU) i

⁴⁶ Kaplan i Guntram, „How geography shapes National Identities“, 349-360. i za usporedbu vidi više u J. Hakli, „Regions, networks and fluidity in the Finnish Nation-State“, *National Identities*, br. 10, (2008): 5 - 22.

⁴⁷ Zrinka Blažević, „*Miserima facies Croatiae*: Percepcija prirodne okoline tromeđe u djelu *Plorantis Croatiae saecula duo* Pavla Rittera Vitezovića“, u Drago Roksandić i sur. (ur.), *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*, (Književni Krug Spli/Zagreb: 2003), 201 – 213.

⁴⁸ O projektu Triplex Confinium <http://www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/triplex2/> (pristupljeno 17.4.2020.)

konferencija pod nazivom *Plan and Practice. How to Construct a Border Society? The „Triplex Confinium“, (the Ottoman, Venetian, Habsburg Borders) cca 1700 - 1750.* koja se održala od 9. do 12. prosinca 1998. godine na Sveučilištu u Grazu (Abteilung für Südosteuropäische Geschichte). Treća međunarodna projektna konferencija *Triplex Confinium (1500 - 1800): ekohistorija*, održana je na Filozofskom fakultetu u Zadru od 3. do 7. svibnja 2000. godine., a organizirali su je Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Abteilung für Südosteuropäische Geschichte des Institus für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz i History Department of Central European University Budapest. Četvrti međunarodni skup *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the Other on the Borderland. Eastern Adriatic and beyond 1500 - 1800.*, održana je na Sveučilištu u Padovi od 25. do 27. ožujka 2004. godine.

Navedene projekte slijedili su i objavljeni zbornici: *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers. Budapest, March 21-22, 1997* (CEU, Institute on Southeastern Europe, 1998, 160. str.), *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium. International Project Conference Papers 2. Graz, Dezember 9-12, 1998* (CEU History Department, Working Paper Series 4, Budapest, 2000, 288 str., 13 autorskih karata i 41 ilustracija) te *Triplex Confinium (1500 - 1800): Ekohistorija. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru* (Književni krug, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split/Zagreb, 2003, 445 str.).

Istraživački projekt „Triplex Confinium“, ima korijene u hrvatskoj ranonovovjekovnoj povijesti koja je tada smještena unutar trojne granice. To je bilo mjesto susreta religija poput katoličanstva (rimokatoličke i grkokatoličke), grčkog pravoslavlja i islama te judaizma i protestantizma. Također, prostor Triplex Confiniuma mjesto je doticaja različitih geografskih područja Mediterana i Jadranskog mora, panonskog dijela središnje Europe te dinarsko - balkanskog područja koje je i geografski obilježilo hrvatsku i srednjoeuropsku tradiciju kroz pojam „*Antemurale Christianitatis*“.⁴⁹ Koncept projekta temeljen je na multi i interdisciplinarnim projektima koji su na multinacionalnom dijalogu srednjoeuropskih povjesničara produblivali spoznaje o procesima i praksama „odozgo“ i „odozdo“ u

⁴⁹ Drago Roksandić, ur. „The Triplex Confinium. International Research Project: Objectives, Approaches and Methods“, *Microhistory of the Triplex Confinium. International project conference papers (March 21-22, 1997)* (Budapest: Institute on Southeastern Europe, Central European University, 1998), 9.

razradi hrvatskog višegraničja.⁵⁰ Mikrohistorijska i makrohistorijska istraživanja omogućila su se stvaranjem koncepta „višegraničja“ (*multiple borderland*) čiji pojam nosi strukturalnu kompleksnost i zahtjevnost, stoga su bili neizbježni komparativistički pristupi. Uspješnost projekta osim rada i suradništva s kolegama, suradnicima i studentima iz Hrvatske i europskih zemalja ovisila je i o povratku izvorima; arhivskim izvorima, ali i etnografskim, muzeološkim, arheološkim i drugim izvorima.⁵¹

Smatram kako je za potrebe diplomskog rada važno napomenuti i tri monografije koje su nastale uslijed istraživačkog doprinosa projekta „Triplex Confinium“. *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500 - 1800.* (Barbat, Zagreb, 2003, 259 str., 17 karata i ilustracije) prof. dr. sc. Drage Roksandića u kojoj autor analizira mikro- i makrohistorijskim pristupom prostor trojne granice stavivši u opreku periferna granična područja kao područja „barbarizma“ i centralna gradska središta „civilizacijska“ područja. Višestruki civilizacijski i kompleksni izazovi hrvatskog višegraničja objašnjeni su interpretacijom percepcija, stereotipa i mentaliteta na Tromeđi kao i brojnim kartografskim priložima. Također, monografija *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma* (Hrvatski državni arhiv, Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1999, 142 str., 16 ilustracija i karata) prof. dr. sc. Mirele Slukan Altić istaknula je važnost interpretacije kartografskih izvora za ekohistorijska istraživanja. Prema dostupnim izvorima istražila je u kulturnom i socijalno historijskom pogledu granične karte, sanitarno-poštanske kordone, karte travarina te planove utvrda i gradova habsburške, mletačke i osmanske provenijencije. Nadalje, monografija prof. dr. sc. Zrinke Blažević *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije. Ideološka koncepcija u djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Rittera Vitezovića (1652. - 1713.)* (Barbat, Zagreb, 2002., str. 279, hrvatski i latinski tekstovi) ponudila je imaginativne i ideološke koncepcije Pavla Rittera Vitezovića nakon 1699. godine koje je pritom povezala sa suvremenim političkim i kulturnim praksama, a dodala je i hrvatske prijevode latinskih izvornika Vitezovićeve spomenice „Hrvatska“ i „Rasprava o Kraljevstvu Hrvatske“.

⁵⁰ Željko, Holjevac, „Osvrt na međunarodnu konferenciju o „Triplex Confiniumu“ u Grazu u prosincu 1998. godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 41 (1999): 309 - 310.

⁵¹ Drago Roksandić, ur. „The Triplex Confinium. International Research Project“, 16 - 19.

Ostali realizirani projekti u programu „Triplex Confinium“ mogu se smatrati „nadogradnjom“ na postojeću bazu primjenjujući i reinterpretrirajući slične koncepte na drugim sociokulturnim, ekohistorijskim i socioekonomskim područjima poput dva osmanistička projekta: *Triplex Confinium: Osmansko višegraničje kao socijalni i kulturni prostor* kojeg je vodila prof. dr. sc. Snježana Buzov i *Kulturna povijest osmanske Bosne: interkulturalnost u podijeljenom društvu* pod vodstvom prof. dr. sc. Tatjane Paić-Vukić, potom projekt *TITIUS: Porječje Krke – baština i sociokulturni razvoj*, *Triplex Confinium: hrvatska riječna višegraničja* kojeg je vodio prof. dr. sc. Šime Pilić, projekt *Identitet i kulturno oblikovanje Bunjevaca* pod vodstvom doc. dr. sc. Milane Černelić i mnogi drugi.⁵²

4.2 Triplex Confinium do 1699. godine

Kako bi se pomnije definirao fenomen Triplex Confiniuma, bitno je utvrditi okolnosti njegovog nastanka te političku situaciju užeg i šireg prostora trojne granice. Političko, vojno i ekonomsko nazadovanje Osmanskog Carstva potvrdilo se u dva velika rata 17. stoljeća, Kandijskim (1645.-1669.) i Bečkim ratom (1683.-1699.) koji su dokazali kako osmanskoj upravi manjka dovoljno mudrih i sposobnih ljudi koji su bili svjesni objektivne stvarnosti i mogli ponuditi efikasne reforme. Svjetska trgovina 16. i 17. stoljeća preselila se na Atlantski ocean, a time se počela mijenjati i ekonomska situacija Carstva. Nedovoljne teritorijalne ekspanzije donosile su manje ratnog plijena janjičarima i spahijama koji su se na taj način bogatili, a Carstvo je uvelo praksu davanja dugoročnog zakupa dobara pojedincima čime se država lišavala stvarnih prihoda. Pojedinci iz vojnih redova podizali su ustanke (posebno janjičari) zbog popuštanja vojnih disciplina zbog čega je dolazilo do korupcije u visokim vojnim i političkim redovima te slabljenja timarsko-spahijskog sistema.⁵³ Ešref Kovačević ističe kako je Žitvanski mir 1606. godine potpisan između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije ujedno i prvi međunarodni sporazum između ove

⁵² Ostali projekti popisani su i razjašnjeni na internetskoj stranici Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, *Znanstveni program: TRIPLEX CONFINIUM* <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/hr/> (pristup 21.4.2020.)

⁵³ Ešref Kovačević, *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira* (Sarajevo: Izdavačko preduzeće "Svjetlost", 1973), 17 - 20.

⁵³ Radoslav Lopašić, *Dva hrvatska junaka Marko Mesić i Luka Ibrišimović* (Zagreb: Izdanje 'Maticе Hrvatske', 1989), 33 - 36.

dvije države, jedan od mnogih pokazatelja nazadovanja Carstva. Osim teritorijalnih ustupaka Habsburškoj Monarhiji kao što su gradovi Čazma, Petrinja i Moslavina, i oslobođanja Monarhije od plaćanja godišnjeg danka u iznosu od 30 000 dukata, Carstvo se ugovorom obvezalo kako će habsburškog vladara oslovljavati sa „austrijski car“, a ne „austrijski kralj“ kako je do tada bilo uvriježeno.⁵⁴

Na poticaj pape Inocenta XI. između Habsburške Monarhije, Mletačke Republike, Carske Rusije i Poljsko-litavske unije dolazi do sklapanja saveza Svete lige 1683. godine kako bi se oslobodili središnji dijelovi Europe od osmanske vlasti. Porazom na Kahlbergu pored Beča 1683. godine slomljena je dvomjesečna osmanska opsada te onemogućen posljednji pokušaj Osmanlija da zauzmu habsburšku prijestolnicu i zavladaju u srednjoj Europi. Sukobi su završili pobjedom Svete lige i potpisivanjem mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine. Mirom je službeno završio Veliki bečki rat, a potpisan je između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, te Osmanskog Carstva i Mletačke Republike. Na hrvatskim prostorima, u Lici, Dalmaciji i Slavoniji prije potpisivanja primirja izbijaju narodni ustanci protiv osmanske vlasti. Istaknuto mjesto u predvođenju ličkih ustanaka zauzima pop Matija Mesić koji je i sam odlazio s lokalnim stanovništvom iz Brinja i Otočca na četovanje preko granice u osmanske zemlje. Domaći lički ustanci i krajišnici sakupili su oko 3 000 lokalnog stanovništva⁵⁵ i s hrvatskom vojskom karlovačkog generala I. J. Herberstaina oslobodili osmanske utvrde i 21. srpnja 1689. Udbinu čime je oslobođena Lika i Krbava.⁵⁶ Ustrojena je posebna županija u kojoj su vlast imale habsburška vojna vlast i Dvorska komora u Beču. Lika i Krbava priključene su crkvenoj jurisdikciji Senjske i modruške biskupije, a Hrvatski je Sabor na temelju prirodnog i povijesnog prava zahtijevao inkorporaciju Like i Krbave sa utvrdom Zvonigrad u hrvatski politički prostor pod upravom Hrvatskog Sabora i bana. 1692. godine Lika i Krbava te luka Karlobag prodane su grofu Adolfu Sinzendorfu za 80 000 rajnskih florena. Upravu Like i Krbave 1694. - 95. godine preuzela je Dvorska komora u Grazu.⁵⁷

Drago Roksanđić u *Triplex Confinium ili o granicama i regijama u povijesti 1500 - 1800.*, elaborira pojam „višeograničje“ kao preteča međunarodno verificiranoj granici na vrhu Debelog brda „Triplex Confinium“ utvrđenoj Karlovačkim mirom 1699.

⁵⁴ Ešref Kovačević, *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici*, 17 - 20.

⁵⁵ Radoslav Lopašić, *Dva hrvatska junaka*, 33 - 36.

⁵⁶ Ešref Kovačević, *Granice bosanskog pašaluka*, 15.

⁵⁷ Željko Holjevac, *Gospić u Vojnoj krajini (1689.-1712.-1881.)*, knjiga 31 (Zagreb: Bibliotheca Historia Croatica, 2002), 17 - 18.

godine. Prvu Tromeđu kao prostor međudržavnih sukoba triju imperija ustanovljuje u Tršćanskom zaljevu. Iako mjesto konfrontacija u 15. stoljeću između Habsburgovaca, Mlečana i Osmanlije nije imalo definirane granice, mogu se razlučiti prostori koje države zaposjedaju, odnosno u slučaju Osmanlija, prostore na koje „upadaju preko granice“ budući da su osmanska zauzimanja slovenskih i hrvatskih pokrajina imala pljačkaški, a ne osvajački karakter.

Iduća Tromeđa oblikovat će se nakon pada Klisa 1537. godine s epicentrom na granici Like i Krbave pod vlašću Osmanlija i s druge strane mletačke Dalmacije. Ta Tromeđa postojat će do kraja Bečkog rata i označavat će šire poprište sukoba uskoka s Osmanlijama i Mlečanima. Još jedna Tromeđa koja je bila poprište intenzivnih imperijalnih previranja posebice početkom 17. stoljeća nalazila se u obrovačkom području.⁵⁸ Obrovac su Osmanlije zauzele 1527. godine i predstavljao je važno trgovačko središte preko kojeg su mogli trgovati s Mlečanima i izvoziti velike količine drvene građe i ogrijevno drva. Spomenuta Tromeđa, nalazila se između Novigradskog distrikta s mletačke strane, Karin i nahija Obrovac s osmanske strane te Senjska kapetanije s habsburške strane.⁵⁹

4.3 Mirovni ugovori i granice 18. stoljeća na području Triplex Confiniuma

Triplex Confinium kao granično područje nastalo je mirovnim sporazumom u Srijemskim Karlovcima 26. siječnja 1699. godine, potpisanim između Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Završno primirje potpisali su 7. veljače 1700. godine Mletačka Republika i Osmansko Carstvo⁶⁰ te su se odredile nove granice na temelju načela *uti possidetis, ita possideatis*; svaka strana koja je osvojila određeni teritorij do potpisivanja mira može zadržati u svojoj vlasti taj teritorij. Mirom u Srijemskim Karlovcima vraćen je velik dio hrvatskog teritorija nakon što je on sveden na „ostatke ostataka“ (*Reliquae reliquiarum*) Žitvanskim mirom 1606. godine. Granicama dogovorenim 1699. godine, po prvi puta su se na

⁵⁸ Drago Roksandić, *Triplex Confinium*, 15-16.

⁵⁹ Marko Šarić, „Vlasi na tromeđi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakinje (16. – 17. st.)“ (Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2010), 8 - 9.

⁶⁰ Sultan Mustafa II. ratificirao je sporazum 15.4.1701. godine, prema Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.), 26.

teritoriju hrvatskih zemalja, neposredno dodirivali teritoriji triju imperija, a sjecište se nalazilo na vrhu Debelog brda sjeverozapadno od grada Knina koje se zove Medviđa glavica. Ta točka, poznata pod imenom Tromeđa ili Triplex Confinium, bilo je mjesto dodirivanja granicu triju imperija koji su stoljećima ratovali jedni protiv drugih. Spomenuti mir osim samog razgraničenja, rješavao je i pitanje ratnih zarobljenika, prebjega, slobode trgovanja te pitanje vjerskih sloboda. Trojna granica će na hrvatskom tlu mijenjati svoj položaj kroz cijelo 18. stoljeće, a potpuno će nestati propašću Mletačke Republike 1797. godine.⁶¹ Važno je napomenuti da je šire područje Triplex Confiniuma označavalo područje habsburških, mletačkih i osmanskih *krajina* koje su od početaka osmanskih osvajanja u 16. stoljeću do kraja 18. stoljeća obuhvaćale područja od Zadra, Knina i Senja do Livna i Bihaća. Geografsko područje Tromeđe sačinjavali su dijelovi sjeveroistočno od Knina gdje su se granice susrele i raširile kroz dinarske planine do jadranskog mora s jedne strane i Pounja i rijeke Une s druge strane.⁶²

Mletačko-osmansku granicu ustanovljenu 1699. godine prethodio je Kandijski rat iz 1645. godine koji se proširio na sve mletačko-osmanske granične posjede. Ugovorom između mletačkog povjerenika Baptiste Nanija i turskih predstavnika 3. listopada 1671. godine povučena je linija „Nani“ na načelu *uti possidetis*. Granicom koja je označavala „staru stečevinu“ Mletačka Republika je izgubila otok Kretu osim nekolicinu luka (Soudha, Garbusa i Spinalonga), a ostavljena su joj brojna sela koja su bila prije rata unutar osmanskih granica. Republika je svoje stečevine proširila na na okolicu Splita i Klisa i uspjela zadržati titulu „gospodara na Jadranu“. Osmansko Carstvo pregovorima je vratilo većinu utvrda u zadarsko-šibenskom zaleđu što im je i bio cilj.⁶³

Za vrijeme Kandijskog rata počinje veliko doseljavanje Morlaka te ostalog katoličkog i pravoslavnog stanovništva na teritorij Mletačke Republike. Ekonomske povlastice i gubitak osmanskog interesa za vlaško stanovništvo kao kolonizatorskog i obrambenog faktora na granici, bili su neki od razloga za prijelaz vlašskog stanovništva na mletačku

⁶¹ Mirela Slukan, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2003), 30 - 32.

⁶² Drago Roksančić, ur. „The Triplex Confinium. International Research Project: Objectives, Approaches and Methods“, *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers* (Budapest, March 21-22, 1997), (Budapest: Institute of Southeastern Europe, Central European University), 10 - 11.

⁶³ Snježana Buzov, „Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon kandijskog rata“, *Povijesni prilozi*, vol 12, br. 12 (1993): 1 - 38.

stranu granice. Nadalje, krajem 16. stoljeća Osmansko Carstvo postaje krajina kapetanijskog tipa koja za razliku od Mlečana i Habsburgovaca ne naseljava više stanovništvo uz granicu kako bi ju branilo nego uvodi plaćenu pograničnu vojsku. Vojničke službe u kapetanijama bile su nasljedne i plaćene te sastavljene od domaćih ljudi čime se stvarala motivirana pogranična vojska, a time se potreba za vlaškim stanovništvom umanjila.⁶⁴

Budući da mletačko-osmanska granica nije mirovala zbog neprestanih pljačkaških upada s obje strane, 1684. godine počinje Morejski rat za poluotok Moreju (Pelepones) te je mirovnim ugovorom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine Venecija osim teritorija na Levantu dobila teritorije i u Dalmaciji. Mletačka Republika dobila je 23 veća i manja mjesta koja su do tada pripadala Osmanskom Carstvu, to jest dijelovima hercegovačkog, kliškog i krčkog sandžaka poput Knina, Sinja, Vrlike, Vrgorca i Gabele.⁶⁵ Po mletačkom povjereniku u određivanju granice Grimaniju, nova mletačko-osmanska granica koje se kretala smjerom od Knina do Vrlike, Sinja, Zadvarja, Čitluka i Opuzena dobila je ime „Linija Grimani“ koja je označavala „novu stečevinu“. Dogovorena polukružna linija od jednog sata hoda u promjeru omeđivala je Knin od sjeverozapada i sjevera, kao i svako veće naselje, odakle je linija ravno kretala prema Vrlici.⁶⁶

Prema odredbama mira, Habsburška Monarhija zadržala je osvojene teritorije od ušća Tise do ušća Bosuta, Ugarsku, Erdelj i Slavoniju osim Srijema.⁶⁷ Granica na hrvatskom teritoriju ugovorom u Srijemskim Karlovcima ponovno se pružala do Une i južnog Velebita odnosno do Like i Krbave, a u Slavoniji do Save i jugoistočnog Srijema.⁶⁸ Sveukupno, hrvatski teritorij iznosio je 22 000 kilometara kvadratnih dok Tursku Hrvatsku, međurječje Une i Vrbasa nije uspjela vratiti.⁶⁹

Mirovnim ugovorom, Osmansko Carstvo gubi ogromna, ekonomski i strateški važna prostranstva jugoistočne Europe kojim je vladalo stoljećima. Nazadovanje Osmanskog Carstva očitovalo se ponajviše u teritorijalnom pogledu, a potpisivanje sporazuma označilo je početak društvenog i socijalnog zaostajanja te kraj

⁶⁴ ibid 1 - 38.

⁶⁵ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718* (Sarajevo: Veselin Mesleša, 1989.), 15.

⁶⁶ Mirela Slukan, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 31 - 35.

⁶⁷ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira*, 26.

⁶⁸ Ešref Kovačević, *Granice bosanskog pašaluka*, 15.

⁶⁹ Mirela Slukan, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 31 - 35.

šestogodišnjeg bečkog rata u kojem je Osmansko Carstvo imalo drugi i posljednji pokušaj za osvajanje „ključa središnje Europe“, Beča.⁷⁰

Do 1699. godine Bosanski pašaluk sastojao se sastojao se od osam sandžaka; Požeškog, Bosanskog, Krčko-ličkog, Hercegovačkog, Zvorničkog, Cerničkog, Kliškog i Bihaćkog, a sandžaci su potom bili podijeljeni na 29 kapetanija. Karlovačkim mirom suzio se teritorij bosanskog pašaluka koji se sveo na Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški i Bihaćki sandžak i dvanaest kapetanija. Prema odredbama mira dijelovi kliškog sandžaka dodijeljeni su Mletačkoj Republici, a Bihaćki sandžak je 1711. godine pripojen Bosanskom sandžaku. Sjeverne granice pašaluka branilo je domaće stanovništvo koje se našlo između graničnih posjeda Habsburške Monarhije i Mletačke Republike,⁷¹ a Carstvo je izgubilo sve posjede sjeverno od Save te gradove i utvrde u Dalmaciji Knin, Sinj i Vrliku.⁷²

Ipak, nakon 1699. godine dolazilo je do novih sukoba na granici između Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Novi mletačko-austrijsko-turski rat izbio je 1716. godine koji je završio potpisivanjem mira u Požarevcu 21. srpnja 1718. godine na principu *uti possidetis*. Potpisana su dva ugovora, habsburško-osmanski 11.10.1719. godine i mletačko-osmanski 8.6.1721. godine.⁷³ Opseg habsburškog i mletačkog posjeda na tlu hrvatskih zemalja proširio se za 24 800 kilometara kvadratnih, a Osmansko Carstvo potiskuje se prema unutrašnjosti.⁷⁴ Osim osvojene Moreje i poluotoka na Sredozemlju, Osmansko Carstvo dobilo je zemljišni pojas između Neretve i Herceg Novog s gradom Gabelom čime je kontroliralo koridor razdvajanja između Dubrovačke Republike i Mletačke Republike južno od ušća Neretve do ulaza u potok Sutorinu na ulazu u Boku kotorsku.⁷⁵ Također, 1718. godine Carstvo je izgubilo teritorij Srijema koji se pripojio Habsburškoj Monarhiji. Pripojili su se i Stari Jasenovac, Brčko, Šamac, Bosanska Gradiška te Pounje s gradovima Dubicom, Kostajnicom i Bosanski Novi.

Drugi Morejski rat trajao je od 1714. do 1717. godine, a završen je potpisivanjem mira u Požarevcu kojim je Mletačka Republika dobila nova područja i pučanstvo.

⁷⁰ Ešref Kovačević, *Granice bosanskog pašaluka*, 15.

⁷¹ ibid 5.

⁷² Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, BOA TTD 861 (Prijevod katastarskog deftera), (Zagreb-Sarajevo: SKD "Prosvjeta", Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Orijentalni institut u Sarajevu, 2016.), 8.

⁷³ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira*, 251.

⁷⁴ Mirela Slukan, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 32.

⁷⁵ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 93.

Mletačka linija razgraničenja išla je u dubinu zaleđa u smjeru Metković-Vrgorac-Imotski-Strmica koja je nazvana „Linija Mocenigo“ odn. „najnovija stečevina“ definirana od strane glavnog povjerenika Alvise Moceniga 1721. godine. Uvidom u karte razgraničenja toga doba, posebice kartama poštanskih kordona, može se vidjeti kako se južni dijelovi habsburško-osmanske i habsburško-mletačke granice nisu mijenjali, dok se mletačko-osmanska granica pomiče na istok. Zbog tog pomicanja, *Triplex Confinium* se pomaknuo na Rujavu glavicu.⁷⁶, a mletačko-osmanska granica uspostavljena mirom je uglavnom i današnja granica između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Dalmacija je tako dobila zaokruženu zemljopisnu i etničko-religioznu cjelinu koju je zadržala i do danas.⁷⁷

Enes Pelidija u *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 - 1718* smatra kako su sa šireg aspekta, odluke Požarevačkog mira imale regionalni značaj. Habsburška Monarhija ušla je u među vodeće i utjecajne sile Europe, Engleskom, Francuskom, Prusijom i Rusijom, a Mletačka Republika se zajedno s Osmanskim Carstvom, Švedskom i Španjolskom pridružila drugorazrednim zemljama čija je moć počela slabjeti.⁷⁸ Habsburška Monarhija morala je u idućem austrijsko-turskom ratu 1737. - 1739. koji je zaključen mirom u Beogradu 1. 9. 1739. godine ustupiti jedan dio teritorija Porti. Beogradski mirovni ugovor nije mijenjao prostor Tromeđe, a manje izmjene izvršene su na habsburškoj granici koja je vraćena na prirodni tok Save prema Osmanskom Carstvu.⁷⁹

Granica se posljedni put pomiče nakon austro-turskog rata 1788. godine koje je završen Svištovskim mirom 1791. godine, a planina Plješivica postala je granica Habsburške Monarhije s Osmanskim Carstvom iznad Bihaća.⁸⁰ Cetingrad je ponovno pripao hrvatskom teritoriju, a granica je prolazila od Cetingrada do ušća Rabinje u Glinu te do ušća potoka Maljevca. Od Maljevca granica se kretala do izvora Belšenkovica pa do uzvisine Buhaća. Nadalje, na hrvatskoj strani su se nalazili Drežnik i Vaganac gdje je granica prolazila rijekom Koranom sve do čardaka Bijali klanac, Papari i Klokot pa do podnožja Plješivice, Nebljuške gorice sve do Drenovca. Osmanskom Carstvu vratili su se gradovi Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bosanski Novi, osvojeni Beograd i dijelovi Srbije. Habsburške vlasti nisu htjele

⁷⁶ Mirela Slukan, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 32.

⁷⁷ Mile Bogović, *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, 2. izdanje (Zagreb: Kršćanska sadašnjost Školska knjiga, 1993.), 10.

⁷⁸ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira*, 255.

⁷⁹ Mirela Slukan, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 32.

⁸⁰ Radoslav Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 1890.), 97.

stvaranje nove trojne granice budući da se osmanski teritorij posve udaljio od prvotne Tromeđe, te se od Drenovca do Tromeđe koja se nalazila na Rujavoj glavici osnovao uski sloj koridora osmanskog teritorija. Što se tiče novih granica, one su za hrvatske prostore imale veliku važnost odn. postale su nove povijesne granice Hrvatske.⁸¹

Potpisani mirovni sporazumi uključujući Karlovački mir 1699., Požarevački 1718. godine te Svištovski mir 1791. godine nisu mogli riješiti neprekidne pogranične sporove na području Tromeđe. Ugovori često nisu zadovoljavali teritorijalne pretenzije svih strana što je bio rezultat zemljišnih pograničnih sporova i uzurpacija posjeda posebice na habsburškoj i mletačkoj strani granice. Krijumčarenje, četovanje, „mali rat“ na granici, otimanje djevojaka i stoke izrodilo je mnoge lokalne junake koji su pograničnom pljačkom i hajdučijom diktirali vlastito viđenje obaveze prema lokalnoj vlasteli i slobodi.

Utvrđivanje granica ostavilo je značajne i trajne tragove u prirodnom i kulturnom pejzažu, kao i utjecaj na ukupnu ekološku transformaciju prostora. To se posebno odrazilo na stočarsko stanovništvo i na njihov agrar, odnosno korištenje pašnjaka.⁸²

Vlaško - stočarsko stanovništvo koje se nalazilo na širokom ruralnom području između urbanih centara, tražilo je veliku fleksibilnost i pokretljivost budući da nisu koristili ustaljenu ratarsku obradu zemljišta već ekstenzivno stočarstvo transhumantnog tipa u kojem su se kretali između zimskih i ljetnih pašnjaka. Njihova disperzna naseljenost koja je oblikovala poseban kulturni pejzaž, nakon 1699. i uspostavom nove vojnokrajiške uprave počela se mijenjati i sedentarizirati što je predstavljalo poseban oblik akulturacije. Također, gradska središta šireg prostora poput Zadra i Senja nisu ostali pošteđeni promjena. Zadar je pritom bio centar dalmatinskog pograničnog zaleđa, centar mletačke provincije Dalmacije, Senj habsburško gradsko središte vojno-krajiškog prostora, a Bihać najbliže islamsko gradsko središte osmanskog pograničnog prostora i centar administrativno-vojne jedinice sandžaka. Nove granice utjecale su i na mobilnost stanovništva i smjerove migracija te presjecale stoljetne karavanske puteve između Dalmacije i njenog zaleđa. Habsburško-osmanska i mletačko-osmanska granica su po prvi puta su bile fizički označene na terenu⁸³, a linija razgraničenja koja je postala vidljiva promijenila je svijest ljudi o granici. Granične linije bile su označene graničnim humcima dok su

⁸¹ Mirela Slukan, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 32.

⁸² *ibid* 15.

⁸³ *ibid* 15.

dužinom granice u brojnim čardacima posade nadgledale i čuvale granice. Kao što je navedeno, pogranični sporovi i često prelaženje s jedne na drugu stranu granice doveli su do potrebe obrane i kontrole iste, a zbog rješavanja državnopravnih pitanja bilo je odlučeno kako će se označena granica kartirati.⁸⁴

4.4 Krajolik u službi pograničja

Geografski prostor *Triplex Confiniuma* u svojoj jezgri dio je dinarskog planinskog prostora koji je otvoren prema Panonskoj nizini i Jadranskom moru. Širi prostor Tromeđe uz Dinaru, obilježavaju planine Velebit i Biokovo. Imena tih planina vrlo su stara, a postoji mogućnost da vuku porijeklo iz ilirskog razdoblja. Antički oronimi koji se nalaze na prostoru Ilirika odnose se na planine Velebit (*Mons Bebio*), Dinaru (*Mons Ardio*) i Biokovo (*Mons Albanus*). Izražen granični karakter, odn. geohistorijska granica povezuje sve tri planine koja je u slučaju Velebita i Dinare izražena i u vegetacijskim granicama zbog prožimanja mediteranske i kontinentalne klime. Planine su također i prirodne i povijesne granice jer su bile okružene brojnim *krajinama* na kojima su bile povučene linije razgraničenja državnih tvorevina. Za imperijalne sile koje su svoje teritorije pokušavale prilagoditi na grebenima planina, planine su bile izolirajući čimbenik koji razdvaja teritorije, dok je za stočarsko stanovništvo planina označavala slobodu i utočište.⁸⁵ Urbane gradske jezgre Tromeđe nalazile su se između Zadra, Senja i Bihaća, a njihov centar bio je grad Knin. Prostor između bio je nastanjen vlaškim/morlačkim stanovništvom, tradicionalnim stočarskim zajednicama bez čijih djelovanja se ne može zamisliti socijalni, ekohistorijski i vojnokrajiški život Tromeđe.⁸⁶

Krajevi oko gornjeg toka Cetine, rijeke Krke i Čikole, značajnije su ishodišno područje stočarskog kretanja u primorskoj zoni. Kretanja stočara Dinarskim planinama prvenstveno su uvjetovana krajolikom te privrednim i društvenim osobinama toga kraja. Položaj Dinarida između Sredozemlja i kontinentalne Europe imao je odlučujuću ulogu u razvoju transhumance kao nužnost stanovništva u

⁸⁴ Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija, Kartografski izvori u povijesnim znanostima* (Samobor: Meridijani, 2003), 214.

⁸⁵ Marko Šarić, „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt“, *Ekonomika i ekohistorija*, sv. 6, br. 1 (2010): 55 - 94.

⁸⁶ Drago Roksandić, *Triplex Confinium*, 19.

prehranjivanju vlastitog blaga. Pravci stočarskih kretanja oko Dinare ustanovljeni su u pradavnim vremenima jer primjerice pomicanje graničnih linija Karlovačkim mirom 1699. i Požarevačkim 1718. godine između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva nije smetalo održavanju stočarskih kretanja.⁸⁷ Granice se nisu nadzirale pa je stoka mogla nesmetano prolaziti s jedne strane teritorija mletačke Dalmacije na područje turske Bosne. Selo Uništa koje je nakon Požarevačkog mira pripalo Osmanskom Carstvu prihvaćalo je dalmatinsku stoku na prenoćište prije njegova izdiga na susjedni pašnjak Razvali, a isto se dozvoljavalo i na pašnjacima na Batu, Gnjatu, Klekovači i Troglavu koji su se promjenom granica našli na osmanskoj strani Dinare.⁸⁸

S fluvijalnog ekohistorijskog stajališta, riječni vodotoci Jadranskog (Zrmanja, Krka, Cetina) i Crnomorskog (Una) sliva komunikacijski su neodvojivi od Dinarskih planina, Panonske nizine i Jadranskog mora od sjeverozapada prema jugoistoku u svim povijesnim razdobljima. U blizini izvora Une nalaze se i izvori Zrmanje, Krke i Cetine, stoga se prometni pravac sjever-jug/jug-sjever vrlo rano razvio, a u srednjem je vijeku bio poznat kao *via exercitualis*.⁸⁹ Osmanska osvajanja prekinula su ustaljene prometne pravce i usmjerila ih na istok/zapad, no rijetko u suprotnom smjeru. Prema karti Mirele Slukan Altić „Putna mreža u Hrvatskoj i susjednim zemljama od antike do novog vijeka“, Una, Zrmanja, Krka i Cetina od antike do novoga vijeka povezuju prometnice panonskih predjela s jadranskim kao što su današnji Split, Šibenik i Zadar.⁹⁰ To potvrđuje i Radoslav Lopašić u knjizi *Bihać i bihaćka krajina* sljedećim citatom: „*Koje čudo, ako se u tako pitomu kraju, kao što je Unska dolina, ljudstvo već u najdavnije doba nastanilo. Glavna cesta, što je spajala Jadransko more sa Podunavljem od Salone do Siscije tekla je uz obalu Une te ima i sada mjestimice traga kaldrmi (...)*“.⁹¹ Izvori Krke, Zrmanje, Cetine i Une sa svojim pritocima nalaze se u blizini Tromeđe, a sama točka razgraničenja na Debelom brdu na vrhu Medviđe glavice (Medveđak 740 m) u blizini je izvora rijeke Krke. Uži prostor Tromeđe koji sačinjavaju krajevi uz Krku, posebice njezin gornji tok postali su dodirno područje Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Dolina rijeke Krke nadovezuje se na dolinu rijeke Une koja preko Bosanskog Grahova omogućuje

⁸⁷ Mirko Marković, *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*, (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003), 28 - 35.

⁸⁸ *ibid*, 28 - 35.

⁸⁹ Drago Roksanđić i Nicolo Sponza, „Triplex Confinium (Tromeđa) kao višerječje“, *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, sv. 8, br. 8, (Ožujak, 2016): 63 - 81.

⁹⁰ *ibid* 63 - 81.

⁹¹ Radoslav Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, 4.

komunikacijski i trgovački put prema Bihaću, dok je dolina Krke okružena gradovima Splitom, Zadrom i Kninom.⁹²

U makrohistorijskom smislu prostor Tromeđe i krajeva uz Krku obuhvaća dijelove jugozapadne Bosne, jugoistočne Like, dinarsko odn. kninsko područje te tri polja gornje Krke; Prominu, Miljevce, Bukovicu i dio Ravnih kotara do skradinskog i šibenskog područja.⁹³ Kao krški i vegetativno oskudan kraj, kopneni dio sjeverne Dalmacije, Bukovica, ima prirodnu granicu na istoku u srednjem toku rijeke Krke dok joj je sjeverozapadna granica usmjerena prema ličkoj regiji koja se dodiruje s granicom Dalmacije. Bukovica je smještena između Obrovca, Kistanja i Knina na sjeveru Ravnih kotara, dok se Skradin nalazi u donjem i Knin u gornjem toku rijeke Krke. Granice Bukovice nejasno su određene te ona postupno silazi nižim krškim brežuljcima u nizinu Ravnih kotara u koje se često iseljavalo bukovačko stanovništvo. To je plodan kraj koji se nalazi između Bukovice, zadarsko-biogradskog primorja i rijeke Krke te Prukljanskog jezera.⁹⁴ Kninsko/dinarsko područje jednim dijelom čini prostorni predio Dalmatinske zagore koja je dio južne Hrvatske i omeđena je planinskim grebenima Kozjaka, Mosora, Trta, Velikog Jelinka, obroncima Svilaje i Moseća te područjem Petrova polja i Poljica, Cetinskom krajinom i rijekama Cetinom i Čikolom.⁹⁵ Krajine Zagore sačinjavaju okolna područja i gradovi Knin, Sinj, Vrlika, Vrgorac, Drniš i Imotski.⁹⁶

Današnji pojam „Dalmatinske zagore“, evocira neplodnost krškog krajolika, arhaični svijet koji je stoljećima nepromijenjen, a karakterizira ga sporost i zaostajalost ekonomskog razvitka te poljoprivrednih i industrijskih tehnika. Prema Roksandić i Štefanec, Zagora 12. stoljeća nije nužno bila kršovita i neplodna već prekrivena šumama koje su se protezale do dalmatinskih obala što se krajem 18. i početkom 19. stoljeća promijenilo. Primorska i kontinentalna Dalmacija i danas imaju distinktivne razlike u shvaćanju komunalnih, subregionalnih i lokalnih tradicija, a razlika je posebno postala očita u 18. i 19. stoljeću kada su se primorski krajevi Dalmacije koji

⁹² Šime Pilić, „Socijalna eko-historija krajeva uz rijeku Krku (1500-1800) u suvremenim putopisima“, *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija, Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru*, ur. Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec i Vinka Glunčić-Bužančić, (Split/Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003), 305 - 333.

⁹³ *ibid* 305 - 333.

⁹⁴ Vladimir Ardalić, *Bukovica. Narodni život i običaji*, priredio Živko Bjelanović, (Novi Sad: Budućnost, 2010.), 12 - 13.

⁹⁵ Krešimir Kužić, *Povijest Dalmatinske zagore*, (Split: Književni krug, 1997), 7 - 8.

⁹⁶ Dalmatinska zagora, Hrvatska enciklopedija <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13755> (pristupljeno 28.4.2020.)

su bili u mletačkom podaništvu od 15. stoljeća počeli kulturološki razlikovati od kontinentalne Dalmacije. Do 1718. godine mletačko-osmanskim ratovima Mletačka Republika proširila je granicu od dalmatinske obale do dinarskih planina i približila se Tromeđi. Kako navode Roksandić i Štefanec, „ (...) unutrašnja mletačka razgraničenja u Dalmaciji nakon ratova 1645. -1718. godine bila u upravno funkcionalna, ali ne i kulturološka“. To znači da su Mlečani uže shvaćali prostor „Morlarije“, to jest morlačkih zajednica nakon proširenja granica u Dalmaciji nego što je taj teritorij tradicionalnih stočarskih zajednica uistinu predstavljao.⁹⁷

5. Iskustvo

5.1 Fenomenologija „iskustva“ kao historijskog koncepta

Nove kategorije povijesnog mišljenja koje su se razvile uslijed socio-ekonomskih, lingvističkih, performativnih i spacijalnih obrata u povijesnim istraživanjima i metodološkim konceptima od 1960-ih su koncepti *iskustva* i *povijest iskustva*. Oni smatraju jezik prvim i najvažnijim faktorom u oblikovanju, artikulaciji i komunikaciji percepcije pojedinca te njegovog kulturnog, socio-ekonomskog i političkog okruženja. Najvažniji „obrat“ je kulturni obrat u kojem se kultura promatra kao univerzalno konstitutivna za socijalne odnose i identitete.⁹⁸

Jörn Leonard prema Edmundu Husserlu (1936.) ističe tri odrednice *iskustva* kao istraživačke dimenzije: „Iskustva se mogu razlikovati s obzirom na dijakronijsku promjenu u različitim povijesnim epohama, sinkronijsku promjenu u različitim kulturama, društvima, civilizacijama i oblicima života te na mnoštvo određenih prostora iskustava kao što je politika, ekonomija, društvo, religija itd.“⁹⁹ Iskustvo kao dio historijskog istraživanja omogućilo je razvitak istoga te dovelo do procesa neprekidnog širenja povijesnih iskustava koja se stječu promatranjem, osjetilima i eksperimentiranjem, tj. na temelju empirijskog znanja. Nadalje, ideja iskustva temelji

⁹⁷ Drago Roksandić i Nataša Štefanec, „Dalmatinska zagora u ranome novom vijeku: pitanja za raspravu“, u *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*, ur. Vesna Kusin, (Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2007.) 185 - 196.

⁹⁸ Jörn Leonard, „Language, Experience and Translation: Towards a Comparative Dimension“, *Political concepts and time: New approaches to conceptual History*, ur. Javier Fernández Sebastián i sur., (Santander: Cantabria University Press i McGraw-Hill Interamericana de España, 2011), 245 - 246.

⁹⁹ ibid 247. (Prevela autorica rada).

se na sadašnjosti kroz koju se prošlost proživljava, a Husserl ju fenomenološki opisuje kao vremenitost iskustva¹⁰⁰ u kojem je očekivanje budućnosti dio iskustva i zadržavanje prošlosti. Taj nauk o vremenu naziva *protencijom*, anticipacijom idućeg trenutka. Zajedno s *retencijom*¹⁰¹, protencija stvara unutarnju svijest o vremenu i pojavljuje se kao svijest o protjecanju vremena i njegovom prelaženju u prošlost. Za razliku od filozofskih disciplina metafizike i epistemologije, koje propituju postojanje nadosjetljivih iskustava i granice znanstvenih spoznaja, fenomenologija odn. znanost o fenomenima, propituje kako nešto i zašto postoji te kako utječe na naša iskustva. Fenomenologija i postmodernizam nose slične ontološke oznake, odnosno temeljne razine njihovih koncepata i metodologija nalazi se u kritičkim, strateškim i retorički oblikovani konceptima kroz koje se proučavaju izolirani identiteti. Fenomenologija u povijesti, promatra povijest kao fenomen i kao povijesno iskustvo. Iskustvo u povijesnom vremenu povezuje se s našim doživljajem iskustva i interakcijom te će takvom primjenom ta pojedinac iskusiti prošlost kao dio socijalnog svijeta.¹⁰² Iz koncepta iskustva, temporalni objekti (njem. *Zeitobjekte*) su povezani s Husserlovom naukom o vremenu; oni oduzimaju vrijeme ili se odvijaju u vremenu čime postaju događaji. Ako su namjerni, čine fenomen *svijeta*.¹⁰³ Prema Husserlu i Heidegeru svijet zadržava osjećaj totaliteta i uključuje ideju o stvarima i događajima koji imaju značenja za naš svijet i čovječanstvo; u odnosu jedni prema drugima, ali i u odnosu na sam totalitet. Skup stvari i događaja u fenomenološkom smislu za pojedinca čine svijet koji je subjektivan i izvan koncepta iskustva, no u isto vrijeme oni predstavljaju „objekte“ iskustva koji u sebi nose značenje.¹⁰⁴

Kao glavni koncept historijskih istraživanja, Paul T. Jaeger određuje svoje shvaćanje historijskih istraživanja s tri epistemološka i metodološka aspekta. Prvi aspekt tiče se historijske metodologije i osnovna mu je karakteristika, prema Johannu Gustavu Droysenu, razumijevanje premise prošlih stvarnosti sustavnim istraživanjima što ju ujedno razlikuje od introspektivnog ili spekulativnog pogleda na historijsku prošlost. Drugi epistemološki aspekt elaborira analitički koncept iskustva koji odražava

¹⁰⁰ eng. *temporality of experience* (prevela autorica rada), David Carr, *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World*, (Oxford i New York: Oxford University Press, 2014.), 36.

¹⁰¹ „Sjećanje na temelju onoga protentno danoga“, retencija, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52566> (pristupljeno 18.7.2020.)

¹⁰² David Carr, *Experience and History*, 1.

¹⁰³ ibid 42.

¹⁰⁴ ibid 42 - 43.

subjektivizam i objektivizam te ih međusobno povezuje kao dimenzije istih pojava. Treći aspekt povezan je s analitičkim konceptom iskustva te ističe subjektivnu percepciju realnosti kao značenja historijske orijentacije i prepoznavanja. Ovaj aspekt je bitan dio kulturne historije jer se usmjerava na samovolju pojedinca ili grupe što se predstavlja u njihovim sjećanjima ili mentalitetima.¹⁰⁵

5.1.2 Pojedinac i društvo kroz iskustvo

Povijest i povijesni događaji oblikuju društveni svijet, usmjeravaju se na pojedinca koji ih može iskusiti kao dio društvenog svijeta. Potrebno je spomenuti i nesvjesne ili ideološki temeljene pretpostavke o određenim stvarima i događajima koje mogu utjecati na pojedinca, te voditi i obilježiti određeno iskustvo. Međutim, u ovom diplomskom radu cilj nije psihološki definirati i utvrditi iskustvo, već deskriptivno procijeniti iskustvo između teorijske i konceptualne aktivnosti, a koje ima temelj u historijskoj znanosti.

David Carr navodi da naš svijet i ono što iskustveno doživljavamo, osim događaja i stvari, čine i: 1) drugi pojedinci i grupe ljudi, 2) događaji koji uključuju druge pojedince, 3) postupci, patnje i iskustva drugih ljudi i 4) ljudski artefakti odnosno predmeti za uporabu i druge produkcije, ne samo fizičke već i institucionalne, proceduralne i razvojne.¹⁰⁶ Iskustvo je navedeno kao dio socijalnog svijeta koje mi doživljavamo kao članovi društva. Nadalje, čovjek doživljava iskustva i izvan društvenog života, u prirodnom svijetu i okolišu koji daje prostornu odrednicu čovjekovim iskustvima.¹⁰⁷

Kako ovako shvaćen koncept iskustva prilagoditi temi ovog diplomskog rada? Prvenstveno kao iskustvo historijskih događaja sa šireg područja Tromeđe na kojima su se susretale različite konfesionalne i kulturne logike. U idućim poglavljima, prikazat ću kako su različite mletački i habsburški kartografi bilježili granice svojih područja na kartama za javnu i privatnu („tajnu“) uporabu te kako su se (re)producirale karte kroz 18. stoljeće. Također, ukratko ću se osvrnuti i kako se i na koji način razgraničavao teritorij, a pretpostavka je da će kartografi koristiti kartografske projekcije za iskorištavanje i nametanje vlastite političke moći koje će

¹⁰⁵ Jörn Leonard, *Political concepts and time*, 248.

¹⁰⁶ David Carr, *Experience and History*, 43.

¹⁰⁷ *ibid*, 44 - 45.

rezultirati pogrešnim/namjernim određivanjem granica. U svom pristupu pokušat ću „dekonstruirati“ karte, odnosno razlučiti socijalni kontekst nastajanja karte kako bi se otkrila višestruka područja interesa. Pritom, osvrnut ću se i na ideološku dimenziju kartografije koja nastaje na namjernim i nenamjernim suzbijanjima znanja na kartografskim projekcijama.¹⁰⁸ Kao što sam već navela u prvom dijelu diplomskog rada, imagološka konstrukcija i manipulacije stvarnošću postale su u 18. stoljeću *modus operandi* zbog povećane kartografske produkcije koja je djelovala izvan okvira kartografskih inovacija i katastarskih planova čineći time opreku između vjerodostojno i činjenično obilježenog prostora naspram imagološkog, koji je podložan različitim ideološkim konceptima.¹⁰⁹ Nadalje, događaji koji su poticali izgradnju pograničnih utvrda habsburškog, mletačkog i osmanskog krajišta od 1699. do 1797. godine nisu samo bili određeni iskustvom, primjerice prilagođavanjem načina ratovanja na granici, nego i anticipacijem budućeg zbog kojeg se pristupalo obnovi utvrda i intencionalnim iskorištavanjem stanovništva koje je imalo vojnu obavezu i radilo na popravcima utvrda. Sukladno navedenome, prikazat ću intencionalnu dimenziju održavanja i poboljšavanja utvrda na granici kao i iskustvo stanovništva koje je svjedočilo materijalnoj cijeni rata na Tromeđi, pri čemu ću koristiti defter *Popis sela i zemlja sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*¹¹⁰ u kojem ću popisati utvrditi koliko se vojnih objekata krčkog i kliškog sandžaka srušilo i obnovilo za vrijeme i nakon Bečkog rata. Ako se u ovaj pristup uključi i Husserlova retencija i protencija, ono što anticipiramo i sadržavamo u prošlosti nalazi se na istoj povijesnoj razini kao i događaji koje smo iskusili u prošlosti, a temporalitet iskustva povezan je s događajima koji su njegovi objekti. Subjekt iskustva jest čovjek, odnosno „mi“, koji možemo izraziti svoj doživljaj u mnogim situacijama te se poistovjetiti s određenom zajednicom, obitelji, političkim sustavom itd. Činjenica jest da se percepcija iskustva pojedinca ranoga novoga vijeka razlikuje od kolektivne percepcije razdoblja ranoga novoga vijeka, a

¹⁰⁸ J. B. Harley, „Silences and Secrecy: The Hidden Agenda of Cartography in Early Modern Europe“, *Imago Mundi*, sv. 40, (1988): 57.

¹⁰⁹ Drago Roksandić, „Das "Triplex Confinium" und die kroatische Militärgrenze im 18. Jahrhundert auf Karten fuer den oeffentlichen Gebrauch“, u *Die Tuerkenkriege des 18. Jahrhunderts. Wahrnhmen – Wissen – Erinnern*, ur. Josef Wolf i Wolfgang Zimmermann, (Regensburg: Schnell und Steiner, 2017.), 219 - 234.

¹¹⁰ Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, BOA TTD 861 (Prijevod katastarskog deftera), (Zagreb-Sarajevo: SKD "Prosvjeta", Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije, Orijentalni institut u Sarajevu, 2016.)

tome se može još i prirodati dvostrano poimanje koncepta iskustva: kao iskustven doživljaj vlasti i puka.

5. 2 Kartografija

5. 2. 1 Geografski i stilski elementi karata do kraja 18. stoljeća

Mirela Slukan Altić ističe da karte predstavljaju vjerodostojan dokument prostora i vremena u kojem su nastale, a kako bi se ocijenila vrijednost i istinitost kartografskog dokumenta, važno je utvrditi sljedeće: 1) povijesni kontekst nastajanja karte, 2) način nastanka (terenskim radom ili na osnovi drugih pisanih, usmenih i kartografskih izvora), 3) stvaratelja karte (privatni naručitelj ili javna osoba), 4) sadržaj karte (mjerilo i količina podataka) te 5) dostignuće struke unutar koje je produkcija karte nastala.¹¹¹

Barokna kartografija 17. i 18. stoljeća, najviše mletačke, ali i habsburške provenijencije, bogato je ukrašena kitnjastim znakovima i simbolima, kartušama (ukrašeni okviri) u kojima su se nalazili različiti prikazi, crteži, okviri te ruže vjetrova koje su služile kao vodič za čitatelja. Kartuše su se pojavile u 15. stoljeću, a do 19. stoljeća su postale obavezni dio karata. Isprva su bile jednostavni pravokutni prikazi u obliku štita, a u 17. i 18. stoljeću često su ukrašavane biljnim lisnatim ukrasima, viticama loze, ljudskim likovima poput vojnika, seljaka, djevojaka, trubača, potom životinjskom tematikom poput morskih ili kopnenih životinja te vojnom tematikom sa kratkim prikazima bitke, barjacima, konjanicima itd.¹¹²

Razdoblje prijelaza iz baroknog u rokoko stil često prati i ukrašavanje motivima drveća, cvijeća, vodenim elementima poput valova, fontana, jezera, vodopada, potom seoskih motiva, mitskih životinja uz prisutnu vojnu tematiku oruža, oružja, vojnika s barjacima, vodenih i kopnenih životinja. Često se prikazuju kao crteži na nacrtanim kamenim spomenicima, zastorima, sviticima itd., a prisutne su i jednostavne klasicističke kartuše bez ukrasa.¹¹³

¹¹¹ Mirela Slukan Altić, „Karte kao izvor za ekohistorijska istraživanja tromeđe“, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 32-33, (1999 – 2000), 323 - 332.

¹¹² HR – DAZD – 383, Kartografska zbirka, Analitički inventar, (Zadar: Državni arhiv u Zadru, Tamara Šarić-Šušak), 6

¹¹³ *ibid* 6 - 7.

Okviri koji obrubljuju karte imaju niz prijelaznih oblika: od jednostavnih dekoracija do onih ukrašenih, poput cvjetova, lovorovih grana, pletera i arhitekturnih ukrasa. Ruža vjetrova i nacrtani kompasi na kartama služili su kao orijentacija u odnosu na strane svijeta. Sjever se posebno označavao sa vrhom strelice ili prikazom tornja, cvijeta ili zvijezde, a ponekad se uz sjever označavao i istok sa znakom križa ili rjeđe polumjeseca. Prikazi reljefa na kartama također su se unaprijeđivali.

Do 18. stoljeća koristile su se tehnike tzv. ptičje perspektive pri prikazivanju neravnih površina poput brda i planina. Označavali su se kao krtičnjaci, crteži u obliku stožaca, a kasnije se razvila metoda sjenčanja kojom se pokušavalo prikazivati uzvisina ili nagnuta površina. Metoda šrafiranja ili iscrtkavanja, počela se koristiti u 18. stoljeću, čime se postizala trodimenzionalnost kroz mnoštvo crtica koje su činile crtež. Nadalje, počinje se primjenjivati i iscrtavanje izohipsi koje su isjenčavanjem predočavale „dubinu“ ili „visinu“ reljefa, a višebojnim tiskom mogao se postići postupni prijelaz reljefa bojama. Šume su označavane većim ili manjim grupama stabala i sjenčane su sa istočne strane, a gradovi i naselja označavani su pojednostavljenim crtežima osnovnih kontura ili slikovnim/geometrijskim znakovima.¹¹⁴

Tijekom 15. i 16. stoljeća, počela se koristiti metoda superimpozicije koja je određivala administrativno-teritorijalnu cjelinu, čime su granice promatrane kao administrativne cjeline koje obuhvaćaju prirodne cjeline, a takva metoda se koristila dok se granice nisu prostorno definirale. Dakle, imenovanje nekog područja smjestilo se između prirodnih granica ili zapreka poput rijeka, planina itd.¹¹⁵ Nakon Karlovačkog mira 1699. godine mijenja se pojam i značenje granice pa se one počinju preciznije predočavati kao linijsko omeđivanje koje je do danas ostala dominantna metoda. Također se od 17. stoljeća počinje upotrebljavati i koloriranje granice ili unutrašnjeg područja koja omeđuju, čineći time preteče današnjih političkih karata.¹¹⁶

¹¹⁴ ibid 8.

¹¹⁵Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija, Kartografski izvori u povijesnim znanostima*, (Samobor; Meridijani izdavačka kuća, 2003), 48 – 49.

¹¹⁶ ibid 49.

5. 2. 1. 1 Označavanje prirodnih i umjetnih granica

Budući da se granična linija morala kartirati tamo gdje je mirovni ugovor predvidio „umjetnu“ granicu naspram prirodne granice, povjerenici svih strana koji su radili na razgraničenju morali su na terenu fizički označiti liniju. Pritom su postavljali kamene međaše ili kopali jarke, u svrhu spriječavanja budućih nesporazuma. Za svaki entitet stanovništva blizu granice morali su utvrditi područje zemlje koje im je pripadalo prije početka rata, te pritom potonje uzeti u obzir pri obilježavanju granice.¹¹⁷

U prirodnim graničnim oznakama najvažniji su bili vodeni elementi: rijeke, potoci, vodotoci koji su u svom središnjem dijelu označavali graničnu liniju. Promjenjivost riječnog toka tijekom vremena često je izazivala pomutnje oko posjeda pa se pored vodotoka preventivno podizala hrpa zemlje (*meta terrea*) koja je označavala postojanost granice i predstavljala najjednostavniju umjetnu graničnu oznaku. Kasnije su granicu označavali naslaganim kamenjem, kako bi se spriječilo uništavanje zemlje, a koristi su mlinski rupičasti kamen koje je lako prepoznatljiv.¹¹⁸ Za prirodnu graničnu oznaku najčešće su koristili granične brežuljke s posađenim drvećem u sredini ili živuće stablo u koje su urezivali oznaku križa, a koristili su i stabla dvojce, odnosno stabla blizanci koja su rasla na istom panju.¹¹⁹

5. 2. 2 Mletačka, habsburška i osmanska kartografija 18. stoljeća

U 18. stoljeću odvijao se intenzivan razvoj kartografije, geometrije i geodezije. Za hrvatski povijesni prostor 18. stoljeća najvažnije su mletačka, osmanska i habsburška kartografija, a kartografska politika obilježavanja graničnih linija i zemalja najviše je došla do izražaja početkom 18. stoljeća u kartiranju šireg prostora *Triplex Confiniuma*. Potpisivanjem Karlovačkog mira izrađeni su precizni topografski planovi razgraničenja mletačko-osmanske i habsburško-osmanske granice. Tada su gotovo svi dijelovi Vojne krajine dobili prve pouzdane kartografske prikaze, a

¹¹⁷John Stoye, *Marsigli's Europe 1680-1730, The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*, (New Haven and London, Yale University Press, 1994),177.

¹¹⁸Gábor Csüllög, László Tamás, János Suba, Lóránt Bali, „Geografsko istraživanje Marsiglijeve granične karte“, *Zbornik Janković*, br. 2 (2017): 19 - 21.

¹¹⁹ *ibid* 21.

terenski je rad postao temeljna kartografska metoda, čineći neizostavnim izradu detaljnije karte. Habsburški vojni topografi prednjačili su u izradi preglednih regionalnih karata hrvatskih zemalja koje su većinom bile namijenjene vojnoj uporabi.¹²⁰

Mletačka Republika bila je predvodnica estetskog i umjetničkog izražavanja Europe te je posvećivala pozornost kartografskom izražavanju. Širenju kartografske znanosti pogodovale su i trgovačke veze Republike na Sredozemlju i Levantu, a Mirela Slukan Altić navodi da je gotovo polovica karata izdanih od 15. do 18. stoljeća na talijanskom prostoru bila objavljena u Veneciji.¹²¹ Nadalje, Richard L. Kagan i Benjamin Schmidt izlažu kako su mletački kopneni i morski ratovi te udaljenost od prekomorskih posjeda uvjetovali raniji razvitak kartografije i rezultirali teritorijalnom svjesnošću, a planovi gradova izrađivani od 15. stoljeća nastajali su zbog praktične svrhe. Ta svrha razvila se u kasnijim stoljećima u koncept suvereniteta: službenom kontrolom prostora i ljudi koji žive u njemu.¹²²

Međutim, najveći dio kartografskih radova od 15. do 18. stoljeća temeljili su na putopisima i deskriptivnim izvorima¹²³ te nije postojao veliki interes da se usko područje granice terenski kartira i predoči na kartama u dovoljno krupnom mjerilu. Iz tog razloga većina karata mletačke produkcije ne omogućuje uvid u stvarnu konfiguraciju terena ni stanje okoliša devastiranog ratnim zbivanjima kao što je slučaj kod habsburških kartografa.

Kroz čitavo 18. stoljeće uz karte razgraničenja, napravljene su i brojne karte za potrebe mletačkih providura, raznih državnih službi i rješavanje pograničnih zemljišnih sporova koje prikazuju Dalmaciju. Kartografija Republike bila je podređena političkim i administrativnim potrebama, a ne geografskim i kartografskim upoznavanjem posjeda. Do 1699. godine Mlečani su pokušavali regionalno prikazati pojedine dijelove Dalmacije i zaleđa, ali je taj proces bio otežan čestim osmanskim prodorima i nije nikada bilo provedeno sustavno topografsko mjerenje¹²⁴. Karte toga

¹²⁰ Vidi više o topografskim i ekonomskim jozefinskim izmjerima, Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 141 - 149.

¹²¹ *ibid.*, 91 – 94.

¹²² Richard L. Kagan i Benjamin Schmidt, „Maps and the Early Modern State: Official Cartography“, u *The History of Cartography*, Vol. 3, Knjiga 1, ur. J. B. Harley i David Woodward (Chicago: University of Chicago Press, 2007), 664.

¹²³ Emanuela Casti, „State, Cartography, and Territory in the Venetian and Lombard Renaissance“, u *The History of Cartography*, Vol. 3, ur. D. Woodward, GM Lewis, (Chicago: University Chicago Press, 2007), 876.

¹²⁴ Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 97.

razdoblja, odražavaju teritorijalne pretenzije Republike, a granice su prikazane kao stanje prije osmanskih prodora negirajući promjene koje se se dogodile uslijed osvajanja.¹²⁵

Habsburški kartografi zasnivali su svoje djelovanje na grafičkim vještinama, matematici, astronomiji i geodeziji. Interes Habsburške Monarhije u kartiranju hrvatskih zemalja razvijao se tijekom 16. stoljeća budući da su hrvatske zemlje postale važno strateško pitanje u obrani protiv Osmanskog Carstva.¹²⁶ Do Karlovačkog mira kartografski prikazi često nisu zadovoljavali strateške potrebe vojske i imali su karakter izdvojenih topografskih skica. Kao i kod kartografa Mletačke Republike, odluka Karlovačkog mira o kartiranju i bilježenju granice označila je prekretnicu u razvoju habsburške kartografije. Rad habsburške komisije za razgraničenje, razvio se u organiziranu vojnu izmjeru pa je na temelju karata razgraničenja nastalo i nekoliko topografskih karata šireg područja Tromeđe. Pri mjerenju terena koristili su mjerne instrumente i busole (kompase), a rezultat rada pokazao je vrijednost i egzaktnost topografskih karata na strateški važnom zemljištu. Glavna svrha topografskih karata bila je generalni opis teritorija s pretpostavkom njegove objektivne rekonstrukcije kako bi se na temelju intelektualnog prisvajanja teritorija mogla izvršiti moć.¹²⁷

Sredinom stoljeća kartografski interes Monarhije okrenuo se kartiranju osmansko-habsburške (hrvatske) granice, a nakon 1746. godine počinju se izrađivati i zasebni kartografski prikazi pukovnija i njihovih dijelova. Habsburška vlast svoje je karte proizvodila na temelju vlastitih kartiranja, sastavljajući karte Dalmacije i Bosne namijenjene strateškim i političkim ciljevima. Izrađene su i prve tematske karte, vegetacije, šuma i pašnjaka na Velebitu. Interes habsburških kartografa bazirao se na terenskom radu, matematičkim osnovama, upoznavanju fizičko-geografskih osobina terena što je važno i za ekohistorijska istraživanja. Pri sklapanju Karlovačkog mira, habsburški kartografi imali su predodžbu o širem prostoru Tromeđe pa su svoje znanje koristili za širenje spoznaje o granicama pritom pokazujući interes za kartiranje Bosne i Dalmacije. Prema Slukan Altić, prostor Tromeđe s obilježavanjem planinskog područja postao je kartografski poznatiji od sjeverozapadne Hrvatske.¹²⁸

¹²⁵ ibid 98 - 99.

¹²⁶ Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 100.

¹²⁷ Emanuela Casti, „State, Cartography, and Territory in the Venetian and Lombard Renaissance“, 876.

¹²⁸ ibid 103 – 106.

Krajem 18. stoljeća, u pograničnim dijelovima osmanske Bosne razvija se tajni obavještajni rad habsburških kartografa čiji su posao kartiranja otežavali sumnjičavost osmanskih vlasti prema strancima, nepropusnost granica i težak brdski teren.¹²⁹ Mirko Marković navodi da su često ulazili u Bosnu prurušeni u trgovce, prosjake ili franjevce, a krajiške vojne utvrde hrvatskih zemalja gomilale su topografsku građu koja je pomogla kartografima pri sastavljanju potpunijeg zemljovida Turske Hrvatske.¹³⁰

Osmansko Carstvo, za razliku od Mletačke Republike i Habsburške Monarhije, nije bilo naklonjeno kartografiji te se nisu koristili geografskim kartama. U 16. stoljeću zbog pomorske i trgovačke aktivnosti Carstva, velik napredak ostvaren je u pomorskoj kartografiji. Prilikom ratnih osvajanja Osmanlije su koristile uglavnom vodiče za snalaženje u prostoru, a usprkos velikoj i snažnoj administraciji i minucioznosti pri katastarskim popisima do 18. stoljeća koristili su samo pisane dokumente bez kartografskih prikaza.¹³¹

Za vlastite potrebe precrtavali su određene karte koje su pritom transkribirali na arapski jezik, a od sredine 17. stoljeća osmanski geografi i povjesničari ipak počinju proučavati europsku kartografiju posebice atlasna izdanja (Mercator, Ortelius, Blaeu).¹³² Suprotno uvriježenom mišljenju o slabljenju Carstva u 18. stoljeću, aktualiziraju se novi pogledi na razvitak i adaptaciju osmanske uprave na tekovinama 18. stoljeća;¹³³ Carstvo je transformiralo administraciju i političku ekonomiju; primjerice, prilagodili su se novim uslovima atlantske trgovine i svjetskoj trgovini uopće, a dokaz je i povećana produkcija i proizvodnja karata koje mogu ponuditi vrijedne uvide u osmansku političku i intelektualnu kulturu.¹³⁴ Ibrahim Müteferrika, konvertit iz Transilvanije bio je jedan od najzaslužnijih kartografa za napredak osmanske kartografije u 18. stoljeću. Otvorio je 1727. godine prvu tiskaru u Osmanskom Carstvu koja je tiskala razne karte i mape, a njegova mapa Carstva

¹²⁹ ibid 108 - 112.

¹³⁰ Mirko Marković, *Descriptio Bosnae i Hercegovinae, Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima*, (Zagreb: AGM, 1998), 13.

¹³¹ Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 107.

¹³² ibid 108 – 111.

¹³³ Vidi više u Alan Mikhail i Christine M. Philliou, „The Ottoman Empire and the Imperial Turn“, u *Society for the Comparative Study of Society and History* 54, br. 4 (2012), 721 - 745.

¹³⁴ Pinar Emiralioğlu, *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire*, (London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2016), 145.

smatra se prvom modernom političkom i ekonomskom kartom u osmanske kartografske produkcije.¹³⁵

Karlovački mir jedna je od prekretnica u osmanskoj kartografiji i terenskom kartiranju granice, a karte razgraničenja koje su tada izrađene, prve su poznate topografske karte pograničnog dijela Osmanskog Carstva u Bosni te Slukan Altić navodi kako su vrlo vjerojatno nastale bez utjecaja osmanskih kartografa.¹³⁶

Slukan Altić navodi da je Osmansko Carstvo uočilo potencijalnu opasnost u negiranju kartografskog rada te političke interese drugih imperija koji su umjesto njih kartirali njihove granice. Uvidjeli su veliku korist u obilježavanju granica i nametanju vojnih i strateških interesa.¹³⁷ Tradicionalno orijentirana osmanska vlast koje je predstavljala „staro znanje“ o kartografiji bila je oprečna sa mletačkom i habsburškom kartografijom koje su artikulirale nova znanja i tehnike mjerenja i obilježavanja granice. I pri obilježavanju granica u Požarevačkom miru 1718. godine, graničnu liniju ponovno su kartirali mletački i habsburški kartografi, a osmanske karte toga razdoblja nisu rezultat osmanske produkcije jer osmanska uprava nije smatrala karte neophodnim pomagalom. Tijekom 18. stoljeća poznavanje osmanskog teritorija u Bosni ovisilo je i napredovalo isključivo zahvaljujući naporima habsburških kartografa, koji su kartirali prostor zapadne Bosne odnosno Turske Hrvatske.

5. 2. 3 Usporedba (Granice mirovnih ugovora mletačke i habsburške kartografske tradicije na kartama za javnu i „tajnu“ uporabu)

U ovom dijelu rada navest ću i ukratko objasniti nekoliko primjera karata za javnu i „tajnu“ uporabu mletačke i habsburške kartografske produkcije na temelju kojih je moguće prepoznati njihove sličnosti i razlike. Analizom i usporedbom makrohistorijskih aspekata karata 18. stoljeća koje su regionalno prikazivale šire

¹³⁵ Pınar Emiralioğlu, „Cartography and Geographical Consciousness in the Ottoman Empire (1453-1730)“, *European Cartographers and the Ottoman World 1500 – 1750*, ur. Iam Manners i Pınar Emiralioğlu (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2012): 107.

¹³⁶ Sukladno odredbama ugovora o kartiranju obiju strana granice, Carstvo je pristalo na kartiranje posjeda duž habsburško-osmanske i mletačko-osmanske granice. Povjerenstvo za utvrđivanje habsburško-osmanske granice predvodio je s osmanske strane Ibrahim efendi Kapidžibaša koji je povjerio kartografski rad habsburškom kartografu Johannu Christophu Mülleru, a pridružio mu se i predstavnik hrvatskih staleža Pavao Ritter Vitezović. Nisu poznati osmanski kartografi koji su sudjelovali u kartiranju granice, ali pretpostavlja kako je dio osmanskog pograničnog prostora samostalno kartirao Müller, a mletačko-osmansku granicu Alberghetti. Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 107.

¹³⁷ ibid 108.

područje Triplex Confiniuma mogu se razlučiti imperijalne pretenzije, aktualna geopolitika i potencijalni stereotipi ili mitovi koji pružaju iskrivljenu sliku stvarnosti. J. B. Harley govori da „dekonstrukcija“ kao analiza diskursa, zahtijeva „dublje“ čitanje kartografskog teksta i može otkriti mnoga alternativna značenja. To znači „čitanje između redaka“ i potragu za metaforama i retorikom unutar jedne karte.¹³⁸

Karte za javnu uporabu makrohistorijski prikazuju područje određenih jurisdikcija označene različitim bojama, a većina njih, posebice mletačke izrade u 18. stoljeću, bogato su ukrašene različitim motivima u rubnim dijelovima karte ili u kartušama. Često prikazuju motive „Drugoga“, poput Morlaka, osmanskih vojnika ili trgovaca, vojne motive poput barjaka, položenih štitova, kopalja, vojnika, potom životinjske motive kao što su koze, orlovi, mletački lavovi ili kamene građevine poput stupova, svitaka, brodova itd.

Habsburška kartografija počela je od sredine 18. stoljeća upotrebljavati kartuše jednostavnijeg stilskog izričaja, a same karte nudile su više detalja pri geografskom bilježenju prostora. Mletačka i habsburška kartografija 18. stoljeća često pogrešno (ili namjerno) bilježi prostore koje određena država zauzima. Primjerice Mlečani često u svojim granicama bilježe geografske prostore koje su ili izgubili u Morejskom ratu ili htjeli zauzeti (Hercegovina), dok se dijelovi zapadne Bosne (Turske Hrvatske) često prikazuju u habsburškim/hrvatskim granicama. Roksandić upućuje na već spomenutu mletačku opčinjenost Hercegovinom i navodi primjer fra Mije Radnića koji 1684. godine splitskom nadbiskupu iz Makarske piše o hercegovačkoj državi. Prema njemu, Hercegovina na ilirskom jeziku znači „veliko vojvodstvo“ te kaže da se Hercegovina proteže duž Jadranskog mora, u dužini od 300 milja i širini 150 milja u unutrašnjost. U njezinom području tako bi se nalazili gradovi od Gračaca, Obrovca, Drniša, Knina, Skradina, Glamoča, Livna, Imotskog pa sve do Nevesinja i Gackog. Postavlja se pitanje o Radnićevim imaginacijama; koliko ima interesa franjevačke provincije Bosne Srebrene koja bi htjela osmansko podaništvo zamijeniti s mletačkim, a koliko o migracijskim kretanjima koja su bila česta između jadranske obale i Rame. Također, pri pohodima morlačkih glavara iz Kotara koji su htjeli ići u Knin i Liku četovati, mletački zapovjednici gravitirali su prodorima u Livno i Sinj, pretpostavljajući da su imali slične ambicije o Hercegovini.¹³⁹ Područje velebitskog Podgorja i Bukovice, na kartama se često nazivaju *Morlakijom* zbog toga što su dinarske planine predstavljale

¹³⁸ J. B. Harley, „Deconstructing the Map“ *Cartographica*, sv. 26, br. 2 (1989): 8 – 9.

¹³⁹ Drago Roksandić, „Triplex Confinium“, 141 – 142.

vlaška matična područja. Planina Velebit nazivao se često Montagna della Morlacca, odnosno Morlačka planina, a velebitski kanal Canal della Morlacca, Morlački kanal.¹⁴⁰ Toponim Morlakije može se pronaći u svim poznatim europskim kartografskim produkcijama te se koristio više od 300 godina.¹⁴¹ Važnost koncepta Morlakije uviđa se na Coronellijevoj karti iz 1700 godine (Slika 2.) u kojoj se nazim Morlakija (*La Morlaquie*) napisan uz teritorij Dalmacije i Bosne.

Na svim analiziranim kartama mletačke i habsburške provenijencije, Jadransko more je uvijek dio mletačkog zaljeva (*Golfe de Venise*) što prikazuje poznato mletačko političko „oružje“ kako bi se prikazala mletačka pretendencija na jadranski morski prostor. Prostor Mletačke Republike na kartama mletačke produkcije koji prikazuje Mletačku Dalmaciju je veoma dugačak i širok posebice u kopnenom dijelu na području Hercegovine. Takve *distorzije*, svjedočanstva su instrumentalizacije moći i pružaju uvid u mletačko viđenje pograničja tako što uveličavaju važnost i veličinu svojih posjeda dok u isto vrijeme ignoriraju osmansku stranu granice.¹⁴² *Triplex Confinium* se nije označavao imenom, ali je bio lociran od Karlovačkog do Svištovskog mira u blizini Knina i Rujave Glavice ili u blizini rijeka Zrmanje, Cetine, Une i Krke.

Karte za „tajnu“ uporabu mikrohistorijski prikazuju određeni prostor, primjerice liniju granice utvrđene mirovnim ugovorima. Karte su obično bile dio veće produkcije i sastavljene od listića manjeg mjerila s označenim određenim graničnim dijelovima. Stilski su jednostavnije ukrašene, obično jednobožnim okvirom i kartušom s natpisom određene sekcije karte i legendom, koja je označavala određene dijelove karte (ceste, čardaci, rijeke, građevine itd.). Karte „tajne“ uporabe orijentirale su se više na fizičko obojani prikaz granice s najbližim mjestima obično istaknutima u crvenoj boji te najbližim prirodnim elementima kao što su potoci, rijeke, vrh brda ili šume. Ostatak karte udaljeniji od granične linije nije bio ukrašen i predstavljao je prazan prostor. Budući da su komisije za razgraničenje (habsburško-osmanska i mletačko-osmanska) morale surađivati cijelom dužinom granice, bilo je važno utvrditi točnu graničnu lokaciju između dvije imperijalne sile i urediti sporove oko određenih gradova i

¹⁴⁰ Marko Šarić, „Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije: Povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17.st.)“, (Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005), 28.

¹⁴¹ Borna Fuerst-Bjeliš, „Imagining the Past: Cartography and Multicultural Realities of Croatian Borderlands“, *Cartography - A Tool For Spatial Analysis*, ur. Carlos Bateira, (InTech: Rijeka, 2012), 305.

¹⁴² *ibid* 301.

mjesta. Izrađivale su se karte zemljišnih sporova koje su odražavale politiku i stavove suprotstavljenih strana i često nisu bile prihvaćane od svih strana komisije za razgraničenje. Primjerice spor između Habsburgovaca i Osmanlija oko Jasenovca, Dubice, Kostajnice i Novog na Uni ili spor Habsburgovaca s Mlečanima oko Medviđe Glavice koja je trebala biti postavljena južnije.¹⁴³ Važnost boje bio je bitan element u označivanju granične linije na habsburškim kartografskim produkcijama. Drugačije boje slale su drugačije poruke čitatelju: jake boje poput crvene bile su boje vlasti¹⁴⁴, a na karti Johanna Friedricha Müllera (1788.) pojavljuje se upravo crvena boja koja dominira kartom dok je ostali dio karte praktički neobilježen.

Službene karte razgraničenja koje su obrađene u ovom diplomskom radu, predstavljaju pokušaje istinitosti temeljene na iskustvu, koje karte za javnu uporabu u pravilu nisu morale obnašati budući da na njima nije bilo važno utvrditi točnu lokaciju mjesta šireg graničnog područja. Karte za javnu uporabu naspram karata za „tajnu“ mogu se promatrati kao opreka između puka i vlasti. Šira javnost imala je lakšu dostupnost kartama za javnu uporabu i na taj način je mogla stvarati ideološki usmjereno mišljenje. Karte za tajnu uporabu, kao i topografske karte, bile su namijenjene uskom krugu vlasti koje su uz pomoć tih karata točnije određivale područje vlastite jurisdikcije, što opet znači da su karte za javnu uporabu neovisno djelovale od „tajnih“ te ponekad reproducirale i dalje ideološke i imagološke konstrukte.

5. 2. 4 Granice mirovnih ugovora mletačke i habsburške kartografske tradicije na kartama za javnu uporabu

Kako je već navedeno u ovom radu, mirom u Srijemskim Karlovcima prostor *Triplex Confiniuma* postao je kartografski veoma živ te je svaka imperijalna sila imala potrebu za kartiranjem nove granice i omeđivanjem teritorija. Najveći dio kartografski radova izveli su vojni topografi¹⁴⁵.

Kada se govori o mletačkoj kartografiji za javnu uporabu, službeni mletački kartograf, Vincenzo Maria Coronelli izrađivao je karte od velikog gospodarskog i strateškog

¹⁴³ Više o kartama pograničnih sporova, Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 219.

¹⁴⁴ Borna Fuerst-Bjeliš, „Imagining the Past: Cartography and Multicultural Realities of Croatian Borderlands“, *Cartography-A Tool For Spatial Analysis*, ur. Carlos Bateira, (InTech: Rijeka, 2012), 303.

¹⁴⁵ *ibid.*

značaja za Mletačku Republiku. Njegove karte Dalmacije, Boke, Dubrovačke Republike i Podunavlja koristile su sve državne službe Republike krajem 17. stoljeća. U prikazivanju granica Coronelli se zadržavao na stanju posjeda Republike u Dalmaciji prije osmanskih osvajanja (posebice Morejskog rata) te je najdetaljnije opisivao obalno područje.¹⁴⁶

Na karti oblikovanoj u suradnji s Jeanom Baptisteom Nolinom oko 1700. godine¹⁴⁷ (Slika 2.) potvrđuje se legitimacija Mletačke Republike nad posjedima koji su bili ugovoreni Karlovačkim mirom 1699. godine, a koje je Republika morala vratiti 1700./1701. godine. Coronelli je kartom prikazao teritorijalne aspiracije koje Republika i Habsburška Monarhija nisu mogle ostvariti ratovima, a prikazujući ih široj javnosti stvarala se predodžba o „istinitosti“ teritorijalne veličine koja je postojala isključivo samo na karti. Drago Roksandić ističe kako se time htjela stvoriti predodžba javnosti o razgraničenju koje je bilo neovisno o međunarodno ugovorenim granicama 1699. godine relegitimirajući time važnost teritorijalnih pretenzija prema Bosanskom pašaluku.¹⁴⁸ Granične linije habsburške i mletačke strane prema osmanskoj Bosni pogrešno su unesene. Što se tiče habsburške strane Roksandić upućuje na krivo ucrtavanje granične linije Pounja u kojem je Bihać (s oznakom polumjeseca na crtežu tvrđave) obilježen unutar granica Monarhije, kao najveća utvrda Osmanlija na Uni, iako ga do tog trenutka još nije osvojila nego tek 1878. godine¹⁴⁹. Mletačke granice obilježene su do sjeverne Ivan-planine sve do granica Crne Gore, Onogošća odnosno Nikšića, dakle ponovno su obilježeni predjeli Hercegovine koje mletačka država nije posjedovala.

Za razliku od graničnih linija lokacija Triplex Confiniuma međunarodno ugovorena Karlovačkim mirom točno je unesena u područje grada Knina i u blizini rijeka Zrmanje, Krke, Cetine i Une. Mletačka hegemonija nad Jadranskim morem čitljiva je iz velikog natpisa *Mer ou Golfe de Venise Mer Adriatique et Haute Mer et Superum Mare*. Potrebno je naglasiti da je naziv *Golfe de Venise* (Venecijanski zaljev) prisutan

¹⁴⁶ Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 96.

¹⁴⁷ Puni naziv karte upisan je u lijevoj donjoj kartuši, „*Le Rouyaume de Dalmacie: divisés en ses comtez territories etc., la Morlaquie et la Bosnie, Par la Pere Coronelli Cosmographe de la Serenissime Republique de Venise, Dedié A son Excell. Monseigneur Jerôme Venier Ambassadeur de la Srenissime Republique de Venise pres de sa Majesté tres Chrestienne. Par ses tres humbles serviteurs le R. P. Coronelli et I. B. Nolin. (...)*“. Digitalne zbirke Nacionalne i Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Zbirka zemljovida i atlasa NSK <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11205> (pristupljeno 28.6.2020.)

¹⁴⁸ Drago Roksandić, „Das 'Triplex Confinium' und die kroatische Militäergrenze im 18. Jahrhundert auf Karten fuer den oeffentlichen Gebrauch“, 219 - 234.

¹⁴⁹ ibid 219 - 234.

na kartama do kraja 18. stoljeća, čime se Republika pokušala legitimirati kao baštinica antičkih tradicija na Jadranskom moru (od Venecije do Otrantskih vrata).¹⁵⁰ Osim Coronellijevih karata, 1792. godine¹⁵¹ mletački kartograf Giovanni Maria Cassini napravio je kartu istočno-jadranskog primorja od Istre do Dubrovnika sa zaleđem te teritorijalnu i višegraničnu podjelu hrvatskih zemalja pod mletačkom, habsburškom i osmanskom vlašću (Slika 3). Na karti su istaknuti krtičnjaci (planinski lanci koji služe kao prirodna i teritorijalna podjela između imperija u kojima nema razlike između tradicijskog i modernog nazivlja).¹⁵² Ucertane su granice Hrvatske kao dijela Ugarske (*Croazia Unghera*) jer su dijelovi Hrvatskog primorja i Like nakon 1786. godine podređeni Ugarskom namjesničkom vijeću¹⁵³ i Turske Hrvatske (*Croazia Turca*) na Uni. Teritorij mletačke Dalmacije od gornjeg toka Krke je *Dalmazia Veneta*, dok je Hercegovina *Dalmazia Turca*. Triplex Confinium nije ucrtan već je obilježen kao sjecište Croazie Turce, Dalmazie Venete i Croazie Unghere. Na ovoj karti, Pounje odnosno Bihać (*Bihacs*), Cazin (*Czazin*) i Tržac (*Tersatz*) označeni su kao dijelovi Croazie Turce, a Furjan (*Furian*) i Drežnik (*Drosnik*), kao dio Dalmazie Unghere sukladno novim teritorijalnim promjenama iz 1791. godine.

Karta Guillaumea Delislea i Luigia Fernanda Marsiglija¹⁵⁴ habsburške produkcije nastala je 1717. godine tijekom pregovora Požarevačkog mira (Slika 4). Prikazuje habsburške granice Hrvatske, Slavonije, Mađarske i Transilvanije. Detaljnije se ne prikazuju posjedi na Jadranskom moru, no oni su označeni kao dio habsburškog posjeda (i ucrtani u granice Hrvatske) s tri otoka: Pag (*Isle de Pago*), Rab (*Arbe*) i Krk (*Vegha*). Triplex Confinium faktički je ucrtan budući da se izvan donjeg okvira karte nalazi mjesto *Hotton* (današnje mjesto Oton) koje se nalazi pored Knina uz tvrđavu Zvonigrad u habsburškom posjedu. Granična linija habsburško-osmanske granice slobodnije je ucrtana prateći granice rijeka Zrmanje (koja također izlazi iz okvira karte), Plive i Vrbasa. Pounje se i na ovoj karti nalazi u posjedu Monarhije, s

¹⁵⁰ ibid 219 - 234.

¹⁵¹ U donjoj lijevoj kartuši, „*La Dalmazia con le isole adiacenti, Roma, presso la Calcogr. Camerale 1792*“, Zbirka Novak, 197, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10400> NSK-Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Stare karte Hrvatske (pristupljeno 29.6.2020.)

¹⁵² Drago Roksandić, „Das 'Triplex Confinium' und dio kroatische Militaergrenze im 18. Jahrhundert auf Karten fuer den oeffentlichen Gebrauch“, 219 - 234.

¹⁵³ Dubravka Mlinarić i Mira Miletić Drder, ur., *Zbirka Novak Mappae Croaticae u Zbirci zemljovida i atlasa NSK*, (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, 2017.), 197.

¹⁵⁴ „*Carte particuliere de la Hongrie, de la Transilvanie, de la Croatie, de la Slavonie/Dressée sur les observations de comte Marsilli Luigi Fernando et sur plusieurs autres Memoires*“, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&id=11324> (pristupljeno 29.6.2020.) i Dubravka Mlinarić i Mira Miletić Drder, ur., *Zbirka Novak Mappae Croaticae u Zbirci zemljovida i atlasa NSK*, 167.

gradovima Bihaćom (*Bihacz*), Drežnikom (*Dresnik*), Cazinom (*Czaczin*), Cetinom (*Zetin*) sve do Banja Luke (*Banjaluka*).

Mithad Kozličić prema Ankici Pandžić, napominje da se kontinuirano označavanje Turske Hrvatske na habsburškim kartanama nakon 1699. predstavlja za kartografe do 19. stoljeća područje koje je privremeno pod osmanskom vlašću. Čitavo područje se preko kartografskih projekcija pokušalo prikazati habsburško/hrvatskim, iako je faktički bilo pod vlašću Osmanskog Carstva. Svištovskim mirom 1791. godine Monarhija je još više potencirala pretenzije na najzapadniji dio Osmanskog Carstva, te je habsburškoj/hrvatskoj strani prepušten Drežnik i Cetingrad, što je utjecalo na početak formiranja granice Hrvatske i Bosne i Hercegovine kakva je i danas.¹⁵⁵

Iduću kartu habsburške produkcije napravili su Karlo Schütz i Fritz Muller 1788. godine¹⁵⁶ koja u velikom mjerilu prikazuje sve hrvatske zemlje razgraničene između habsburškog, mletačkog i osmanskog posjeda (Slika 5). Žutom linijom ucrtano je razgraničenje između habsburškog i mletačkog posjeda u sjevernoj Dalmaciji i Istri, a zelenom bojom osmansko razgraničenje između mletačkog i osmanskog posjeda te Dubrovačke Republike. Dok je prostor Hercegovine (*Herzegowina*) označen unutar granica Osmanskog Carstva, granice mletačke uprave proširene su na dubrovačko zaleđe (*Popovo*) što nije odgovaralo političkoj realnosti. Drežnik (*Dresnick*), Furjan (*Furin*) i Tržac (*Tersatz*) označeni su kao dio Turske Hrvatske iako ih je 1788. godine u tijeku austrijsko-turskog rata zauzela austrijska vojska. Triplex Confinium označen je kao sjecište granica između Turske Hrvatske (*Türk Croatien*), Mletačke Republike (*Dalmatien*) i Hrvatske (*Croatien*) u blizini Crnog potoka (*Czerni potoch*) i izvora rijeka Butišnice (*Buttinistizza Fl.*) i Zrmanje (*Zermagna Fl.*). Morski prostor imenovan je kao *Meerbusen von Venedig oder das Adriatische Meer* čime su ponovno uočljive mletačke pretenzije Jadranskim morem i zaljevom Venecije iz pogleda habsburških kartografa.

¹⁵⁵ Mithad Kozličić, *Reigones flumina Unnae et Sanae in veteribus tabulis geographicis, Unsko-Sansko područje na starim geografskim kartama (Izbor karata, planova i veduta u kontekstu historije Unsko-sanskog područja od kraja 15. do početka 18. stoljeća)*, (Sarajevo – Bihać: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine i Arhiv Unsko-sanskog kantona, 2003), 168.

¹⁵⁶ U donjoj lijevoj kartuši „*Neueste Karte der Koenigreiche Bosnien Servien Croatien und Slavonien: samt den angraenzenden Provinzen Temeswar, Dalmatien, Herzegowina, Ragusa, Steyermark, Kaernten, Krain, Friaul, Gardiska und Istrien einem grosen Theil von Ungarn, Siebenburgen, Moldau, Walachei, Bulgarien, Albanien, Macedonien, und einem Stück des Kirchenstaats und Koenigreichs Neapel. Nache den beste Orginalzeichnungen Charten und Beschreibungen entworfen von Herrn Carl. Schütz, 1788.*“, Dubravka Mlinarić i Mira Miletić Drder, ur., *Zbirka Novak Mappae Croaticae u Zbirci zemljovida i atlasa NSK*, 188. i Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka, Zbirka Novak, Zbirka zemljovida i atlasa NSK <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10305> (pristupljeno 29.6.2020.)

5. 2. 5 Granice mirovnih ugovora mletačke i habsburške kartografske tradicije na kartama za „tajnu“ uporabu

Kao što je već navedeno, Karlovački mir označio je prekretnicu u obilježavanju i kartiranju granica habsburške, mletačke i osmanske vlasti. Mješovito povjerenstvo za razgraničenje vodili su s osmanske strane Ibrahim-efendija, s habsburške strane Luigi Ferdinando Marsigli uz kojeg je djelovao i carski nadinženjer i pukovnik Johann Friedrich Hollstein, topograf i kartograf Johann Christoph Müller te predstavnik hrvatskih staleža Pavao Ritter Vitezović. Pri uspostavljanju mletačko-osmanske granice, povjerenstvo su vodili s osmanske strane Osman-aga, a s mletačke Giuseppe G. Grimani, dok je karte radio vojni inženjer Giusto Emilio Alberghetti.¹⁵⁷ Kamen međaš postavljen je na vrhu Medvide glavice na kojem je pisalo: „Triplex Confinium, Caesareo, Turcico, Venetum“.¹⁵⁸ Kartiranje razgraničenja obavljeno je u velikom opsegu, a karte razgraničenja Johanna Christoha Müllera i Luigia Ferdinanda Marsiglia predstavljaju najiscrpnije izvore mjerenja zemljišta uz samu granicu. Nastalo je i nekoliko topografskih karata šireg prostora Tromeđe u habsburškoj produkciji, koje su napravili Müller, Marsigli i Vitezović. One su su predstavljale prve realne kartografske prikaze čime se uvidjela njihova strateška važnost.

Kada se govori o kartama za „tajnu“ uporabu, primarno se mora spomenuti habsburška kartografija koja je od kraja 16. stoljeća osnovala poseban odjel za topografski rad. Krajiška topografija bazirala se na izrađivanju planova utvrda na krajištu i njihove bliske okolice. Prvotna namjena bila im je inženjersko održavanje krajiških utvrda, a ne prikaz određenog regionalnog područja, dakle isključivo vojna namjena. Slukan Altić navodi kako su krajiški topografi zbog vlastitog inženjerskog znanja imali bolje podatke od bečkih i mletačkih kartografa, a često su u svoje poslove uključivali domaće pučanstvo zbog nepoznavanja hrvatskog jezika.¹⁵⁹ Takve karte nisu često tiskane i bile su dostupne na korištenje samo visokim krajiškim zapovjednicima, a sučavane su u raznim rukopisima radi strateške važnosti.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Antal András Deák, Miljenko Lapaine, Ivka Kljajić, „Johann Christoph Müller (1673-1721)“, *Kartografija i geoinformacije*, Vol. 3, No. 3, 2004: 71.

¹⁵⁸ Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 103.

¹⁵⁹ Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 102 - 104.

¹⁶⁰ Mirko Marković, *Descriptio Croatiae. Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*, (Zagreb: Naprijed, 1993.), 158.

Osnovna Müllerova karta razgraničenja nakon Karlovačkog mira izrađena je u mjerilu 1: 37 000, a sastoji se od 24 sekcije karata koje su različitog formata i prislanjaju se jedna uz drugu.¹⁶¹ Sekcije karata zajedno prikazuju granicu dugačku gotovo 800 km koja prolazi između Transilavnije i Jadranskog mora, a na temelju tih manjih topografskih karata nastat će u idućim godinama veći broj općih geografskih karata sitnijeg mjerila. Müller je najviše karata izradio na inicijativu Marsiglija, ali i na inicijativu hrvatskog člana povjerenstva Vitezovića.¹⁶²

Posljednja karta, sekcija 24., obuhvaća širu okolicu Knina i Tromeđe (Slika 6.).¹⁶³ Središtem karte dominira crveno obojan Knin sa tvrđavom na brdu i podgrađem te Veliko Brdo (*Veliko Berdo*) sa Medviđom Glavicom na čijem je vrhu postavljen kamen međaš. Istočno dio karte (na karti zapadno) obilježena je planina Dinara, prema zapadu je označena Bukovica (*Bucovitz*), na jugu Petrovo i Kosovo polje te vrh Kozjaka (*Kosziak*) i prikaz planine Promine (*Promina M.*).

Mirko Marković navodi kako je prikaz zemljišta izveden i prikazan prilično dobro iako nisu obilježene sve karakteristike krškog reljefa. Isječkom karte dominira i prikaz mletačko-osmanske granice u Dalmaciji koja kružno obilazi Knin u posjedu Mletaka. Dinara i Kozjak pripali su osmanskoj strani, a Promina mletačkoj. Habsburška granica s Mletačkom Republikom nije obilježena, a Marković zaključuje kako je Marsigli ipak potpao pod utjecaj Vitezovića koji je isticao ideološke stavove pa se primjećuje preko cijele sekcije karte velike natpis „*Croatiae Regni pars*“.¹⁶⁴

Na zahtjev povjerenika Marsiglia, Müller je izradio još nekoliko karata, primjerice, karta mjerila 1:500 000 prikazuje granicu od Slankamena na Dunavu do Tromeđe (Slika 7.).¹⁶⁵ Nedostatak karte leži u polovično odrađenim dijelovima skiciranja¹⁶⁶, dok su u nekim dijelovima karte bogato i realno odrađeni i zabilježeni kartografski elementi (prikaz Posavine od Mitrovice do Jasenovca). Orijentacija karata je južna, dakle jug se nalazi tamo gdje je na današnjim kartama obilježen sjever. Žutom bojom označena je habsburška granica, a crvenom osmanska. Listić broj 24. prikazuje

¹⁶¹ Mirko Marković, *Descriptio Croatiae*, 221.

¹⁶² Antal András Deák, Miljenko Lapaine, Ivka Kljajić, „Johann Christoph Müller (1673-1721)“, 73.

¹⁶³ Puni naziv u kartuši u gornjem desnom kutu: „*Sectio XXIV. Pars Confinium Cisdanubialium ultima, nimirum usque ad Triplex Confin di Croatia. Adjuncta simul parte Confinium Turcico-Veneto*“.

¹⁶⁴ Više o odnosu grofa Marsiglia i Rittera Vitezovića u poglavlju „Znanje“, Mirko Marković, *Descriptio Croatiae*, 223 - 224.

¹⁶⁵ U gornjem dijelu kartuše pregledne karte, „*Mappa Geographico-Limitanea in qua Imperiorum Caesarei et Ottomanici Confinia in almae pacis Carlovitzensis congressu decreta etc. Joh: Christoph Müller Norimbergens Fecit*“.

¹⁶⁶ Uključujući područje Pounja i Tromeđe. Mirko Marković, *Descriptio Croatiae*, 224.

Tromeđu i grad Knin, a na njemu je obilježeno pet graničnih oznaka od kojih je zadnja na Velikom brdu. Za razliku od karte mjerila 1:37 000, na području Tromeđe prikazana je linija habsburško-mletačko-osmanske granice i mletačko-osmanska granica isprekidanom linijom koja polukružno u jugoistočnom smjeru zaobilazi Knin. Sveukupno, na 39 listića ucrtano je 327 graničnih oznaka.¹⁶⁷

Vojni inženjer Giusto Emilio Alberghetti predvodio je kartografsku izradu karata razgraničenja koje je izrađivala mješovito osmansko-mletačka granična komisija od Knina do Neuma i Kleka. Njegove karte izrađene su na temelju iskaza očevidaca pa područje mletačke krajine odn. Knin, Sinj i planinsko zaleđe nije ponudilo više geografskih podataka.¹⁶⁸ Izradio je nekoliko karata nove granice u kojoj je obilježio područje od Tromeđe do Dinare,¹⁶⁹ no njegova svakako najzanimljivija karta nastala je nakon Požarevačkog mira u mjerilu 1:288 000 na pet listova u kojoj je nadopunio granice starije karte nastale nakon Karlovačkog mira. *Lineu Grimani* upotpunio je sa „novom stečevinom“, *Lineom Mocenigo* uz treću graničnu verziju koju je zastupalo Osmansko Carstvo. Karta je podijeljena na četiri lista, zelenom bojom je označena „stara stečevina“, a crvenom „nova stečevina“ te je usmjerena je na prikazivanje dalmatinskog zaleđa (Slika 8.).¹⁷⁰

Potencijalni problem karte jest taj što su granične linije povučene linearno i ne slijede prirodne krivulje granica, a prema Markoviću, karta odgovara priručnoj kartografskoj skici. *Linea Mocenigo* koja se kretala planinskim vrhuncima od doline Butišnice, vrha kninske Dinare do zaravni iznad sela Uništa pa sve do vrha Gnjata u smjeru jugoistoka jedva je primjetna na karti.¹⁷¹

Iako su Mlečani izrađivali karte razgraničenja od 1699. do 1730. godine, Müllerove karte razgraničenja imaju veći značaj za prikazivanje osmansko-habsburške granice jer omogućuju uvid u stvarnu konfiguraciju terena i stanje okoliša nakon ratnih zbivanja. Alberghettijev rad je sitnijeg mjerila i nije nastao isključivo terenskim radom što opet potvrđuje odabir mletačke kartografije o prikazivanju administrativnih

¹⁶⁷ Gábor Csüllög, László Tamás, János Suba, Lóránt Bali, „Geografsko istraživanje Marsiglijeve granične karte“, *Zbornik Janković*, br. 2 (2017): 15 - 18.

¹⁶⁸ Mirela Slukan Altić, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 19.

¹⁶⁹ Više u Mirko Marković, *Descriptio Croatiae*, 285, „Grenbestimmungskarte zwischen Croatiën, Dalmatien und dem türkischen Gebiete“. Ratni arhiv u Beču, kartografska zbirka, sign. B-IX-c-581., mjerilo 1:56 000.

¹⁷⁰ „Disegno topografico della Dalmazia e parte dell' Albania della Sreniss. Republ. di Venezia, con le Fortezze acquistate e con li Posti occupati dalle Gurdie della med: nella spirata Guerra compresi dalla linea colorita di verde (1718)“. Orig. u RA, sign. B-IX-c-580. Mirko Marković, *Descriptio Croatiae*, 287

¹⁷¹ Mirko Marković, *Descriptio Croatiae*, 286 - 287.

i političkih cjelina preglednim kartama, dok se zanemaruju fizičke i geografske odrednice prostora.¹⁷² Svištovskim mirom koji je potpisan 4. kolovoza 1791. godine, a terenski razgraničen tek 1795., izrađena je karta na 18 listova na temelju 4. članka ugovora u Svištovu kako bi se utvrdile nove teritorijalne promjene,¹⁷³ a na čijem temelju je izrađeno nekoliko karata sitnijeg mjerila.

Jedna takva karta mjerila 1: 28 800 prikazuje položaj Triplex Confiniuma koji nakon razgraničenja nije promijenio položaj (Slika 9.).¹⁷⁴ Osmanska granica (*Kaiserlich Türkisch Gebieth*) je uz Boričevac i Popinu dolazila do Drenovca (*Dorf Drenovac*), a kako se smještaj Triplex ne bi pomicao, od Rujave glave na kojoj se nalazila Tromeđa od Požarevačkog mira vodio je uski pojas koridora uz Crni Potok (*Czerni Pottok*) do habsburškog teritorija. Karakteristika karte jest jednostavan prikaz područja koridora uz navođenje sela Drenovac (danas Drenovac Osredački) u blizini rijeke Butišnice koja je na karti prikazana kao potok Tiškovac (*Tiskovac bach.*) te je označena i crkva Svetog Mihaela Arkandela (*St. Archangel Kirche*). Hrvatski (*Kaiser, Königlich Croatien*) i dalmatinski (*Kaiser Königlich Dalmatien*) dio habsburškog teritorija označen je žutom i crvenom bojom, a u desnom rubu karte označena je legenda koja označava koridor do Tromeđe (*aaa*), prijelaz preko granice (*bbb*), cestu do Dalmacije (*ccc*) i crkvu (*d*).

5. 3 Fortifikacijsko i obrambeno graditeljstvo na pograničju

Kada se govori o vojnim građevinama pograničja, potrebno je istaknuti da na području Tromeđe postoji duga tradicija prenamijene postojećih građevina u nove oblike naselja i utvrda s obzirom na kulturu i tradiciju pojedinog carstva koje je njime vladalo. Utvrđenja su imala polivalentne karakteristike jer su ih u jednakoj mjeri gradile i koristile sve tri imperijalne sile, a česta prenamjena uslijed potreba svakog imperija nakon zauzimanja dovela je do raznovrsnih tipoloških odrednica svakoga. Tako su Osmanlije, nakon osvajanja tog područja, prenamijenili zatečene srednjovjekovne burgove te ih obnovili i prilagodili za osmanski tip ratovanja. Nakon

¹⁷² Mirela Slukan Altić, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 21.

¹⁷³ „Sectionen der Acquisition an der Unna nach dem Friedensschlusse von Systov, 4 August 1791“. Kartografska zbirka Ratnog arhiva u Beču, sign. B-IX-c.1048-1.

¹⁷⁴ Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 217 - 218.

osmanskog protjerivanja, habsburška vlast prilagodila je građevine svojim potrebama i načinu gradnje.¹⁷⁵

Na hrvatskom pograničnom prostoru najviše su zastupljena bila manja vojna utvrđenja: kašteli, čardaci i palanke. Kašteli su najčešće bili brzinski i skromno građeni od drveta, budući da je njihova prva namjena bila isključivo obrambena, a imali su i neka obilježja utvrdnog graditeljstva. Čardaci ili „straže“ imali su funkciju malih pograničnih utvrda u koje bi se smjestila manja posada vojnika i pratila kretanje neprijatelja, a imali su i organiziranu službu prijenosa vijesti poštom do centralnih vlasti. Postavljani su duž granica na istaknutim položajima, poput prometnica, riječnih prijelaza, u blizini kaštela, utvrda i palanki, na kojima se moglo pratiti kretanje vojnika, uhoda i vlaških Martologa. Na hrvatskom i osmanskome pograničnom prostoru, ulogu čardaka obnašale su i kule-stražarnice i branič-kule, a koristile su se i kao kapetanske kule, odnosno stambeni objekti agama i begovima.¹⁷⁶ U 18. stoljeću počinje gradnja čitavog niza čardaka, koji su međusobno komunicirali zvučnim signalima, poput pucnjeva iz mužara, zvonjavom, paljenjem vituljača ili prenošenjem vijesti konjima. Čardaci na osmanskome pograničju bili su građeni na većoj udaljenosti kako bi se u tom međuprostoru moglo postaviti više vojnih utvrđenja.¹⁷⁷ Palanke su manja utvrđenja podignuta isključivo od drvene građe i okružena jarkom, a gradili su ih uz granična utvrđenja za zaštitu nekog naselja ili vojne posade ili je sama služila kao manje vojno naselje ili logor. Nakon 17. stoljeća često su napuštene te postaju naselja s izvornim imenom, kao naprimjer: današnja Palanka ili Hrvatska palanka sa svojom napuštenom kulom Zvonigrad.¹⁷⁸

Osmanski tip gradnje utvrda često je koristio kamen s drvetom kako bi utvrda mogla učinkovitije odolijevati topovskoj paljbi. Koristili su „Horasani“ tehniku miješanja kredastog tla, stvarajući žbuku od ciglene prašine i vapna koju su koristili u podupiranju zidova i stupova utvrda.¹⁷⁹ Enes Pelidija navodi tri vrste osmanskih utvrđenja podjeljene prema veličini: hisar, hisardžik i kala. Hisar tvrđava građena je

¹⁷⁵ Utvrde poput Srba, Udbine, Brinja, Izačića, Sokolca, Bihaća, Ripča, Bilaja, Karlobaga, Jablanca itd. bile su površinom male utvrde, ali su postale buduće jezgre većih gradskih naselja na području Tromeđe.

¹⁷⁶ Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, (Zagreb: Institut za suvremenu povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica, 1995), 125 - 37.

¹⁷⁷ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 103.

¹⁷⁸ Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, 38.

¹⁷⁹ Mark L. Stein, *Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*, (London i New York: Tauris Academic Studies, 2007), 49.

od tvrdog materijala, kamena i opeke najčešće bez kula i bedema. Hisardžik je manje utvrđenje iste vrste hisara, a kala je tvrđava također građena od kamena i opeke, ali uz kule i bedeme¹⁸⁰. Osmanlije su najsnažnija utvrđenja gradili u pograničnim krajevima, gdje su im donosili najveću stratešku prednost: pored rijeka zbog dobre komunikacijske povezanosti, na vrhovima brežuljaka zbog otežanog pristupa neprijatelja te na ravnicama s debelim i visokim bedemima¹⁸¹

Mora se spomenuti i važnost kula njihov za osmansko razdoblje Like i Krbave. Zorislav Horvat ističe kako su *turske kule* spoj domaće, lokalne srednjovjekovne i orijentalne arhitekture, a zajedno stvaraju specifičnu ruralnu arhitekturu Like i Krbave prepoznatljivu i danas. Kule građene u 15. i 16 stoljeću u kontinentalnoj Hrvatskoj kružnog su tlocrta što je omogućavalo bolje odolijevanje topovskim udarcima. Nakon osmanskog osvajanja gradnja je nastavljena na isti način što dovodi do zaključka da su Osmanlije preuzele graditeljsku tradiciju zatečenog stanovništva.¹⁸² Njihova obrambena i regulacijska funkcija nastavila se i nakon habsburškog zauzimanja Like i Krbave.

5. 3. 1 Oblikovanje obrambene granice na hrvatskim prostorima do 18. stoljeća

Početak 16. stoljeća osmanskim prodorima u dubinu hrvatskih zemalja osvojen je Obrovac, Udbina, Komić i Mrsinj te ugroženo čitavo ličko područje. U tom razdoblju, počinje izgradnja osnovnih struktura buduće tvrđavske i vojne granične obrane, a habsburški vladari i hrvatsko plemstvo shvatili su važnost obnove i utvrđivanja graničnih utvrda. Uvedena je uhodarska i dojavna služba, postavljena prva granična straža te se ustalila prisutnost kraljevih četa pod zapovjedništvom pograničnih kapetana. Granične utvrde bile su slabo opremljene vojnicima i artiljerijom, te se nisu mogle suprotstaviti neprijatelju na otvorenom bojnom polju. Zbog toga je osmanska vojska nesmetano prolazila pored utvrđenih mjesta, slobodno pljačkala i uništavala zemlju.¹⁸³ Četovanje (pljačkaški pohodi manjih osmanskih ili vlaških skupina) i razvoj vatrenog oružja „natjeralo“ je habsburške vlasti i hrvatsko

¹⁸⁰ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, 100.

¹⁸¹ *ibid.*, 100 - 101.

¹⁸² Zorislav Horvat, „Turske kule i gradovi u Lici i Krbavi“, u *Senjski zbornik*, br. 40, (2013): 421.

¹⁸³ Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, 63 - 82.

plemstvo na djelovanje i promjenu načina ratovanja. Talijanski renesansni oblik fortifikacijskog graditeljstva *trace italienne* proširio se krajem 15. i početkom 16. stoljeća zemljama Zapadne Europe, a Habsburška Monarhija je počela primjenjivati novi stil gradnje zbog osmanskih prodora na zapadnim granicama hrvatskih zemalja. U sklopu novog pravca razvila se šira uporaba vatrenog oružja i topništva, novi fortifikacijski oblici te nove metode gradnje utvrda koje su omogućile drugačiji pristup napadačkim i obrambenim tehnikama ratovanja.¹⁸⁴

Nakon što su 1553. godine ustrojene Slavonska i Hrvatska krajina, pojavio se problem financiranja obrambene granice. Problem su predstavljala i pitanja vrhovne vlasti na hrvatskom državnom teritoriju i zapovijedanja vojskom zbog čega je dolazilo do sukoba političkih interesa hrvatskog bana i vojnih vlasti na čelu sa stranim višim kraljevskim vojnim zapovjednicima.¹⁸⁵ Gunther Erich Rothenberg ističe kako su podređivanjem lokalnih kapetana i zapovjednika habsburškim vojnim vlastima te dodjeljivanjem određenih povlastica dobivali njihovu poslušnost i potencijalno savezništvo ukoliko dođe do Ugarske pobune protiv Habsburške vlasti.¹⁸⁶

Hrvatski Sabor održan u Steničnjaku 1558. godine donio je odluku o uređenju prvog stražarskog sustava graničnih straža koji su se trebali izgraditi na prostoru između Une, Save i Kupe.¹⁸⁷ Do početka 18. stoljeća Monarhija je provela brojne reforme kojima je utvrdila obranu hrvatskih zemalja i obnovila važnije utvrde na graničnom području¹⁸⁸ dok su se često događali sukobi oko izbora koje će se utvrde obnoviti ili porušiti. Instrukcija kralja Ferdinanda potpisana 5. kolovoza 1563. godine, definirala je obrambeno stanje utvrda na području od Drave do Jaranskog mora te utvrdila godišnja davanja plemstva austrijskih pokrajina Koruške, Kranjske i Štajerske.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Mark L. Stein, *Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*, 31.

¹⁸⁵ Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, 377 - 378.

¹⁸⁶ Gunther Erich Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747.*, Illinois studies in the Social Sciences: Volume 48, (Urbana: The University of Illinois Press, 1960.), 28.

¹⁸⁷ Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, 36 - 37.

¹⁸⁸ Milan Kruhek navodi da su se u obrambenom graditeljstvu i utvrdama 16. stoljeća razjasnila tri elementa kojima su habsburške vlasti pokušale organizirati obranu hrvatskih zemalja. To su: 1) gradnja utvrda prema tipološkim karakteristikama određenog područja i kvaliteti izvedbe utvrda, 2) fizički obrambeni prostor utvrda koji je ovisio o vojnoj snazi posade smještene u njoj, te 3) geostrateška vrijednost utvrde koja je ovisila o graditeljskoj vrijednosti, vojnoj snazi i odnosu utvrde prema drugim obrambenim utvrdama unutar cjelokupnog graničnog prostora. *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, 376.

¹⁸⁹ Kruhek ističe kako je ova instrukcija početak uvođenja stranih zapovjednika na hrvatsku i slavonsku granicu budući da je austrijsko plemstvo htjelo vraćati dio svojih izdataka koje mora izdvojiti za obrambene potrebe preko vlastitih službenika i vojnih zapovjednika. *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, 198 - 199.

Povjerenici koji su popisali stanje utvrda i odredili njihovu stratešku važnost, s ciljem poboljšanja logističke i obrambene povezanosti, predložili su uvođenje poštanske i uhodarske službe, koja će, osim opskrbnih djelatnosti, prenositi i informacije o kretanju neprijatelja. Službe su se pokazale ključnima za prohod informacija u Hrvatskoj krajini, a svoje središte su imale u Bihaću, sve do osmanskog osvajanja.¹⁹⁰ Najvažniji segment obrane hrvatskih zemalja bio je određen na području bihaćkog Pounja na kojem se nalazio niz utvrda između Une, Korane i Gline, od Izačića do Tršca, Drežnika i Slunja do Bužima, Pećigrada i Cazina.¹⁹¹ Grad Bihać održavao je stalnu vezu sa susjednim ličkim područjem, koje ga je povezivalo sa čardacima iznad Ripča na Železnoj glavi, na Novoj Vinici, Plešivici (Vražjem Vrtlu), u Garavici i u Mihaljem polju.¹⁹²

Saborom u Brucku 1578. godine donesene su odluke o dovršetku izgradnje graničnih obrambenih utvrda hrvatskog pograničja, pokrivanju velikih ratnih troškova te izgradnji nove renesansne tvrđave Karlovac na Kupi. Do Žitvanskog mira 1606. godine, izgrađen je obrambeni pojas uz tok rijeke Kupe i Korane te se prihvatilo trajno i stabilno financiranje troškova granične obrane što je doprinjelo uspješnoj obrani čitavog graničnog područja početkom 17. stoljeća i spriječilo daljnje osmansko napredovanje.

Intenziviranje graditeljske djelatnosti oblikovalo je čvrst splet pograničnih utvrda pod područnim zapovjedništvom krajiških kapetana,¹⁹³ a uz novu organizaciju obrane, djelotvorni su bili i sustavi kordonskih cesta kojima su kontrolirani prelasci granice te upadi neprijateljskih vojski.¹⁹⁴ Granična područja i trgovački pravci zatvarali su se pregradama, zidovima, opkopima, raznom posječenom građom koji su poznati na hrvatskim prostorima od 13. stoljeća pod nazivom *indagines*. U 16. stoljeću postaju osnovni dio obrambenog sustava na granici, a za njihovo podizanje i održavanje brinuo se izravno Hrvatski Sabor.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Termin „Bihaćki konji“ (*Wihitscher Pferde*) koji je predstavljao pouzdanost i brzinu bihaćke poštarske konjice koristio se i nakon pada Bihaća što dokazuje važnost i efektivnost obavještajne službe Bihaća. Damir Stanić, *Bihać kao sjedište Bihaćke kapetanije*, Filozofski fakultet u Zagrebu, doktorska disertacija, 2020, 275.

¹⁹¹ Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, 82.

¹⁹² ibid 162.

¹⁹³ ibid 8 i 15.

¹⁹⁴ Zorislav Horvat, „Kružne branič-kule u Hrvatskoj krajini u XVI. stoljeću“, u *Prostor*, sv. 1, br. 2 - 4, (1993): 159 - 188.

¹⁹⁵ Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, 22.

5. 3. 2. Iskustvo habsburškog pograničja u 18. stoljeću

Početak 18. stoljeća vojnokrajiška vlast težila je planski koncentrirati naselja i gradove radi njihovog prometnog povezivanja i snažnijeg razvoja, a uvodila je i parcelnu strukturu agrarne proizvodnje. Ovi elementi nisu mogli u potpunosti riješiti problem disperzne naseljenosti zaselaka, stoga su se elementi planske naseljenosti i sjedilačka ratarska privreda zadržali ponajviše u mjestima uz prometnice. Većina gradskih naselja zadržala je kontinuitet iz predosmanskog razdoblja prilagođavajući ga urbanoj strukturu, novim uvjetima razvoja i fortifikacijskim objektima kao najistaknutijem obilježjem.¹⁹⁶ Na prostoru Krajine sve su utvrde imale sličan razvojni tip vojničkog grada s gotovo identičnim tlocrtima na kojima su zgrade vojnih institucija raspoređene za postizanje što veće prostorne kontrole nad gradom. Važni vojni i administrativni objekti bili su smješteni oko glavnog trga i dužinom glavnih ulica, a u središtu grada nalazili su se crkveni objekti. Katoličke i pravoslavne crkve bile su uvijek izgrađene u neposrednoj blizini jedne drugih.¹⁹⁷

Senjski i modruški biskup Sebastijan Glavinić (1689.-1697.)¹⁹⁸ u svojem prikazu Like i Krbave iz 1696. godine ponudio je detaljne opise gradova i utvrda, običaje, krajolik i svakodnevicu lokalnog stanovništva. Njegovim iskazom s kraja 17. stoljeća primjećuje se stanje utvrda i gradova nakon povlačenja osmanske vlasti koje se nastavilo i na početku 18. stoljeća. Utvrdu Gračac opisao je na idući način: „*Idući odavde dođe se u Gračac, tako zvanu staru utvrdu podno velebitskih obronaka. Ondje se stječu dva manja potoka: Cvetušica i Otuča, koji obiljem razne ribe nadilaze sve potoke cijele županije. Prostrane granice idu na zapad sve do mora, te do Popine. Izvor Zrmanje dijeli Liku od Dalmacije, a s istočne strane od nje je dijeli Krbava. Mjesta je dovoljno za 300 stanovnika. Još se vide tragovi srušenih crkava. U udaljenosti od šest sati nalaze se slijedeće turske straže: Vakuf i Ostrovica. U ovoj*

¹⁹⁶ Mirela Slukan Altić, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 42.

¹⁹⁷ *ibid* 40.

¹⁹⁸ Autorstvo biskupa Sebastijana Glavinića u opisu Like i Krbave 1696. godine upitno je jer se iz pomnijeg iščitavanja spisa može zaključiti kako ga prilikom vizitacije nije pisao biskup, dok biskup Glavinić nije niti posjetio Liku i Krbavu. Mogući drugi autori spisa su Marko Senjanin-misionar Like i Krbave, Marko Domazetović-senjski kanonik i župnik, pop Marko Mesić-lički arhidakon i Pavao Ritter Vitezović koji je služio kao podžupan Like i Krbave. Vidi više u: Mile Bogović, „Takozvani Glavinićev opis Like i Krbave iz 1696. godine“, *Croatica Christiana Periodica*, sv. 15, br. 27, 1991., 117 – 128.

utvrđi, nasuprot nasuprot barbarima u blizini, nalaze se otočke straže koje se ovdje izmjenjuju.”¹⁹⁹

Iz njegovog opisa može se uočiti prednost koju daje utvrđama izgrađenima na povišenom mjestu. Primjerice, za Raduč navodi kako se nalazi na području gdje se počinje uzdizati planina Velebit, a Perušić opisuje kao utvrdu s četiri bedema i okruglom kulom koja je omogućila dobru obranu okolnog područja štiteći stanovništvo od osmanskih napada. Za okolicu govori kako ima mnogo zidina plemićkih dvoraca u kojima su boravili moćni Turci, ali se mogu pronaći tragovi i starih porušenih crkava te mnoga prostrana polja.²⁰⁰ Granice postavljene raznim mirovnim ugovorima utjecale su na formiranje kulturnog pejzaža gradskih i agrarnih naselja podjednako pod mletačkom i habsburškom upravom.²⁰¹ Lički distrikt podijeljen je 1712. godine na kapetanije unutar Karlovačkog generalata te je tad završeno njegovo naseljavanje nakon masovnog bijega stanovništva do 1699. godine.²⁰²

Carl Hietzinger donosi podatke o vojno sposobnom krajiškom stanovništvu Karlovačkog generalata, Like, Krbave i Zvonigrada u prvoj polovici 18. stoljeća te navodi kako je njihov broj 1710. godine iznosio 1 514, dok je već 1716. njihov broj povećan na 5486 osoba, a 1717. na 13 034. osoba.²⁰³ Hietzinger navodi podatke za čitavo područje Karlovačkog generalata, bez zapisa o gradu ili naselju u kojem žive, zbog čega je razlučiti brojnost vojnog stanovništva na ograničenom području Like, Krbave i Zvonigrada. Karl Kaser u *Popisu Like i Krbave* iz 1712. godine ističe kako se od 1712. do 1746. nije dogodio značajan porast broja stanovništva uslijed migracija čime zaključuje kako se porast od 30% dogodio isključivo prirodnim priraštajem²⁰⁴ što može potkrijepiti i Hietzingerove podatke o povećanju stanovništva do 1717. godine.

¹⁹⁹ ibid, 117 - 128

²⁰⁰ ibid 117 - 128

²⁰¹ Mirela Slukan Altić, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 42.

²⁰² Karl Kaser i sur. *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, (Zagreb: SKD Prosvjeta, 2003.), 12.

²⁰³ Carl Bernh. Edlen von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums, Erster Theil*, (Wien: Gedruckt und im Verlage bei Carl Gerold, 28, 1817.), „Dadurch gewann die karlstädter Gränze ihren Schlufsstein, und ihr Truppenstand noch 1710 nur 1514 Köpfe zählend, war 1716 schon aut 5486 Mann erweitert, die ein jahs später bereits bis auf die Zahl von 13,034 sich vermehrten.“ (prevela autorica rada)

²⁰⁴ Karl Kaser i sur., *Popis Like i Krbave 1712. godine*, 22.

Fedor Moačanin navodi kako je manji broj krajišnika prebjegao iz ličkog područja na mletačko područje. Pojas ničije zemlje između habsburške i osmanske granice štitilo je krajiško područje, a izvori ističu kako se obrana hrvatskog kraljevstva češće oslanjala na hrabrost krajišnika, nego li na snagu bedema. Osmanska uprava pokušavala je naseljavati muslimansko stanovništvo uz samu granicu što su krajišnici onemogućavali stalnim upadima preko granice.²⁰⁵ Kao što je navedeno, propusnost granice zbog koje je bilo omogućeno četovanje, pljačkanje, krijumčarenje te trgovačka razmjena, poštanska i uhodarska služba, oblikovala je poseban odnos međusobne ovisnosti i suradnje na određenim razinama krajiškog stanovništva stvarajući vlastiti svijet odvojen od onog institucionaliziranog, elitističkog. Nakon Karlovačkog mira, veliki dio Vojne krajine prestao je biti neposredno pogranično područje, stoga su se nova krajiška uređenja morala premjestiti na nova pograničja, a stari teritoriji pod vlast bana i Sabora.²⁰⁶ Početkom 18. stoljeća, gradački Dvorski ratni savjet preuzima upravu Varaždinskog i Karlovačkog generalata te su izgubili interes za Vojnu krajinu kao obrambeno područje, a krajiška institucija ih je zanimala isključivo kao izvor prihoda. Nakon uviđanja da u Lici i Krbavi nemaju materijalne koristi i da se stanovništvo buni protiv glavarina, kontribucija i nameta te često diže pobune i otpor vlastima, 1712. godine prepuštaju ih Karlovačkom generalatu.²⁰⁷ Vojna krajina postaje primarno sanitarni i carinski kordon, a krajišnici jeftina vojska koju će centralna vlast moći upotrijebiti na europskim ratištima. Habsburške vlasti tako su htjele svakog muškog stanovnika obuhvatiti vojnom službom što je dovelo do neobradivosti zemljišta jer su oduzele stanovnicima velik dio vremena za proizvodni rad, a opet su zahtijevale da krajišnici kao zemljoradnici radom izdržavaju krajišku instituciju, vlastite obitelji i sebe. Oformile su se regimente kako bi krajišnike pretvorili u redovnu vojsku dok se propisi u korist krajišnika često nisu provodili.²⁰⁸

²⁰⁵ Fedor Moačanin, „Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787. godine“, u *Vojna krajina: povijesni pregled, historiografija, rasprave*, ur. Dragutin Pavličević, (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, 1984), 33.

²⁰⁶ Centralna vlast Dvorskog ratnog savjeta u Beču tijekom prve polovice 18. stoljeća, sve više je preuzimala rukovođenje cijelim krajiškim područjem Varaždinskog i Karlovačkog generalata. Drugi problem nastao je pri podjeli prava krajiškog stanovništva: u vojnim pitanjima stanovništvo je trebalo biti podvrgnuto vojnim zapovjednicima, a u pravnim i sudskim (Gradačkoj) Komori ili vlastelinu kojemu je Komora prodala zemlju. Fedor Moačanin, „Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787. godine“, 44.

²⁰⁷ *ibid* 44.

²⁰⁸ To se primarno odnosi na visoke globe, česta kažnjavanja, skupoću soli i obavezan rad na popravcima utvrda. Fedor Moačanin, „Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787. godine“, 49 – 50.

Sukladno tome, izraz nezadovoljstva stanovništva politikom Monarhije prouzrokovalo je česte krajiške bune koje su predstavljale izraz klasne i društvene borbe na krajinama do sredine 18. stoljeća.²⁰⁹ S drugim elementima reformi poput postavljanja stranih vojnih lica u krajiške postrojbe, nametanje niza novih dužnosti krajišnika te ograničavanje autoriteta krajiških zapovjednika, Vojnokrajiška prava omogućila su čvršću vlast habsburških vojnih autoriteta nad Vojnom krajinom. Krajišnici su smatrali da im reforme ukidaju povlašteni krajiški status, a sukobi s vlastima su kulminirali Krajiško-kmetskom pobunom 1755. godine u Varaždinskom generalatu.²¹⁰

Kako bi se izjednačili položaji krajišnika Varaždinskog i Karlovačkog generalata, carica Marija Terezija 1754. godine donijela je *Vojnokrajiška prava (Militar Gränitz Rechten)*, dokument koji je imao odlučujuće posljedice za živote krajišnika te regulirao njihove odnose i dužnosti.²¹¹ Prema članku 6 *Krajiškog zakona*, zemljišni propisi i prava ciljali su na očuvanje ekskluzivnosti vojnog karaktera stanovništva granice, a sve osobe koje nisu bile podobne za izvršavanje vojnih dužnosti morale su otići. Iznimku su bile vjerske osobe te obitelji visokih vojnih i carskih službenika. Vlast je pokušavala regulirati vojno stanovništvo kroz nametanje strogih kazni i kaznenog postupka. Većina kazni koje su nastale u Hildburghausenovim reformama, poput bičevanja, trčanja kroz šibe, prisiljeni rad te smrtnu kaznu vješanjem ili pred streljačkim vodom su ublažene. Međutim, sve do 1776. godine bilo je dozvoljeno mučenje u korist dobivanja priznanja.²¹² U sklopu novih vojnokrajiških prava izneseno je i načelo komunalne odgovornosti, što je podrazumjevalo da ukoliko su se u blizini nekog sela događali učestali slučajevi razbojništva, hajdučije, pljačke, to selo bilo je primorano platiti veliku kaznu, iako nisu imali ništa sa tim slučajevima lokalnog razbojništva. Iako je stanovništvo gerilskim ratovanjem, pobunama i nasilnim otporom pokazivalo svoje nezadovoljstvo sustavom, na takav način vlasti su okretale stanovništvo jedno protiv drugoga i nametnule ovisnost o zakonskim

²⁰⁹ Više o pobunama ličkih krajišnika u Karlovačkom generalatu, Josip Adamček, „Problem krajiških buna u historiografiji“, u *Vojna krajina: povijesni pregled, historiografija, rasprave*, ur. Dragutin Pavličević, (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, 1984), 119 - 141.

²¹⁰ Više o pobuni u Varaždinskom generalatu vidi Gunther Erich Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1740-1881. A Study of an Imperial Institution*, (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1966), 28 – 39.

²¹¹ Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik. Rana krajiška društva (1545 - 1754.)*, Tom 1., (Zagreb: Naprijed, 1999), 45 - 54.

²¹² Gunther Erich Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1740-1881.*, 28.

regulativama vlasti.²¹³ Kantonski sistem uveden je 1787. godine kada se uvidjelo da je militarizacijom krajine vojno zapovjedništvo postalo preopterećeno. Kanton je bio osnovan kao teritorijalno-upravna jedinica, a regimenta kao vojna jedinica. Budući da su razdvojene vojne i civilne nadležnosti, kanton je ostao u rukama vojnih vlasti te je sistem bio neodrživ jer je ponovno povećao utjecaj vlasti koje su kočile slobodan razvoj poljoprivrede i stanovništva.²¹⁴

5. 3. 3 Iskustvo osmanskog pograničja 18. stoljeća

Nakon potpisivanja Karlovačkog mira 1699. godine, Enes Pelidija navodi da je Carski Divan smatrao da će odluke Karlovačkog mira opstati samo privremeno, jer Mletačka Republika i Habsburška Monarhija neće biti zadovoljne ugovorenim teritorijima što će dovesti do novog rata. Iz tog razloga u pograničnim krajevima Porta je naredila popravke napuštenih tvrđava i palanki, te izgradnju vojnih utvrđenja u krajevima u kojima ih dotada nije bilo. Kao i na habsburškom primjeru utvrđenja granice, veziri i muhafizi Bosne dobivali su naredbe s Porte da izrade izvještaje i predračune o stanju pojedinih utvrda te ponude novčani predračun.²¹⁵ Također su u tom razdoblju započeli s obnovom habsburških i mletačkih utvrda, palanki i kula koje su im pripale nakon potpisivanja Karlovačkog mira.²¹⁶

Članak broj 13. Karlovačkog mira razgraničenja Osmanskog Carstva sa Mletačkom Republikom o popravcima i obnavljanju tvrđava navodi sljedeće: „*Neka dvjema stranama budu dozvoljeni opravci, popravci i utvrđivanje tvrđava koje su u posjedu i pod upravom dviju strana, ali neka se od sada ne podižu nove tvrđave na mjestima koja su blizu granice. Neka se od strane Mletačke Republike također ne podižu tvrđave na rubovima Velike obale, koje su srušene. Ali neka se uspostavljaju varoši i sela na svim mjestima koja su od koristi podanicima, i neka se, shodno dobrosusjedstvu, vodi računa o postupcima između dvije strane. Kada među njima*

²¹³ ibid 29.

²¹⁴ Alexander Buczynski, „Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850.“, u *Arhivski vjesnik*, sv. 34-35, (1991-1992): 190.

²¹⁵ Više u Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 110.

²¹⁶ Nakon Karlovačkog mira, vlasti iz Carigrada izdale su naređenje namjesniku Bosne Halil-paši za popravak 20 tvrđava i 8 palanka na granici s Mlečanima i crnogorskim nahijama, u najkraćem vremenskom roku. ibid, 103 – 105.

*dođe do bilo kakvog spora neka se iza toga starješine i upravnici sastanu na nekom mjestu i neka po pravdi pravičnosti i prijateljstvu, otklone i odstrane uzroke koji dovode do sporova“.*²¹⁷

Odgovor Osmanskog Carstva na uvjete ugovora što se tiče gradnje i utvrđivanja vojnih objekata u blizini granice, može se izvući iz podataka katastarskog deftera (BOA TTD 861) krčkog, kliškog i hercegovačkog sandžaka iz 1701. godine. U defteru su popisani svi objekti (kule, šarampovi, hanovi, mlinovi itd.) neovisno o njihovom stanju. Primjerice, granica kliškog sandžaka koja je počinjala u predjelima tvrđave Knin brojala je šest sela u kojima su zajedno ubilježene dvije palanke od kojih je jedna bila između sela Dobrosel i Polaç, a druga je bila napuštena i u ruševnom stanju u selu Kijevu.²¹⁸ U nahiji Sinj kliškog sandžaka, ukupno je bilo popisano 55 kružnih kula; četiri od njih su bile puste i ruševne, 26 njih su bile stare kule, 20 je ispravnih, a 5 je novo izgrađenih (jedna kula u selu Miševica i četiri u selu Donje Hrvace). Također, cijela nahija brojala je četiri šarampova²¹⁹ od kojih je samo jedan bio u ispravnom stanju s vojnom posadom. Ne može se sa sigurnošću tvrditi da su napušteni vojni objekti bili razrušeni za vrijeme rata ili su ih namjerno osmanske vlasti rušile jer nisu imali koristi od njihovog održavanja. Što se tiče novih kula, u defteru je ubilježeno kako su četiri kule bile izgrađene za vrijeme Morejskog rata²²⁰ u selu Donje Hrvace čime zaključujem kako su možda Osmanlije detaljnim upisivanjem stanja objekata htjeli poštovati odrednice ugovora. Nova kula u selu Miševica, nema oznaku vremena gradnje stoga se ne može sa sigurnošću tvrditi je li izgrađena prije ili nakon rata. U selu Donje Hrvace i selu ostatak Glavice, bilo je upisano čak 12 „starih“ kula koje su vjerojatno bile izgrađene prije rata što potvrđuje njihovu stratešku, pograničnu i kontrolnu važnost za Osmansko Carstvo dok su ostala sela imala upisane prosječno dvije do tri kule.²²¹ Većina nahija katastarskog deftera krčkog i kliškog sandžaka sadržavale su manji broj kula često ruševnog stanja, dok su utvrđenja poput tvrđave Glavaš bile manjeg promjera i imale ulogu stražarnice, a ne

²¹⁷ Ešref Kovačević, *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, (Sarajevo: "Svjetlost", Izdavačko preduzeće, 1973), 113.

²¹⁸ Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, 38 - 41.

²¹⁹ Palanka opasana nasipom, Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, 16.

²²⁰ „Kule, koje je za vrijeme rata dao izgraditi muslimanski svijet, koji je sada vlasnik imovine i zemljišta“, *ibid* 63.

²²¹ *ibid* 62 - 63 i 72 - 73.

obrambene tvrđave. Položaj joj je omogućio dobru kontrolu nad planinskim prijevojem od Dalmacije preko Uništa u Bosansko Grahovo, odnosno Bosnu.²²²

Visoki osmanski dostojanstvenici – ajani su zajedno s Portom financirali radove, organizirali posao na gradilištima i kolektivnu mobilizaciju stanovništva, sudjelovali u prikupljanju građevinskog materijala te osiguravali prehrambene namirnice za radnike i vojne posade.²²³

Iako su prijedloge za obnovu davale feudalne elite ejaleta, a Porta donosila konačnu odluku, glavninu ljudstva za njihovo izvršavanje činilo je domaće stanovništvo koje je i osobno sudjelovalo u novčanim obavezama, izgradnji i obnovi vojnih objekata.²²⁴

Na primjer, za obavljanje radova u bihaćkom sandžaku, bosanski namjesnik Halil-paša naredio je dovođenje radne snage iz određenih kadiluka kako ne bi došlo do preopterećenja stanovništva ejaleta.²²⁵ Međutim, u većini slučajeva to je rezultiralo nezadovoljstvom stanovništva pojedinih krajeva ejaleta zbog velikih novčanih davanja. Pelidija smatra kako je njihovo nezadovoljstvo bilo opravdano budući da je stanovništvo bilo svjesno kako se ne može prepustiti samo zaštiti Porte. Također je istaknuo kako je velika zaduženost stanovništva doprinjela pauperizaciji tog kraja.²²⁶

Na takvo mišljenje utjecalo je i muslimansko stanovništvo koje je prebjeglo na prostor ejaleta iz krajeva pripojenih Mletačkoj Republici i Habsburškoj Monarhiji nakon Karlovačkog mira. Među stanovništvom je stvoreno okruženje kolektivne ugroženosti i uvjerenje o zajedničkom pobjeđivanju neprijatelja.²²⁷

Do 1703. godine, napravljen je izračun troškova za popravak utvrda u bosanskom, bihaćkom i kliškom sandžaku koje je napustila Mletačka Republika nakon 1701. godine, a iznosio je 7 529 700 akči ili 39 630 groša. Enes Pelidija ističe kako je ovaj iznos potvrda o sudjelovanju stanovništva u opskrbi, osiguranju granica i graničnih utvrda sandžaka bez većeg utjecaja Porte i drugih dijelova ejaleta i Carstva.²²⁸

²²² „Sada je čuvaju vojnici sa zapovjednicima“, ibid 43.

²²³ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, 100.

²²⁴ Vidi bilješku br. 46.

²²⁵ Npr. za popravak grada Tržca, dolazila je radna snaga iz srebreničkog kadiluka kojem su stanovnici Tržca kao pomoć u obnovi morali dati svoja zaprežna kola. Tvrđavu Veliku Kladušu popravljali su stanovnici iz kadiluka Akhisara (Prusca) koju su po potrebi popravljali i stanovnici iz Bosanske Krupe. Prema zapovijedi vezira, svi zaposleni na popravcima moraju biti plaćeni te će se prijestupnici kažnjavati, Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, 105.

²²⁶ ibid 129.

²²⁷ ibid 145.

²²⁸ ibid 112.

Veliku pažnju osmanska vlast posvećivala je izgradnji i proširenju puteva u unutrašnjosti Bosanskog ejaleta. To se posebice očitivalo na njegovoj sjevernoj strani gdje je početkom 18. stoljeća izgrađeno šest novih palanki i 20 tvrđava, a u izgradnji je sudjelovalo cjelokupno stanovništvo ejaleta. Najpoznatija osmanska utvrđenja 18. stoljeća, Cazin, Bihać i Krupa, omogućavali su dobru kontrolu nad širim okolnim područjem i utvrđenjima pored ravnica i rijeka poput Glamoča, Ostrožca i Sanskog mosta.²²⁹ 1707. godine počelo je intenzivno uključivanje Porte u obnavljanje bihačke tvrđave čiju je obnovu vodio bivši carski čauš-baša Hasan Mehmed. Bihać je ponovno kao i prijašnjih stoljeća naporima hrvatskih zapovjednika, kapetana i austrijskih vlasti postao „bedem na granici”. Nadalje, Porta je carskim fermanom izdala proglas prema kojemu u izvođenju radova moraju sudjelovati svi vojnici, timarnici i zaimi koje je bosanski alajbeg odredio.²³⁰ Alajbeg je u pismu molio sarajevskog kadiju i bosanskog namjesnika Sirke Osman-pašu da nagovore vojničke redove, koji su uživali timare, na plaćanje poreza kao i ostali sultanovi podanici jer bi na taj način pomogli Hasan Mehmedu pri obnovi Bihaća. Duž granice je do 1714. godine izgrađena mreža manjih i većih vojnih utvrđenja, opremljenih vojnim posadama za onemogućavanje neprijateljskog prelaska granice. Pogranična utvrđenja bila su dobro povezana s onima u unutrašnjosti, zahvaljujući intenzivnim popravcima cesta i puteva. Osmanski interes za obnovu utvrđenja u bihaćkom i kličkom sandžaku pokazuje i činjenica da je od 1699. do 1714. godine na tom području obnovljeno ili izgrađeno sveukupno 41 kula. Osim popravaka utvrda, od 1699. do 1714. godine na području bihaćkog i kličkog sandžaka bilo je obnovljeno i podignuto sveukupno 41 kula.²³¹

5. 3. 4 Iskustvo mletačkog pograničja 18. stoljeća

Mletačka Republika po zauzeću Knina 1688. godine počinje postepenu i obnovu i utvrđivanje kninske tvrđave. Gradnja bastiona i kvartira započinje 1708. godine, a za vrijeme Drugog morejskog rata 1716. godine, vlasti veliku pažnju posvećuju dodatnom utvrđivanju tvrđe zbog blizine osmanske granice i neprestanih martoloških upada.

²²⁹ ibid 107.

²³⁰ ibid 123.

²³¹ ibid 144.

Sredinom 18. stoljeća Knin je ponovno postao snažna tvrđava s mnogo vojne posade na granici u kopnenom dijelu Dalmacije.²³² Mlečani su svrstali kninsku tvrđavu među tvrđave prve klase u Dalmaciji i Levantu što dokazuje njezinu obrambenu snagu u očima Mletačke Republike²³³, a o njezinoj važnosti svjedoči i izjava Senata, „Tvrđava Knin je mjesto u krajevima koji okružuju Dalmaciju i nama potrebnije i korisnije nego bilo koje drugo mjesto jer je glavni ključ i prolaz, kroz koji se dolazi u Dalmaciju i može spriječiti one koji provaljuju u nju“.²³⁴ U obrambeno područje oko Knina ulazile su i tvrđave i kule u Drnišu, Palanci Rašković i Otonu te kaštel u Klekoviću, tvrđava u Plavnom te tvrđave u Strmici i Glavašu iznad Kijeva te kaštel u Vrlici. Tvrđave i kašteli imali su domaću redovnu krajišku vojsku manje brojnosti.²³⁵ General Johann Matthias von den Schulembourg 1732. godine naprotiv, tvrdio je kako su Knin, Vrlika i Sinj gradovi koji su veza sa primorskim gradovima Klisom i Drnišom koje treba dobro utvrditi. Prema njemu, Klis i Drniš moraju opstati i biti branjeni pod svaku cijenu zbog osiguranja trgovačkih puteva uz more iako su se Mlečani proširili do Dinare, dok su Knin, Sinj i Vrlika bili od neznatne važnosti i mogli se ukoliko dođe do neprijateljskih napada porušiti.²³⁶ Sinjska utvrda Mlečanima je također bila od velike važnosti od konačnog zauzimanja 1715. godine do kraja Republike. Međutim, tijekom vremena utvrda je propadala, a veću ulogu pored uloge imali su kvartiri koji su bili smješteni po sinjskoj varoši. Još jedna tvrđava za koju Mlečani nisu imali interesa te je počela propadati sredinom 18. stoljeća je Čačvina koju su u *malome ratu* osvojili krajišnici koji su je preoteli Osmanlijama nakon Morejskog rata, a nakon 1717. godine je u vlasti Mlečana.²³⁷ U defteru iz 1701. godine kada je bila još u vlasti Osmanlija, navodi se kao dobro čuvana tvrđava jer se nalazila na mjestu s kojeg se lako kontrolirao prijelaz iz Bosne u Dalmaciju.²³⁸

²³² Šime Peričić, „Knin pod Mlečanima (1688-1797)“, u *Kninski zbornik*, urednici Stjepan Antoljak, Trpimir Macan, Dragutin Pavličević, (Zagreb: Matica Hrvatska, 1993), 134.

²³³ Paško Paić, *Hrvatski kraljevski grad Knin*, (Knin: Poglavarstvo grada Knina, Matica hrvatska-Knin), 47

²³⁴ Bosiljka Bezić, „Prilog poznavanju kninske tvrđe“, u *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 22, br. 1 (1980): 137-150.

²³⁵ Josip Ante Soldo, „Vijesti iz biskupskih vizitacija Kninske krajine tijekom XVIII. stoljeća“, u *Kninski zbornik*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 1993),164.

²³⁶ Josip Ante Soldo, *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, Knjiga druga, (Sinj: Ogranak Matice Hrvatske u Sinju, 1997), 44.

²³⁷ *ibid* 44 i 46.

²³⁸ „Sada je čuvaju age, zapovjednici i vojnici“, Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, 106.

U Benkovačkom kraju koji se nalazi između Bukovice i Ravnih kotara, određene utvrde su također izgubile svoju obrambenu važnost ili bile prepuštene zubu vremena. Nakon 1527. godine kada cijelo područje dolazi pod osmansku vlast, većina se utvrda benkovačkog kraja mijenja ili prenamjenjuje, poput kaštela Benković, grada Nadina i Kaštela Perušić, dok su neke poput utvrde Kličevice bile razrušene ili napuštene. Nakon protjerivanja Osmanlija s benkovačkog prostora i dolaskom mletačke vlasti, mnoge su utvrde izgubile svoju važnost i bile izložene propadanju poput kule Atlagić, Vukšić, Polača, a neke su ostale do danas u ruševnom stanju poput Kašića Banjevačkog, Otavac-Popovića i Lepura. Primjerice utvrda Brgud, Kličevica i Budak uspjele su se sačuvati do danas.²³⁹

Kao i na habsburškom i osmanskome dijelu krajine, seljaci su morali su biti na usluzi providuru i lokalnim serdarima koji su od njih skupljali desetinu, a tu su funkciju često obnašale morlačke obitelji. Seljaci su popravljali mostove, tvrđave i kule te prevozili materijal za vojsku. Radovi koji su trajali četiri dana (javna tlaka) teško su padali seljacima jer nisu mogli raditi na vlastitoj zemlji. To je bio jedan od razloga zbog kojeg se ekonomski položaj seljaka u Mletačkoj Dalmaciji nije mijenjao.²⁴⁰

U „*Priručniku o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783.*“ navodi se kratak pregled izvješća o Dalmatinskim krajinama, između ostalog i status seljaštva. Prema *Priručniku* glavni razlog za lošu ekonomsku situaciju Dalmacije nalazi se u nevoljkosti stanovništva za promjene i rad; „*U Dalmaciji ljudi su vrlo loši vojnici te siromašni, navješti poljoprivrednici barbarskim običajima. Stoga nerazvijena poljoprivreda, glad, oskudica i potreba za tuđom pomoći neprestano opterećuju državnu blagajnu radi izdržavanja neradnih dokoličara i rasipnika. Napuštanje poljoprivrednog umijeća jedan je od razloga što u toliko godina neprekidna mira prirast stanovništva nije bio veći od uobičajenih pet posto*“.²⁴¹ Nadalje, *Priručnik* spominje i obaveze i status morlačkog lokalnog stanovništva koje je činilo jezgru mletačkih krajišta, mahom seljačko-stočarsko stanovništvo koje je slabo poznavalo ratarske tehnike sadnje: „*Morlaci koji uživaju vladarevu zemlju dužni su plaćati desetinu, vršiti državne službe te službu područne sigurnosti. Ipak, sve službe ne bi trebale biti na njihov teret. Posvuda u Dalmaciji nailazimo na siromašne podanike*

²³⁹ Hrvoje Manenica, Marin Čurković, *Kule i utvrde Ravnih kotara*, Katalozi i monografije 19, (Zadar-Benkovac: Arheološki muzej Zadar, Zavičajni muzej Benkovac, 2016), 6.

²⁴⁰ Josip Ante Soldo, „Vijesti iz biskupskih vizitacija Kninske krajine tijekom XVIII. stoljeća“, 164.

²⁴¹ Drago Roksandić, „Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783“, *Ljetopis SKF Prosvjeta (Xx)*, Svezak 4 (1999): 17.

prinudene da se prisilno, radi vršenja dužnosti po čitave dane bave ljudima, životinjama i brodovima, te da sudjeluju u javnim prijevozima, kosidbi livada, u gradnji, a da ne znaju kako prehraniti sebe i svoje obitelji. Najviše su zaduženi prijevozom građe s niskom plaćom ili bez nje, ustanovljenim nerazboritim običajem. Morlak je dužan stražariti na položajima, staviti se na raspolaganje područnim glavarima i odredima za čuanje puteva bez ikakve plaće, a vrlo često da bi preživio u nuždi je zloupotrebljavati državno oružje ugnjetavajući sebi jednake (...) Stoga se povećava prirodno siromaštvo, opada stanovništvo i izrabljivanjem uništavaju tovarne životnje. Iz tog razloga, kako bi se oslobodili mnogih tereta, najjači zauzimaju različite vojne položaje (...)“.²⁴²

Teški uvjeti stanovništva doveli su do čestih ubojstava, krvnih osveta, otimačina ljudi i stoke te velikog broja odbjeglog ili dezertiranog stanovništva koje je prelazilo na habsburški dio granice. U kopnenom dijelu Dalmacije svakodnevno siromaštvo, glad i težak rad doveo je do raznih drumskih razbojnika i hajdučije. Mletačka vlast pokušavala je regulirati odnose i krivično pravo često bezupješno, 1790. godine generalni providur Antonio Diedo pokušao je iskorijeniti patrijarhalne običajne ustanove stoga se radilo na pokušaju ušoravanja sela što je djelomično uspjelo.²⁴³

Nakon ukidanja Mletačke Republike 1797. godine austrijska vojska ulazi u kninsku tvrđu. Pretpostavlja se da Habsburška Monarhija nije puno radila na rekonstrukciji i ojačanju tvrđave dok dostupni dokumenti pokazuju podatke o radovima na poboljšanju standarda stanovanja i gradnjom novih ili proširivanjem starih objekata na tvrđi. Napoleonova vlast gradi smještajne i zdravstvene objekte na tvrđi, a druga austrijska uprava od 1830-ih godina radi na obnavljanju fortifikacija na cijelom prostoru Dalmacije. Krajem 19. stoljeća prestaje interes za obnavljanjem tvrđave te se dijelovi tvrđe i drugih objekata postupno urušavaju.²⁴⁴

²⁴² ibid 27.

²⁴³ Šime Peričić, *Dalmacija u doba pada Mletačke Republike*, (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu-Centar za povijesne znanosti, 1980), 235.

²⁴⁴ Joško Ćuzela, „Tvrđava Knin“, u *Dalmatinska Zagora nepoznata zemlja*, ur. Vesna Kusin i sur. (Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Jezuitski trg 4, 4. rujna - 21. listopada 2007), 663.

5. 3. 5 Iskustvo stanovništva na pograničju

Prema Jaegerovom konceptu iskustva kao dijelu historijskog istraživanja, iz pogleda historijske metodologije, uočava se pokušaj razumijevanja prošlosti kojim se sustavno pokušava unaprijediti fortifikacijski granični sustav. Krajiško stanovništvo koji brani granicu dio je odnosa vlast-puk kojom je vlast davanjem određenih povlastica osiguravala ljudstvo za obrambene i vlastite svrhe. Stanovništvo je često dolazilo u sukob s vlastima oblikujući *iskustveno* vlastito viđenje vlasti kao čin pobune protiv nametnutog. Epistemološki koncept koji odražava subjektivizam i objektivizam može se povezati primjerima javne i tajne kartografije kao i realnim stanjem vojne spremne i objekata određenog krajišta i stanovništva koje živi na njemu što se ponuđuje analizirani osmanski defter. Treći Jaegerov aspekt *iskustva* pretpostavlja subjektivnu percepciju realnosti kako bi pojedinac mogao prepoznati i odrediti vlastiti subjektivitet čime ideološki koncepti posebice što se tiče kartografije dolaze do izražaja kao pokušaj samorealizacije i vlastitog postavljanja u okvir određene državne tvorevine. Ovaj aspekt *iskustva* više će doći do izražaja u idućim poglavljima koji će obrađivati imagološke koncepte koji će se odražavati u pisanim izvorima toga vremena kao što su putopisi i epika ponovno iz logika „odozgo“ i „odozdo“.

Iskustvo stanovništva koje živi na pograničju jednaka su bez obzira na carstvo koje u pojedinom trenutku gospodari tim područjem. Vlasti tri carstva unatoč očitim različitostima u jeziku, kulturi, arhitekturi, društvu i politici, na jednake načine uspostavljaju svoj legitimitet i upravu nad pograničjem.

6. Znanje

6.1 Historija kao oblik znanja

Prije interpretacije znanja kao dijela historije koje kognitivno prisvaja društveno određene materijalne transformacije potrebne za procese življenja²⁴⁵ te dijela spoznajne teorije (njem. *Erkenntnistheorie*) čije je jedno od značenja *historijska*

²⁴⁵ Ernest Wamba-dia-Wamba, „How is Historical Knowledge Recognized“, u *African Studies Association*, sv. 13 (1986): 331.

*epistemologija*²⁴⁶, potrebno je definirati pojam „znanje“. Znanje je prema Hrvatskoj enciklopediji, „sustav i logički pregled činjenica i generalizacija o objektivnoj stvarnosti koje se prihvaćaju i trajno zadržavaju u svijesti; skup činjenica, informacija i vještina stečenih izobrazbom ili iskustvom radi teorijskoga ili praktičnoga razumijevanja i rješavanja problema“.²⁴⁷ Znanje koje je individualno, kolektivno, znanstveno ili naučeno svakodnevicom, ima uvijek istu strukturu; dio je spoznajne teorije koja razmatra znanje kao činjenično i za izravni predmet ima istiniti sud, a za neizravni predmet činjenicu o kojoj je taj sud.²⁴⁸

Robin George Collingwood, britanski filozof i povjesničar, naglašavao je prirodu povijesti koja je objekt znanja, to jest, htio je ustanoviti autonomiju povijesti kao oblika znanja²⁴⁹. Navodio je da su objekti historijskog znanja mentalna stanja ljudi koji su živjeli u prošlosti te razlikuje tri procesa rekonstrukcije tih stanja. To su: 1) proces prikupljanja dokaza - određeni historijski problem koji se rješava kada povjesničar shvati uzroke određenog problema, 2) proces zaključivanja iz prikupljenih dokaza (primjerice izvori i dokumenti) koji upućuju na postupke osobe ili grupe ljudi, 3) proces shvaćanja postupaka određenih pojedinaca i grupa kada se dokuči njihovo mentalno stanje, jer do tog trenutka se može shvatiti što pojedinac ili grupa ljudi čini, no ne i objasniti zašto.²⁵⁰

Historija kao oblik znanja uključuje povjesničara koji se mora imaginarno staviti u „tuđe cipele“ što Collingwood naziva „projektivna imaginacija“.²⁵¹ Kako bi shvatio mentalitet pojedinca ili grupe ljudi, povjesničar mora uzeti u obzir kao relevantne faktore, ne samo odnose između historijskog subjekta i pojedinaca, institucija i sila prirode, nego i temperament i karakter samoga povijesnog subjekta.²⁵²

Prema Jürgenenu Rennu, znanje je zapravo kodirano iskustvo, što znači da pojedinac ili društvo na temelju vlastitih iskustava mogu rješavati probleme i anticipirati odgovarajuće akcije.²⁵³ Tradicionalno je povijest znanja proučavana s ograničene

²⁴⁶ Spoznajna teorija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57520> (pristupljeno 30. 07. 2020.)

²⁴⁷ Znanje. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67357> (pristupljeno 30. 07. 2020.)

²⁴⁸ *ibid.*

²⁴⁹ C. K. Grant, „Collingwood's theory of historical knowledge“, u *Renaissance and Modern Studies*, sv. 1, br. 1., (1957): 65.

²⁵⁰ *ibid.* 73.

²⁵¹ eng. „*projective imagination*“ (Prevela autorica rada).

²⁵² C. K. Grant, „Collingwood's theory of historical knowledge“, 75.

²⁵³ Jürgen Renn, „From the History of Science to the History of Knowledge – and Back“, u *Centaurus*, sv. 57, (2015): 40.

perspektive inovacije koja nije ostavljala mjesto za transformacijske, prijenosne i implementirajuće oblike pri proučavanju suvremenog konteksta znanja te promijeni značenja prenošenog u drugi kontekst. Renn ističe kako je korisno primijeniti koncept mentalnih modela kao oblika reprezentacije znanja prilagođenih za korištenje u historijskim rekonstrukcijama jer ti modeli olakšavaju donošenje zaključaka iz nepotpunih podataka koji su često dobiveni prijašnjim iskustvom.²⁵⁴ Reprezentacijske strukture znanja, poput mentalnih modela, mogu se razmatrati i u kontekstu ne-monotone logike²⁵⁵ koja pomaže u shvaćanju znanja koje je ovisno o iskustvu i podložno korekciji. Na taj način mentalni modeli mogu povezati prošla i sadašnja iskustva te uključivanjem novih iskustava stvoriti poveznicu između praktičnog i teoretskog znanja. Znanje uključuje fizičke (materijalne) i socijalne dimenzije koje u određenoj historijskoj situaciji ili događaju imaju odlučujuću ulogu u određivanju mogućih i opravdanih radnji. Dakle, znanje ne može biti samo mentalna struktura jer se može dijeliti među društvenom zajednicom. Pojedinaac može usvojiti kolektivno znanje preko materijalnih izvora koji se koriste kao procesi učenja organizirani od društvenih institucija. Znanje i društvene institucije zajedno imaju kompleksnu ulogu regulativnih struktura, koje omogućuju prijenos i stvaranje materijale kulture koja uključuje vanjske reprezentacije i materijalna sredstva. Može se zaključiti da time materijalna kultura postaje važan faktor u evoluciji i oblikovanju institucija i znanja.

256

6. 1. 2 Znanje kao oblik društvenog prihvaćanja

Historijsko znanje je oblik socijalne osviještenosti jer su sva društva prošla i još uvijek prolaze socijalne transformacije. Neke zajednice, društva i civilizacije iskusila su dinamičnije ili sporije promjene te o njihovom stupnju uključenosti ovise razvojni oblici i procesi društvene svijesti. Nadalje, ti razvojni oblici uključuju i specifične potrebe za razvijanjem načina kako primjenjivati oblike te ih svjesno i socijalno kontrolirati. Zbog toga su za povijest i njezino proučavanje od posebne važnosti edukacija kroz analizu povijesnih mogućnosti koje dovode do socijalne

²⁵⁴ ibid 40.

²⁵⁵ Vidi više u ibid 41.

²⁵⁶ ibid 41- 42.

transformacije, ali i stupanj društvenog kapaciteta koji te promjene upija i obrađuje. Na takav način, svjesno se mogu kontrolirati socijalni procesi.²⁵⁷

Znanje kao dio historije ima svoj teorijski sadržaj koji uključuje socijalnu, političku i ideološku razinu vjerodostojnosti. Također, znanje se može podudarati s dominantnom ideologijom određenog društva što znači da će biti klasno određeno. Kao takvo može se implementirati kao dio dominantne ideologije u društvu koje ističe materijalne uvjete vladajuće klase ili dio ideologije koja opravdava interese iste. Historijsko znanje, kao dio teorija koje su korištene kao oružje u socijalnim težnjama, predstavlja svojevrsnu „intervenciju“ u socijalnoj stvarnosti. Može pomoći prikazati socijalne aktere pri konceptualizaciji teorijskih smjerova za transformaciju ustaljenih praksi koje diktira viša klasa, a na takav način se uključuje u razradu i elaboraciju budućih postupaka pojedinaca ili društvene grupe.²⁵⁸

Sukladno navedenom u ovom dijelu rada prezentirat ću znanje i kao politički konstrukt kroz temeljitu analizu i shvaćanje socijalnih i ideološki težnji stanovništva pograničja koje iskustva „odozgo“ usmjeravaju u vlastitu (re)interpretaciju znanja. U analiziranju djela Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Vladimira Ardalića prikazat ću kako intelektualne elite ranoga novoga vijeka ali i Ardalić koji je djelovao krajem 19. i početkom 20. stoljeća doživljavaju Drugo te ukratko prikazati kako mletačka i habsburška kartografija obilježava Morlake unutar svojih kartografskih logika. Prikazat ću i kako je vlast „ograničavala“ kretanje stanovništva, nametala svoje logike i kažnjavala socijalno marginalne skupine čime se su stvarali različiti odnosi podređenosti i netolerancije, a konfesionalni status stanovništva šireg područja Tromeđe analizirat ću kroz Popis Like i Krbave 1712. godine i protostatistički defter Krka, Klis i Hercegovina 1701. godine.

6. 2 Vlasi i *Crni Vlasi* kao stočarske zajednice na hrvatskom ranonovovjekovnom prostoru

Prvi poznati arhivski dokumenti na hrvatskim prostorima koje govore o vlaškim stočarima javljaju se potkraj srednjeg vijeka među spisima Dubrovačkog arhiva. Tada se pod imenom „Vlah“ podrazumijevalo trovrsno stanovništvo istog

²⁵⁷ Ernest Wamba-dia-Wamba, „How is Historical Knowledge Recognized“, u *African Studies Association*, sv. 13 (1986): 331.

²⁵⁸ *ibid* 341 - 342.

etničkog podrijetla. Prvu skupinu činili su Vlasi potomci starijeg romanskog stanovništva koji su bili žitelji dalmatinskih gradova. U drugoj skupini nalazili su se nepismeni ljudi koji su živjeli od zarade karavanskog prometa na prostorima od jadranskih luka sve do unutrašnjosti Ilirika. Također zvani i „Balkanski Vlasi“ na prostore Dinarida došli su bijegom pred osmanskim osvajanjima i okupacijom bosanskih zemalja.²⁵⁹ Treća skupina Vlaha su stočari sa stalnim naseljima u jadranskom zaleđu, a bavili su se transhumantnim stočarstvom. U srednjovjekovnim spisima navode se kao izravni potomci ilirskih stočara, a ime „Vlah“ dali su im u 7. stoljeću novodoseljeni Hrvati koji se ujedno nisu miješali s njima. Ti prvotni Vlasi na hrvatskim prostorima bili su rimokatolici, dok je pravoslavnih Vlaha bilo malo i živjeli su pretežito u najistočnijim dijelovima Dinarida.

Slavizacija Vlaha na hrvatskim prostorima do 15. stoljeća tekla je sporo, no prodiranjem bosanskih odn. balkanskih Vlaha na hrvatska područja uvode se novoštokavske jezične crte. U 16. stoljeću većina vlaških zajednica bila je slavizirana, te nestaje njihov bilingvizam. Širenjem osmanske vlasti u 15. i 16. stoljeću potiču se vlaške migracije i novoštokavština prodire prema sjeveroistoku, sjeveru, sjeverozapadu i zapadu.²⁶⁰

Bitno je napomenuti kako je Mletačka Republika imala drugačiji odnos prema vlaškom imenu. Dolaskom Dalmacije pod mletačku vlast u prvoj polovici 15. stoljeća, Venecija koristi termin „Morlak“ (tal. *Morlacco*) ili *Crni Vlah* kao oznaku za vlaško stanovništvo u planinskom zaleđu istočnojadranske obale od Kvarnera do Zetskog primorja.²⁶¹ Također, Mlečani su razlikovali termin „Morlak“ od ostalog domaćeg stanovništva koje je živjelo na obali. Mletački Morlaci u 15. stoljeću dijelili su se u dvije skupine: jedna skupina se sedentarizirala i prešla na ratarski način obrađivanja zemlje, te se i drugoj generaciji bavi vinogradarstvom i maslinarstvom, dok druga skupina dobiva dozvolu o nastavku slobodne transhumance od zemljišnog gospodara. Politička ideja Mletačke Republike odnosila se na održavanje vlasti na obalnom pojasu Jadranskog mora, a morlačko stanovništvo je služilo kao veza dalmatinskog zaleđa i priobalja.²⁶²

²⁵⁹ Mirko Marković, *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*, (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003), 13.

²⁶⁰ Marko Šarić, „Dinarski vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije, Povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17.st.)“, (Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005) 25 – 26.

²⁶¹ *ibid* 74.

²⁶² *ibid* 75.

6.3 Vlaško Drugo u djelima Alberta Fortisa i Ivana Lovrića

Marko Šarić navodi kako su termini *Morlak* i *planina* dva nerazdvojna pojma. Njihova simbioza očituje se u međusobnom prožimanju prirodnih čimbenika koji utječu na morlački svijet (reljef, klima, voda, vegetacija, životinjski svijet i dr.) i oblikuju poseban način života vlaških zajednica. Ograničenost i korist određenog podneblja nagnalo je Morlaka da koristi i vrednuje ono što mu priroda pruža, oblikujući tako morlačka sociokulturna obilježja. Međutim, koliko god se Morlaci pokušavali prilagoditi surovom, planinskom načinu života, planina je upravljala njihovim životima kao što su Morlaci upravljali planinskim ekosustavom kroz stočarstvo, stočarska kretanja i sječu šuma.²⁶³

Doživljaj planine razlikovao se između Morlaka i stanovnika koji su živjeli u gradovima i u priobalju. Morlacima je planina životan prostor - habitat, a stanovnici gradova dijelili su prema planinama proturječna mišljenja, od idealizirajućeg do antagonizirajućeg. Planina je često doživljavana kao divlje, nepristupačno i tajnovito mjesto s brojnim opasnostima, te u potpunoj suprotnosti s kulturnom gradom sa civiliziranim i sigurnim društvom i okruženjem.²⁶⁴

U duhu arkadijske poezije i humanizma, intelektualni i umjetnički krugovi počinju idealizirati planinu, prirodu i njezine stanovnike opisujući ih kao poštene i gostoljubive ljude koji nisu iskvareni civilizacijom, već žive prema zakonima i moralom prirode (npr. djelo Petra Zoranića, *Planine* i Jurja Barakovića, *Vila slovinka*).²⁶⁵ Nedostupnost je značila samostalnost, što je rezultiralo fenomenom kojeg je Fernand Braudel nazvao „gorštačkom slobodom“. Ta sloboda označavala je opreku između romantiziranog idealizima i divljeg, grubog realizma. U planinskim predjelima, feudalni društveni i politički poredak koji je nametao pravila i ograničenja nije bio djelotvoran zbog nedostatka pravne zaštite.²⁶⁶

U drugoj polovici 18. stoljeća u europskim intelektualnim krugovima dolazi do razvoja književnog smjera *morlakizma* zbog velikog zanimanja za morlački način života i običaje. Morlakizam je označavao povratak prirodi, surov i dobrodušan način

²⁶³ Marko Šarić, „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt“, u *Ekonomska i ekohistorija*, sv. 6, br. 6, (2010): 59 - 61.

²⁶⁴ *ibid* 66 – 67.

²⁶⁵ *ibid* 59.

²⁶⁶ Marko Šarić, „Dinarski vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije, Povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17.st.)“, (Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005) 40.

života prožet običajima, praznovjermem i patrijarhalnim načinom života.²⁶⁷ Talijanski putopisac Alberto Fortis svom putopisu *Put po Dalmaciji* posebno je zaintrigirao ondašnje kulturne krugove svojim opisima svakodnevnice stanovnika Dalmatinske zagore.²⁶⁸ Njihovo stanište Fortis je smjestio duž rijeke Krke, Cetine, Neretve i planina sredozemne Dalmacije, napomenuo da je njihovo podrijetlo „obavijeno tamom barbarskih stoljeća“ te naveo da se o Morlacima u narodu govori „kao o divljem i nerazumnom ljudskom soju, lišenom čovječnosti i sposobnom za svako zlodjelo“.²⁶⁹ Fortis nadodaje da su stanovnici primorskih dijelova Dalmacije osjećali animozitet prema Vlasima te smatrali da teže zlodjelima, vode se krađom i nije im strano ubojstvo i nasilje.²⁷⁰ Recipročan odnos primjećuje se i s morlačke strane prema stanovnicima primorskih gradova koje nazivaju „bodulima“, što dokazuje izazovnu i kompleksnu kohabitaciju dva različita naroda: „Morlak se klanja gradskome plemiću i odvjetniku koju mu je potreban, ali ga ne voli; on zatim trpa u razred bodula svu ostalu čeljad s kojom nema posla, i tome imenu bodula prirodaje samo gluposti“.²⁷¹ Fortis zaključuje kako razlika u narječjima, narodnoj nošnji, navika, čudi dokazuje različitost podrijetla Morlaka od stanovnika primorskih dijelova Dalmacije, a uočava i razliku i između morlačkog stanovništva. Zanimljivo je primjetiti kako Fortis pridaje različite karakterne attribute Morlacima ovisno o područjima koje nastanjuju. Morlaci na planinama su drugačije fizionomije i karakternih osobina koje im je uvjetovao težak život naspram blažih i mirnijih Morlaka u nizinskim predjelima što dodatno naglašava različita sociokulturna i tradicijska obilježja unutar morlačkih zajednica.²⁷² Ivan Lovrić je, kao i Fortis, pisao o folklorističkim i socioantropološkim temama na području Sinjske i Kninske krajine te srednje Dalmacije. Ujedno je oštro kritizirao Fortisa u svom djelu *Putovanja po Dalmaciji gospodina opata Alberta Fortisa s dodatkom Života Sočivice*, zbog Fortisovog pridodavanja značenjskog pridjeva „moćan“ riječi „Vlah“ za što Lovrić ističe ne može biti točno s obzirom na etimološko značenje riječi u našem jeziku.²⁷³ Fortis i Lovrić unutar morlakističkog

²⁶⁷ Morlaci. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41968> (pristupljeno 5. 8. 2020.)

²⁶⁸ ibid.

²⁶⁹ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prijevod s talijanskog Mate Maras, prijevod s latinskog Dario Novaković, (Split: Marjan Tisak, 2004), 33.

²⁷⁰ ibid 34.

²⁷¹ ibid 37.

²⁷² ibid 37.

²⁷³ Ivan Lovrić, *Bilješke po putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1948) 59.

diskursa oblikuju Morlake kao „Drugo“, čije je glavno ekonomsko privređivanje stočarstvo, podređeno merkantilističkim strujanjima Mletačke Republike, što su ujedno smatrali i razlogom konstantnog ekonomskog zaostajanja Mletačke Dalmacije. Niti Fortis niti Lovrić Morlake ne percipiraju kao dio stanovništva obale i priobalja, već ono Drugo, periferno, misteriozno i divlje. Fortisova izražena sentimentalnost prema Morlacima, za razliku od odnosa mletačkih vlasti, bila je predromantičarska i prosvjetiteljska te usmjerena na konstrukciju „dobrog divljaka“ koja je anticipirala europske intelektualne trendove 18. stoljeća.²⁷⁴ Lovrić pak na objektivan način pokušava konstruirati kulturnu i običajnu svakodnevicu Morlaka ističući kako je put prema realnom odnosu znanje, što ujedno opravdava kroz prikazivanje pojedinosti običaja morlačkog naroda.²⁷⁵ Kada se razmišlja o narativnom diskursu u kojem Fortis i Lovrić djeluju treba imati na umu njihovo podrijetlo: Fortis koji potječe iz Venecije, centra kulturne i ekonomske moći Mletačke Republike, te Lovrić koji dolazi iz Mletačke Dalmacije, kao perifernog dijela Republike.²⁷⁶

6. 3. 1 Prikaz Drugoga na mletačkim kartografskim prikazima

Prikaz Drugoga kao kulturnog diskursa pojavljuje se i u prikazima mletačkih kartografa kroz čitavo 18. stoljeće. Na već obrađenim kartama za javnu uporabu ucrtani su likovi osmanskih vojnika i Morlaka. Na Coronellijevoj karti iz 1700. godine (Prilog 2.), u lijevoj donjoj kartuši, naspram mletačkog lava i dubrovačkog grba koji dominiraju središnjim okvirom kartuše, te desno uz vojnika koji je obučen u antičku vojnu odoru, smještena je glava osmanskog vojnika koja proviruje i očigledno se skriva od mletačkog lava koji drži uspravan mač i otvorenu knjigu. Lav je postavljen iznad vojnika što odražava njegovu nadmoćnost i očitu prijetnju. Desno postavljena kartuša iste karte uz grbove Dalmacije, Bosne i Hrvatske sadrži i prikaz Morlaka, Morlakinje (?) i ovce. Takvi prikazi pretpostavljaju kulturno i antropološko „Drugo“ koje je mletačka kartografija koristila za iskazivanje vlastite hegemonije i nadmoći, ali ujedno odražavaju i fenomen Morlaka kao egzotičnih, zanimljivih

²⁷⁴ Rokсандić i Štefanec, *Dalmatinska Zagora*, 6.

²⁷⁵ Ivan Lovrić *Bilješke po putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, 57.

²⁷⁶ Više o narativnom diskursu Fortisa i Lovrića u: Anja Grgurinović, *Aporije prosvijećenog diskursa: (anti)morlakizam u djelima Alberta Fortisa i Ivana Lovrića*, (Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, mentor dr. sc. prof. Zrinka Blažević, ožujak 2017.)

skupina ljudi koji zbog svoje različitosti (i morlakizma) zaslužuju biti prikazani. Nadalje na istoj karti obronci Velebita označeni su pod nazivom Morlakija (*Morlaquie*), a Velebitski kanal kao Morlački kanal (*Canal de Morlaquie*) čime se morlačko „Drugog“ smjestilo u geofizički prostor.

Cassinijeva karta iz 1792. godine (Prilog 3.) koja je nastala gotovo čitavo stoljeće nakon Coronellijeve, također nudi prikaz „Drugoga“ u svojem donjem lijevom kutu. No, ovoga puta u obliku bogatog turskog trgovca koji naslonjen na naslaganu trgovačku robu puši lulu u blizini broskog pristaništa. Iza njega je ucrtano drveće i zelenilo, a on iz hladovine gleda u daljinu prema trgovačkom jedrenjaku koji odlazi, a kojem se približava (ili odlazi od njega) pomoćni čamac s tri veslača. Iznad bogatog trgovca nalazi se oblik kartuše u kojoj je natpis karte, a jedna polovica okvira sastavljena je od lisnatih grana koje se nastavljaju iz drveća, dok je druga polovica ispunjena zastavom s vrha jarbola trgovačkog broda. Podnožje Velebita na karti prikazano je kao Morlakija (*Morlacca*) u sklopu *Dalmazie Venete*. U centru Morlakije nalazi se Jablanac (*Jablonitz*), a preko Velebita je *Dalmazia Unghera*.

Prikaz Drugoga naspram „naše“ ili „njihove“ kulture je rijetko vrijednosno neutralan te najčešće ima političke, povijesne i vjerske konotacije.²⁷⁷ Zbog toga se na kartografskim prikazima može uočiti stvaranje predodžba o „Drugome“ tj. način na koji vladajuća elita „odozgo“ i preko karata konstruira imagološku paradigmu kojom se prepoznaju vizualni, simbolični i komunikacijski procesi. Ti procesi oblikovani su vlastitim interesima i potrebama vladajućih elita, a opisani prostor jest socijalni konstrukt koji obuhvaća realno, nerealno, subjektivno, objektivno, svjesno i nesvjesno. Ukupni dojam koji karte ostavljaju ovisi o socijalnom konstrukt koji se promatra s aspekta moći, prošlih i sadašnjih znanja te institucija određenih imperijalnih sila.²⁷⁸

6. 4 Hajdučija kao reakcija na svakodnevni život pograničja

Odmetništvo kao društveni oblik pobune protiv političkog sistema ili zakona, nepravde, ali ponekad i oblik želje pojedinca za pustolovinom, osvetom, novcem ili bogatstvom, specifičnost je brojnih civiliziranih i ne-civiliziranih kultura i društava.

²⁷⁷ Dubravka Mlinarić i Snježana Gregurović, „Kartografska vizualizacija i slika Drugoga na primjeru višestruko graničnih prostora“, 347.

²⁷⁸ ibid 348 - 349.

Vlasti su odmetnike gonile i kažnjavale, a narod je prema njima često imao negativan odnos zbog njihovih razbojstava i nasilja koje su nad njim provodili. Na hrvatskim prostorima hajdučija se širi i dobiva zamah osmanskim osvajanjima 15. i 16. stoljeća. Na osmanskim prostorima kršćansko stanovništvo bilo je pretvoreno je u raju koja je bila prisiljena davati harač sultanu, raditi na popravcima i gradnji utvrda, cesta i puteva te na posjedima spahija i drugih moćnika. Prilikom skupljanja harača često su se događale pljačke i vršilo nasilje, a osiromašeno stanovništvo je uz težak fizički rad moralo davati i danak u krvi (dječake kršćanske, a ponekad i muslimanske vjeroispovijesti) od kojih je osmanska uprava ustrojavala janjičare.²⁷⁹ Takvi uvjeti života rezultirali su pobunama stanovništva koje se udruživalo u skupine od 20 do 40 ljudi na čelu s harambašom, a napadali su trgovačke karavane, kule osmanskih moćnika i vršili razne prepade iz skrovitosti šuma i planina. Hajduci su zbog podijeljenosti hrvatskog prostora mogli lakše djelovati na širem području Tromeđe, što im je omogućavalo lakši i brži prijelaz s granice na granicu. Hajdučija je bila unosan posao na pograničnim područjima, područjima sa razvijenim trgovačkim prometom te šumovitim i planinskim dijelovima dinarskog prostora, srednje i jugozapadne Bosne, dalmatinskog zaleđa i dijelovima Hercegovine.²⁸⁰

U mletačkoj Dalmaciji hajdučija se proširila nakon mletačko-turskog rata 1718. godine kada se mletački teritorij proširio do Velebita i Dinare. Ponekad su hajduci služili mletačkim vlastima, no češći su primjeri razbojništva, uznemiravanja graničnih dijelova Dalmacije i napada na trgovačke karavane. Sredinom stoljeća mletačke vlasti uspijevaju uhvatiti ponekog hajduka i drumskog razbojnika (poput Nikole Opačića, Ivana Odaka i njegovih drugova iz Imotskog, Antuna Vatavuka itd.) te protiv njih pokrenuti sudske postupke.²⁸¹

Od početka 18. stoljeća mletačke vlasti pokušavale su regulirati pojavu razbojništva i hajdučije. Tako su primjerice tijekom Morejskog rata za Drnišku krajinu objavili pravilnik kojim su stanovnici lokalnih sela bili primorani uhvatiti razbojnike i predati ih vlastima.²⁸² Godine 1707. osnovana je prva pandurska četa koja je trebala čuvati i

²⁷⁹ Ivan Mimica, „Prikaz hajduka u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Vladimira Ardalića“, *Godišnjak Titius*, sv. 4, br. 4 (2011): 112.

²⁸⁰ *ibid* 111 – 112.

²⁸¹ Šime Peričić, „Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća“, u *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 41, (1999): 204 – 205.

²⁸² „Hajduke, razbojnike i druge zločince dužni su progoniti stanovnici sela i uhvaćene predati državnoj pravdi da ih kazni“, Šime Peričić, „Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća“, 207. prema Ivan

osigurati karavanski put od Cetine do Knina, a slijedile su je pandurske čete u Bukovici i Kotarima. Svaki pandur dobivao je 36 libri dvopeka mjesečno, a njihove obitelji su bile izuzete od javnih radova. Zbog dodatnog pojačanja i održavanja reda, 1719. ustanovljene su i seljačke čete (tal. *Companie paesane*) koje su također osiguravale i čuvale trgovačke putove, posebice stoke koja je išla na zadarsku skelu. Do 1740. godine uspostavljeno je četrdeset četa pandura po čitavom području Dalmacije i Imotske krajine, a do kraja 18. stoljeća, preciznije 1789. godine zbog napada na turske karavane i ograničavanje trgovine, mletačke vlasti osnovale su još pet odreda za Sinj, Knin, Imotski, Trogir i Zadar od kojih je svaki brojio 24 osobe. Razbojnici koji su uhvaćeni osuđivani su na zatvorske kazne, smrt, galije, a njihova imovina bila je konfiscirana. Međutim, vlast je uzaludno pokušala ograničiti njihovo djelovanje te su se i dalje po čitavoj mletačkoj Dalmaciji javljali slučajevi razbojništva i hajdučije.²⁸³ Peričić ističe kako se pred kraj Republike rijetko moglo naići na primjere istinske hajdučije koja je štitila siromašne i vodila gerilske ratove s osmanskim vojnicima. Više primjera bilo je vezano uz hajdučke družine koje su zbog ubojstava, paleži, napada na turske karavane i crkve narušavali red pokrajine i razmjenu dobara.²⁸⁴ Osim pokušaja vlasti preko osnivanja pandurskih četa, povremeno su raspisivali nagrade za uhvaćene i ubijene hajduke te proglašavali amnestije za one koji bi se predali vlastima. Hajduci su većinom uživali podršku pučanstva jer su bili s njim povezani, ali su se ujedno i bojali njegove osvete koju je propagirala usmena i pismena epika koja je mitologizirala hajdučko djelovanje i život.²⁸⁵ Međutim, za razliku od 18. stoljeća, Republika u vrijeme Kandijskog rata u 17. stoljeću nije zazirala od savezništva s osmanskim podanicima koji su htjeli surađivati te nisu birali sredstva i načine da pridobe razne marginalne skupine poput hajduka, uskoka i morlačkih vođa poput Stojana Jankovića koji će im pomoći u obrani protiv Osmanlija i postati plaćenici u bilo kakvom statusu vojske. Raznorazni prijestupnici pomogli bi brojnom stanju mletačke vojske, a Roksandić zaključuje kako su Mlečani pristali na takav način vođenja „malog rata“ i zbog vlastitog konstitucionalizma koji im je omogućio prilagodbu položaja na Sredozemlju.²⁸⁶

Grgić, „Postanak i početno uređenje Vojne krajine kninskog kotara pod Venecijom“, *Starine, JAZU*, knj. 52, (Zagreb: 1962), 249 – 271.

²⁸³ Šime Peričić, „Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća“, 208.

²⁸⁴ Šime Peričić, *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, 235.

²⁸⁵ Ivan Mimica, „Prikaz hajduka u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Vladimira Ardalića“, 114.

²⁸⁶ Drago Roksandić, *Triplex Confinium, ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800.*, 126 – 127.

Fortis i Lovrić u svojim djelima daju literarni doprinos problematiziranju hajdučije na dalmatinskom prostoru. Fortis pokušava opravdati njihovo djelovanje navodeći kako se njihovoj okrutnoj podivljalošći ne treba čuditi, ali i donosi podatke o njihovom surovom načinu života, „ (...) kada se shvati uzrok njihovog bijednog položaja obično se nalaze slučajevi koji pobuđuju samislost više nego nepovjerenje (...hajduci) vode vučji život, lutaju između vrletnih i nedopstunih ponora, poskakuju od stijene do stijene da izdaleka otkriju zasjede, mučeni su neprekidnim oprezom i izloženi nepogodama godišnjih doba, često su lišeni nužne hrane prisiljeni su stavljati život na kocku da je pribave, čame u užasnim i nenaseljenim odvojcima spilja“.²⁸⁷

Lovrić hajdučkim temama posvećuje dva poglavlja u *Bilješkama*, u poglavlju *O običajima Morlaka* te donosi zanimljiv životopis hajduka Stanislava Sočivice kao dodatak *Bilješkama*; *Život Stanislava Sočivice*. Lovrić detaljnije i opsežnije opisuje hajduke te se osvrće na razne aspekte hajdučije koje potkrepljuje autentičnim opisivanjima događaja:²⁸⁸ „Imenom hajduk kod nas se nazivaju drumski razbojnici, točnije, značenje imena hajduk jeste „lupeži junaci“. Hajduci otimaju silom, a lopovi krađu kriomice. Hajduci sebe drže ratnicima, a lopove ljudi drže kukavicama i nitko ih toliko ne mrzi koliko pravi hajduk (...) Cilj otimačine nisu goveda i ovce kako misli Fortis nego znatnije stvari. Preziru sitnice, ako se čuje naprimjer da su napali na kakvu tursku karavanu treba reći da su znali da ondje ima mnogo novaca“.²⁸⁹ Krivicu za hajdučiju Lovrić nalazi u vlastima koje su prouzrokovale glad i siromaštvo stanovništva koje je bilo prisiljeno otići u razbojнике: „Ovaj svijet, premda se je odmetnuo od cijeloga ljudskog roda, ne umije postati nezahvalan ili sumnjičav, i neprestane pljačke, krvoprolića i okrutnosti, što se zbivaju u našim planinama, nisu uvijek njihovo djelo, već djelo onih, koji se pokrivaju njihovim plaštem i koje nitko ne ispituje tko su, pa ih tako smatraju pravim hajducima. Ta je varka kod nas možda štetnija negoli sami hajduci, koji redovno ne dodijavaju onome, za koga znadu, da im može škoditi“.²⁹⁰ Na kraju opisa života i djela Stanislava Sočivice, Lovrić zaključuje kako je njegova hajdučija (i hajdučija općenito) kroz pljačke osmanskih karavana, odmazde, bježanje s osmanske na mletačku i austrijsku stranu granice, Sočivićina upitna lojalnost koja se mijenjala ovisno o situaciji u kojoj se nalazio²⁹¹, okrutno

²⁸⁷ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, 38.

²⁸⁸ Ivan Mimica, „Prikaz hajduka u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Vladimira Ardalića“, 118.

²⁸⁹ Ivan Lovrić, *Bilješke po putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, 65.

²⁹⁰ *ibid* 66.

²⁹¹ Šime Peričić, „Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća“, 205.

ophođenje s osmanskim vojnicima i intencionalno dvovjerstvo, dovela do veće snošljivosti osmanske vlasti prema morlačkom stanovništvu prema kojemu su počeli postupati „čovječnije i blaže“.²⁹² Hajdučke družine djelovale su i u 19. stoljeću na dalmatinskom području, posebice u Bukovici.²⁹³

Vladimir Ardalić rođen je u Đevrskama u Dalmatinskoj Bukovici 1857. godine, a tijekom života sakupljao je narodnu i obiteljsku građu svog rodnog kraja čime je doprinio očuvanju bogate etnografske građe Bukovice kroz narodne običaje, vjerovanja, pripovjetke, pjesme i drugo, koje je uklopio u svoje djelo *Bukovica-narodni život i običaji*. Uz razne narodne pripovjetke, poslovice i pjesame opisuje i prenosi znanja naroda Bukovice i svojih predaka, čime zalazi i u dimenziju pamćenja kao akta kolektivne memorije. To je primjetno u Ardalićevom opisivanju hajdučije i hajduka čija se „profesija“ generacijski prenosila, a narod ih se još uvijek živo sjećao.²⁹⁴

Mora se naglasiti kako je Ardalić pri opisivanju hajdučije više od stoljeća nakon Fortisa i Lovrića, koristio drugačiji kulturni narativ, te je njemu predak hajduk stvar ponosa²⁹⁵; „*Bukovičanac naš, ako i ne more biti više ajduk, jer je nestalo vjere, ali mu je drago nositi ajdučko odijelo: neka imaju na umu, da je i on od onog korijena potekao. Još, kom je ćaća, oli đed bio ajduk, on se s tijem diči i uznosi, pa se još uzdiže reći u česovom pregonanju: Ni mom starijem nije svak šoda ni brnba ispod nosa, pa ne će ni meni*“.²⁹⁶ Ardalić ističe kako je hajdučka prošlost odredila karakter naroda koji nije bio spreman na kompromise i u kojem su još u 19. stoljeću ostali tragovi patrijarhalnog života. Stanovništvo Bukovice činio je ostatak stanovništva koje je došlo iz zapadne Hercegovine ili zapadne Bosne nakon pokušaja Mletačka Republika da naseli zaleđe sjeverne Dalmacije i time lakše zadrže teritorij osvojen mletačko-osmanskim sukobima u 18. stoljeću. Bukovčani su stoga katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti, a kao i Fortis, Ardalić uočava razliku između katolika i pravoslavaca u karakteru, običajima i vjerovanjima, ali i razliku između bodula (primorski katolici) te Bukovčana iz unutrašnjosti koji se razmeću snagom i njeguju hajdučki izgled.²⁹⁷ „*Boduli su svi plavi, i bjele kože, žućkasti, a ženske im nikakve*

²⁹² Ivan Lovrić, *Bilješke po putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, 210.

²⁹³ Ivan Mimica, „Prikaz hajduka u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Vladimira Ardalića“, 120.

²⁹⁴ Hajduci kao „junaci“ Stojan Janković, Ilija Smiljanić, Vuk Močivun, potom hajduci 19. stoljeća Jovan Kutlača, D Mitar Drača, Trifun petković, Andrija Šimić, *ibid* 121 - 122.

²⁹⁵ *ibid*, 121.

²⁹⁶ Vladimir Ardalić, *Bukovica-narodni život i običaji*, Novi sad: Budućnost, 2010, 27.

²⁹⁷ *ibid* 14.

*crnomanjaste nema – život je sav u nji' drugovački. Bogomoljni su od pravoslavniije' i od katolika, koi u Bukovici živu, jer on, kud god ide, brojanice (krunicu) nosi i Bogu se moli. Kod kuće kad su, pa kad zdrava Marija zvoni, oli na podne, đe je god koi, kapu skine i šapće“.*²⁹⁸

Podjednako kod Fortisa, Lovrića i Ardalića pri opisivanju hajdučije prisutna je ideologizacija koja ima uporište u usmenoj predaji i epici, a svoj trojici odmetništvo kao oblik društvene pobune je posljedica represije i čestih promjena vlasti te siromaštva stanovništva.

6. 5 Vlaško stanovništvo između transhumance i sedentarizacije

Stočarska aktivnost na hrvatskim prostorima, posebice oko Velebita, Dinare i Biokova, prisutna je od antičkog razdoblja. Prema Mirku Markoviću stočari su se kretali od najviših predjela planina sve do nizina, sukladno godišnjem dobu. Preko ljeta pastiri su se kretali za svojom stokom po planinskim nizinama, a preko zime silazili su u svoja domaćinstva oblikujući tako sezonsko kretanje stočara, transhumancu.²⁹⁹ Vlaške zajednice koje su živile od stočarstva i čije migracije predstavljaju jedno od glavnih pitanja jugoistočnog prostora Europe u ranom novom vijeku, oblikovale su i utjecale na sociodemografske i etnokonfesionalne ranonovovjekovne realitete pri procesima nacionalne identifikacije. Uzroci vlaških migracija bili su mnogostruki što je postupno utjecalo i na razvoj vlaških skupina, a to će posebice biti izraženo na mletačkom i osmanskome pograničju gdje Vlasi iz dinarsko-pastoralnih zona prelaze u uzak jadranski pojas.³⁰⁰

Zbog potrebe za kretanjem stoke između ljetnih i zimskih pašnjaka, te korištenjem pašnjaka i šuma, vlaškom stočarskom stanovništvu povezanom u zadruge odgovarala je disperzna naseljenost. Također ona je činila okosnicu njihove polunomadske zajednice oblikovane kao pomična naselja-katuni.³⁰¹ Nakon Karlovačkog mira i

²⁹⁸ ibid 27.

²⁹⁹ Mirko Marković, *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*, (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003), 13.

³⁰⁰ Marko Šarić, „Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije: povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15. -17. st)“, 65.

³⁰¹ Mirela Slukan Altić, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 35.

pokušaja austrijske uprave da stabilizira stanovništvo Like, proces naseljavanja i prelazak na ratarsku privredu bio je slabo izražen.

U svrhu učvršćivanja vojnokrajiške uprave, napravljen je novi model koji je kreirao stabilnu naseljenost sa sjedilačkom ratarskom proizvodnjom, što je imalo za posljedicu slabljenje kretanja stočarskog stanovništva u 18. stoljeću. Također, širi prostor Tromeđe utjecao je na disperziju stočara i smanjenje transhumantnih kretanja. Iako je bila ustanovljena nova granica, transhumantna kretanja ipak su se održala, no sada je određen broj ljetnih pašnjaka na dotadašnjem mletačkom teritoriju potpao pod habsburšku upravu. Također, s ličke odn. habsburške strane stočari su prelazili na mletačku radi zimskih ispaša.³⁰²

Marko Šarić navodi kako je vjerojatno najčešći motiv sedentarizacije ili teritorijalizacije Vlaha bila želja za uključivanjem u civilizacijske ili socijalne tekovine koje bi omogućile egzistencijalnu osnovu. A kao drugi i jednostavniji razlog navodi osiguravanje zimišta za svoja stada. Sukobi oko pašnjaka i pojilišta bili su česti, a vlaški stočari također su zakupljivali tuđe pašnjake.³⁰³ Sedentarizacija pritom nikada nije bila potpuna, a stočarstvo je ostala osnovna grana vlašskog privređivanja. I dalje su korišteni planinski pašnjaci dokle god je vlaški sistem proširene obitelji i život u katunima omogućavao takvu podjelu rada. Poljoprivreda kao proizvodna grana imala je dopunski karakter za Vlahe, te se mora istaknuti kako sedentarizacija i slavizacija nisu promijenili vlaški individualitet niti kako Šarić navodi „prepoznatljive kulturološko - antropološke obrasce“.³⁰⁴ Etnički identiteti šireg područja Tromeđe oblikovali su se kroz susretanje različitih etničkih skupina i tradicija budući da su slijedili migracijska kretanja stanovništva. Granična kultura koja se pritom oblikovala postala je *interkulturalna* zbog interakcije, prožimanja i miješanja raznih vjerskih, sociokulturnih i višeslojnih etničkih skupina na graničnom području.³⁰⁵

³⁰² ibid 35 - 36.

³⁰³ Zanimljiv primjer vlašskog odnosa i (ne)brige prema zemljoradnji, voćarstvu, vinogradarstvu i uzgoju stoke donosi Ivan Luka Garanjin koji je svoje djelo *Ekonomsko-politička razmišljanja o Dalmaciji* pisao u fiziokratskom duhu usmjerenom na unaprijeđivanju poljoprivrede u mletačkoj Dalmaciji, vidi više Ivan Luka Garanjin, *Ekonomsko-politička razmišljanja o Dalmaciji*, preveli Josip Posedel i Katarina Hraste, (Split: Splitski književni krug, 1995), 135 – 137.

³⁰⁴ Marko Šarić, „Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije: povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15. -17. st)“, 30.

³⁰⁵ Marko Šarić, „Vlasi na Tromeđi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16.-17. stoljeće)“, 128.

6. 5. 1 Korištenje pašnjaka i reguliranje ispaše

Odnosi Vlaha koji su živjeli na osmanskoj strani granice reguliran je brojnim osmanskim zakonima, kanunima i defterima, unutar kojih spada u posebnu pravno-fiskalnu kategoriju.³⁰⁶ Osmanske kanun-name definirale su područje ispaše kao ono područje na kojem je uobičajeno kretanje i ispaša stoke, zbog čega nije bilo potrebno odrediti granicu pašnjaka. Također, raja ili stanovnici sela nisu smjeli obrađivati zemlju koja se koristila u svrhu ispaše, a kadija je bio dužan spriječiti bilo kakvo korištenje pašnjaka osim za ispašu. Krševita i pusta mjesta mogla su biti iskrčena i osposobljena za obradu, no samo s posebnim odobrenjem gospodara zemlje *sahib-i arza*.³⁰⁷ Osmanska država oporezivala je pašnjake i stoku (ovce), a stočar je morao plaćati jednu akću na svake dvije ovce. Budući da su osmanski zakoni definirali jedno stado kao jedinicu od 300 ovaca, stočari su zbog visine iznosa mogli plaćati porez u novcu ili u naturi.³⁰⁸

U nekolicini primjera kanun-nama³⁰⁹ vlaško stanovništvo nije moralo davati nikakvu pristojbu za svoju ispašu, ni ljetnu (*yaylak*) ni zimsku (*kışlak*). No, ukoliko je pojedinac koji nije uživao prava određenog pašnjaka došao sa svojom stokom na ispašu u vrijeme ispaše, morao je dati *otlak hakkı*, odn. od svojeg boljeg stada jednu ovcu, od srednjeg stada jednu dvisku, a od najlošijeg stada jedno janje. Također, ukoliko se vršila ljetna ispaša na timarskoj zemlji pri čemu su ovce pasle travu, pile vodu i tamo zimovale, vlasnik je morao platiti pristojbu na ljetnu ispašu odn. *resm-i yaylak*. U vrijednosti 20 akči morao je dati od najboljeg stada jednu ovcu, a od slabijeg stada ovcu čija je vrijednost 10 akči. Vrijeme ubiranja pristojbi na ljetne ispaše počinjalo je kada je trava dovoljno narasla da se stoka može njome prehranjivati, a na zimske ispaše od početka zime do kraja siječnja. Propisi o ispašama za stoku i korištenje pašnjaka vrijedili su za vrijeme čitave osmanske vladavine, a vlasti su nastojale održati stari poredak ispaše koji je od davnine pripadao jednom selu i čiji su stanovnici mogli koristiti pašnjak za ispašu.

³⁰⁶ Marko Šarić, „Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije: povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15. -17. st)“, 7.

³⁰⁷ Aleksandar Matkovski, „Stočarski danak-filurija“, u *Arhivski vjesnik*, br. 33 (1990): 71 - 77.

³⁰⁸ Snježana Buzov, „Vlaška sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću“, u *Triplex Confinium (15000-1800): ekohistorija. Zbornik radova s 3. međunarodne Projektne konferencije održane od 3. do 7. svibnja 2003. u Zadru*, ur. Drago Roksandić i Nataša Štefanec, (Split-Zagreb: Književnik krug Split, 2003), 235.

³⁰⁹ Primjerice kanun-nama Mehmeda II. i Ohridska kanun-nama.

Travarina (tur. *otlak resmi*) bila je pristojba na ispašu koju je uveo Sulejman Veličanstveni i upisao u svojoj kanun-nami, a vlaško stanovništvo ju je moralo plaćati na habsburškoj i mletačkoj strani. Od svakog stada uzimana je jedna srednja ovca ukoliko je tako bilo određeno defterom.³¹⁰ U kliškom i krčkom sandžaku najveći ljetni pašnjaci nalazili su se u nahiji Cetina i Sinj, koje su iznosile 1 000 akči sa oko 2 000 ovaca, te pašnjak Podgorje u nahiji Obrovac na Velebitu koji je iznosio 3 583 akče sa oko 72 000 ovaca. Većina stočara koji su koristili ove pašnjake dolazila je iz sandžaka Klis i Krka, no nije neupitno kako su ga koristili i stočari iz dalmatinskog zaleđa ili Like, tj. stočari s mletačke i habsburške strane granice.³¹¹

Međutim, bitno je napomenuti kako u teritorijalnoj ekspanziji Osmanskog Carstva od 15. do kraja 17. stoljeća stočarstvo nastaje i široko je rasprostranjeno kao odgovor na nesigurne agrarne granične zone u kojima agrarna djelatnost nije mogla uspjeti jer je bila u blizini granica s Habsburškom Monarhijom i Mletačkom Republikom. Kao što je već navedeno, uspostava novih granica Karlovačkim mirom promijenila je sliku kretanja stočara. Stočari na mletačkom području prelazili su na habsburšku stranu zbog ljetne ispaše, a stočari na habsburškom području na mletačku stranu zbog zimske ispaše. Habsburška karta travarine A. Waldschütza iz 1753. godine (Prilog 10.) pokazuje da su mletački stočari prelazili na habsburšku stranu, a travarina je označena na karti zelenom bojom.³¹²

Mlečani su bili oslobođeni plaćanja naknade za ispašu stoke, no na osmanskoj strani su je morali platiti. Osmanske vlasti tretirali su ih kao i sve sultanove podanike koji su sa svojim stadima prelazili iz jednog u drugi sandžak, te su plaćali propisane poreze na stoku. Na stado od 300 ovaca bili su dužni dati jednu ovcu, od srednjeg stara jednu dvisku, a od najmanjeg stada janje. Vlasnici stada koji su htjeli platiti novcem davali su porez od jedne akče na dvije ovce koji je bio stalan od 16. do 19. stoljeća.³¹³ Nadalje, na Waldschützovoj karti također se može primijetiti da su smeđom bojom bile označene livade koje su bile dodijeljene habsburškoj strani i u koje Mlečani nisu smjeli ulaziti. Granični dio Dalmacije prema Lici Podgorje na Velebitu bio je često mjesto sukoba habsburške i mletačke države. Na južnim padinama Velebita 1772. i 1773. godine ličkom stanovništvu bili su ustupljeni pašnjaci što je rezultiralo još

³¹⁰ Aleksandar Matkovski, „Stočarski danak-filurija“, 71 - 77.

³¹¹ Snježana Buzov, „Vlaška sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću“, 236.

³¹² Mirela Slukan Altić, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, 35 - 36.

³¹³ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.), 53.

većim sukobima s mletačkim vlastima koje su često prelazile preko takvih sukoba zbog vlastitih interesa poput linije razgraničenja, ispaše iz osvete itd. To je uzrokovalo mali „diplomatski“ rat između dvije države³¹⁴ koji se nastavio do 23. srpnja 1777. godine kada su grof D'Aspermont i mletački providur Giacomo Gradenigo potpisali su sporazum o pašarini, tzv. Novigradsku konvenciju koja je regulirala ispašu.³¹⁵ Međutim, sporovi oko velebitskih pašnjaka nastavljali su se i nakon ratificiranja sporazuma što je utjecalo na odnose između podanika i vlasti s obje strane granice. Transhumantna kretanja dobro su očuvana na mletačkom i habsburškom dijelu granice, posebice u Podgorju na Velebitu. Razlog tome je što je na habsburškom djelu Podgorje bilo moguće provoditi ljetnu i zimsku ispaše bez prelazaka granica. Ubrzo po učvršćivanju krajiške uprave krajem 18. stoljeća koja se zalagala za zemljoradničke odnose u sklopu kojih je uveden uzgoj krumpira, zimska ispaša na habsburškoj dijela strani svedena je na minimum, dok je broj stočara mletačkog područja i dalje rastao.³¹⁶

Mletačka Republika početkom 18. stoljeća nije provela militarizaciju društva niti teritorijalizaciju vojnog sustava na novim teritorijima. Dalmatinsko zaleđe i obala kao dijelovi najnovije stečevine bili su upravno odvojeni jedni od drugih, a zaleđe nije prihvaćalo protomodernizacijske utjecaje gradskih središta.³¹⁷ Veliki dijelovi obradivih površina zaleđa oko Bukovice i Ravnih kotara proglašeni su državnom zemljom te je na njih naseljavano vlaško stanovništva prebjeglo s osmanske strane granice.³¹⁸

Zemlja je nasljeđivana po muškoj liniji, a neobrađene zemlje bez vlasnika vraćane su državi. Vlaško stanovništvo moralo je sudjelovati u obrani zemlje i davati Republici desetinu uroda, plaćati travarinu za ispašu stoke i sudjelovati na državnoj zemlji u javnim radovima.³¹⁹ Stanovništvo na obalnom i kopnenom dijelu Dalmacije opterećeno desetinom i javnim radovima često se bunilo, što je zaustavljeno uvođenjem Grimanijevog zakona 1755./56. godine koji je regulirao poljoprivredne odnose između seljaka i države u Zadarskom i Kninskom kotaru. Dolazilo je do

³¹⁴ Šime Peričić, *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, 185.

³¹⁵ Mirela Slukan Altić, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, (Zagreb: Hrvatski državni arhiv: Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2003), 35-36.

³¹⁶ *ibid* 36.

³¹⁷ Josip Ante Soldo, *Grimanijev zakon, Zakon za dalmatinske krajine iz 1755./56. godine* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005), 20.

³¹⁸ *ibid* 19.

³¹⁹ *ibid* 21.

pobuna i u drugim dijelovima Tromeđe, poput 1722. godine kada se stanovnici Bukovice bune zbog uvođenja travarine, a često je bilo i uskraćivanje dohodaka gospodarima zbog čega su im vlasti prijetile kaznama i mobilizacijom vojske.³²⁰ Međutim, nakon malog rata (1718.) na području sinjske krajine bilo je i povratnika koji su se nakon proglašenja generalnog providura Angela Ema 1716. godine oduzimanju posjeda stanovnicima koji se ne vrate kroz godinu dana vraćali u stare krajeve. Uz Cetinu su se najviše nastanjivali sinjski harambaše, potom povratnici su se naseljavali na visoravnima (Vučipolje, Živinić, Poda idr.), livadama (Hrvace, Glavica, Turjak, Košuta) ili se nastanili blizu plodnih pašnjaka Dinare.³²¹ Česte su bile svađe oko posjeda jer su povratnici zadržavali stare posjede i zauzimali nove još nenastanjene posjede.³²²

Mletački stočari odn. Morlaci krišom su vodili svoja stada na ispašu u osmanski teritorij kako bi izbjegli plaćanje poreza. Age su se žalile na stočare posebice u livanjskom kraju i oko Cetine. Osmanska i mletačka vlast postigla je dogovor te je stočarima s mletačke stane bilo zabranjeno napasati stoku na osmanskome teritoriju.³²³ Međutim, sporazum nije riješio pitanje Mletačke Republike i Morlaka. Njihov način stočarstva u Dalmaciji bio je polu-nomadski. Na mletačkom teritoriju nisu imali određena mjesta i često su mijenjali ispaše, zbog čega su ostali van kontrole i domašaja mletačkih vlasti. Također, Mlečani nisu mogli popisati cijelo stanovništvo zbog stalnog izbjivanja Morlaka, zbog čega su dodatno gubili prihode od desetine. Generalni Providur Valier želio je serdare i morlačke starješine naseliti u gradove jer bi tako utjecali na ostatak Morlaka, no zaključio je da bi Morlaci onda izabrali druge starješine zbog svoje težnje za „najbuntovnijim“ ličnostima.³²⁴

Kulturni i agrarni pejzaž šireg područja Tromeđe oblikovan je ratnim i političkim zbivanjima, stalnim upadima preko granice i potrebom za velikom mobilnošću stanovništva. Pastoralno gospodarstvo bilo je manje ugroženo od poljoprivrednog jer je bilo lakše kretanje stoke između zimskih i ljetnih pašnjaka i udaljavanje od graničnih područja ukoliko je to bilo potrebno. Za razliku od mletačke i habsburške

³²⁰ Šime Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, (Zagreb – Zadar: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Zadru, 1999), 73 – 74.

³²¹ Josip Ante Soldo, *Sinjska krajina u 18. i 18. stoljeću*, Knjiga druga, 15 – 17.

³²² *ibid* 17.

³²³ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.), 53.

³²⁴ Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684-1699*, (Beograd: Vojno delo, 1962), 175 - 181.

vlasti osmanska uprava imala je razvijeniji sustav oporezivanja i klasifikacije stočarske/pastoralne ekonomije budući da su iz vlaškog stanovništva uzimali velik dio prihoda, pa su pašnjaci, sezonska kretanja, vlaški odnosi, davanja i sela imali definiran položaj. Svi spomenuti odnosi bili su uvjetovani i političkom realnosti unutar sve tri imeprijalne sile jer su takva pitanja najčešće riješavana na lokalnoj razini, a ne u centrima moći.³²⁵

6. 6 Sanitarni kordon - osnivanje, razvijanje i djelovanje sanitarnog kordona na habsburškoj strani granice

Nakon prestanka osmanske opasnosti i završetka obrambenog rata u 18. stoljeću, središnja vlast Habsburške Monarhije stvarala je planove za nastavak postojanja Vojne krajine i uporabe krajišnika kao dijela vojnog aparata Monarhije. Vojna krajina pretvara se u carinski i sanitarni kordon koji je spriječavao putnicima i trgovcima slobodan prijelaz habsburške granice iz Osmanskog Carstva bez provođenja vremenjena u kontumacu (karanteni) pod strogim zdravstvenim nadzorom. Time je sanitarnim kordonom spriječavano unošenje raznih bolesti s istoka,³²⁶ a carinskim kordonom uvoženje manje vrijednog stranog novca i izvoženje vrijednijih srebrnjaka i zlatnika.³²⁷

Međutim, Karlovačkim mirom habsburška vlast bila je daleko od modernog poimanja granice kao granične i razdjelne crte, a što je važna pretpostavka u izgradnji učinkovitog sistema zaštite od bolesti. Poimanje granice na takav način sporo se razvijalo što je rezultiralo čestim kršenjem odredaba mirovnih ugovora i intervencijama vlasti, posebice u planinskim, šumovitim ili močvarnim predjelima. Dvorska politika Monarhije u zapadnoj Europi imala je i razne interese i iluzije, a granicu prema Osmanskom Carstvu smatrala je orijentalnim „Drugim“.³²⁸ Sukladno navedenome, habsburška jugoistočnoeuropska strategija bila je spriječiti izravnu

³²⁵ Snježana Buzov, „Vlaška sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću“, 237.

³²⁶ Početkom 18. stoljeća pojavila se kuga koja se iz Carigrada proširila zapadnom Europom, a nisu ostali pošteđeni niti dijelovi Vojne krajine. Požarevačkim mirom granica između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva postala je većim dijelom kopnena granica, tj. „suha“ stoga se moglo kvalitetnije i učinkovitije nadzirati granicu sanitarnim kordonom. Drago Rokandić, „Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine“, u *Ekonomika i ekohistorija*, vol. 3, br. 3: 75.

³²⁷ Fedor Močanin, „Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787. godine“, 46.

³²⁸ Drago Rokandić, „Imperijalna granica i sanitarni kordon u 18. stoljeću“, u *Ljetopis srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"*, sv. 9 (2004): 125 - 126.

komunikaciju Hrvatske i Bosne čime je sanitarni kordon s karantenskim i drugim mjerama štitio jeftinu carsku vojsku.

Sanitarni kordon koji je postupno uveden na prostorima od Transilvanije do Hrvatskog primorja, na isti način djelovao je na razini cijele Monarhije, a 1710. godine prve dvorske instrukcije zadužene za sanitet bile su namijenjene Karlovačkom generalatu i Banskoj krajini. Njihove instrukcije odnosile su se na područje od Tromeđe do donjeg Pounja, odn. „suhe međe“.³²⁹ Sanitetska dvorska komisija pozvala je krajiške generale da osiguraju habsburšku granicu od zaraznih bolesti, a krajiški časnici koji su dolazili iz unutrašnjosti osmanske Bosne u austrijske zemlje morali su dobiti potvrde da nisu zaraženi kugom. Mirko Valentić ističe da je izgradnja i oživljavanje sanitarnog kordona stalno bila odgađana budući da se krajiško stanovništvo početkom 18. stoljeća često bunilo uslijed čestih reformi vojne uprave koja je trebala od krajišnika stvoriti jeftinu stajaću vojsku, a skupi troškovi održavanja kordona opet su padali na leđa krajišnika.³³⁰

Iako se znanje o zaraznim bolestima i ograničavanje prelazaka trgovačke robe i ljudi prenosilo još od dubrovačkih lazareta nastalima u srednjem vijeku, europske zemlje, ali i Vojna krajina, nespremno su dočekali kugu sa istoka koja je harala tijekom 18. stoljeća. Zbog nedovoljnog poznavanja bolesti prevencija je bila jedini način njezinom odupiranju. Požarevačkim mirom habsburško-osmanska granica mogla se lakše kontrolirati budući da se većim dijelom nalazila u dunavsko-savskom međurječju, a habsburška uprava počela je ozbiljno raspravljati o trajnom nadziranju granice i sprečavanju širenja zaraznih bolesti.³³¹ Janko Vodopija navodi postupak u mjerama sanitarnog kordona: Prvo je pitanje; *unde venis* odn. odakle dolaziš? Potom, *identifikacija*; pokazivanje propusnice ili pisma koje je obaviještavalo o zdravstvenom stanju putnika. Idući korak je bio *razdvajanje* ukoliko se sumnjalo na neku bolest i tada je došlo do prekida trgovačke razmjene. Nakon razdvajanja, sljedeći postupak je bio *provjera* ili *kontrola* što se odnosilo na teret robe, a posebna osoba zaranjala bi ruke i noge u teret kojega bi trebalo provjeriti. Teret je mogao prijeći na drugu stranu

³²⁹ Drago Roksandić, „Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine“, 74 – 75.

³³⁰ Mirko Valentić, „Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini“ u *Sanitarni kordon nekad i danas*, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar 26. do 28. listopada 1978., ur. Janko Vodopija, (Zagreb: Interpublic, 1978), 20.

³³¹ *ibid*, 75.

granice ako osoba ne bi obolila od kužne bolesti. Zadnja mjera postupka bila je *dezinfekcija*, a kao dezinficijens se često koristio ocat.³³²

Zakonski okvir za stvaranje sanitarnog kordona kao zaštitnog zdravstvenog pojasa duž granice s Osmanskim Carstvom propisao je *Pestpatent* Karla VI. 1728. godine, a njegova učinkovitost u zaštiti od epidemija dokazuje i njegova dugovječnost (održao se sve do 1871. godine.).³³³ Tijekom 18. stoljeća Dvorsko ratno vijeće i Dvorsko sanitarno povjerenstvo bili su središnja tijela zadužena za djelovanje sanitarnog kordona, a 1753. godine carica Marija Terezija je preimenovala Dvorsko sanitarno povjerenstvo u Dvorsku sanitarnu deputaciju (njem. *Hof Sanitäts Deputation*) koje je 1776. godine došlo pod direktnu upravu Dvorskog ratnog vijeća.³³⁴

Mora se napomenuti kako je Habsburška Monarhija donijela propis o stvaranju sanitarnog kordona na temelju prijašnjih dubrovačkih i mletačkih iskustava, poput izolacije zaražene robe u Dubrovniku u svrhu neprekidanja trgovine ili mletačkog sistema koji je dopuštavao ulazak zaraženih brodova i potencijalno opasnih robnih razmjena zbog vlastitog bogatstva. Monarhija je uvođenjem kordona, „vojno-policijски razdvojila naš svijet“, a tek onda prevenirala prijenos bolesti i zaštitila trgovačku robu.³³⁵

6. 6. 1 Mletački sanitarni kordon i kontrola granice prema Osmanskom Carstvu

Karlovačkim³³⁶ i posebice Požarevačkim mirom³³⁷ ponovno je uspostavljen trgovački i poštanski promet između Osmanskog Carstva i dalmatinskih gradova Mletačke Republike. Trgovačka razmjena izvršavana je na određenim mjestima, odn.

³³² ibid 13 – 14.

³³³ Robert Skenderović, „Sanitarni kordon na Savi i začeci javnog zdravstva u Slavoniji“, u *Rijeka Sava u povijesti, Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavanskom Brodu 18-19. listopada 2013.*, ur. Branko Ostajmer, Hrvatski institute za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2015., 315.

³³⁴ ibid 321.

³³⁵ Janko Vodopija, *Sanitarni kordon nekad i danas*, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar 26. do 28. listopada 1978., ur. Janko Vodopija, (Zagreb: Interpublic, 1978), 9.

³³⁶ Razgraničenje s Austrijom čl. 14, „*Neka trgovci, kao i ranije, bezbjedno i mirno, baveći se svojim poslom, vode trgovinu na područjima dviju strana, shodno ahitnamama koje su ranije izdate. Da bi njihovo trgovanje bilo zaštićeno i obezbijeđeno od podvale, prevare i ometanja, neka ambasadori međusobno odrede ljude upućene u trgovačko poslovanje, te neka ovi uvedu red u njihove poslove*“ i razgraničenje sa Mletačkom republikom čl. 14 „(...) *Neka trgovački poslovi ostanu onakvi kakvi su bili prije ovoga rata i neka mletački trgovci žive mirno sa povlasticama koje su njima blagonaklono dodijeljene.*“ Ešref Kovačević, *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, 73 i 113.

³³⁷ Čl. 14.

kordonima koji su bili postavljeni uz granicu i koje je čuvala vojska. Slukan Altić navodi kako su se kordoni osnivali zbog vojnostrateških i sanitarnih razloga, a budući da je poštanski promet morao prelaziti sanitarnu kontrolu, sanitarni kordon je bio i poštanski. Uvođenje sanitarnog kordona poboljšalo je zaštitu od epidemija budući da se kontrola robe obavljala na samoj granici i daleko od gradova. Sanitarni kordon obuhvaćao je čardake na granici uz niz kontrolnih mjera koje su karavane morale prelaziti od granice do gradova. Što se tiče dalmatinskih gradova, sanitarna zaštita sprovodila se duž granice sanitarnih kordona i trgovačkih putova u kojima su se karavane kretale pod pratnjom, te u gradovima u kojima su se nalazili lazareti.³³⁸

Sanitarni kordon protezao se od Tromeđe sve do Neretve i granice s Dubrovačkom republikom kod Kleka i Neuma, a vojničke patrole obilazile su područje oko čardaka i kretale se određenim pravcima kako nitko ne bi prešao kriomice granicu. Na prijelazima postavljene su pregrade, tj. „raštele” koje su spriječavale prolaz, a na kojima su se okupljali trgovci i međusobno trgovali. Ponekad su na raštelima bili i lazareti u svrhu provođenja karantene, a po potrebi dolazili su i liječnici iz najbližih mjesta Knina, Sinja i Imotskog.³³⁹

Mletački inženjer Giovanni Francesco Rossini napisao je izvješće 1. rujna 1749. godine³⁴⁰ o efikasnosti i obrambenom stanju sanitarnog kordona. Potreba za izvješćem proizašla je iz blizine granice s osmanskim Bosnom što je otežalo nadzor i kontrolu bolesti. Mletačke vlasti stoga su osigurale granicu putem prilagođavanja obrambenog sistema od bolesti tj. uspostavom graničnih prijelaza iz jednog u drugi teritorij te osiguravanjem prijevoza robe s granice do lazareta na moru. Na obalnom pojasu stoka koja je dolazila iz Bosne u Dalmaciju prihvaćana je u Brodarici u Zadru te na splitskoj skeli preko koje se odvijao sav robni promet između Turske i Venecije.³⁴¹

³³⁸ Mirela Slukan Altić, „Sanitarni kordon i njihova uloga u razvoju dalmatinskih gradova“, u *Ekonomika i ekohistorija*, vol. 2, br. 2 (2006): 57.

³³⁹ Roman Jelić i Ivan Zorić, „Dalmatinsko-bosanski sanitarni kordon“, u *Sanitarni kordon nekad i danas*, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar 26. do 28. listopada 1978., ur. Janko Vodopija, (Zagreb: Interpublic, 1978), 34 – 35.

³⁴⁰ Izvješće se danas čuva u Dubrovniku pod nazivom „Relazione ed altro intorno allo stato materiale delle Piazze della Dalmazia“, Mirela Slukan Altić, „Sanitarni kordon i njihova uloga u razvoju dalmatinskih gradova“, 57.

³⁴¹ Vinko J. Velnić, „Organizacijsko i stvarno stanje obrane od kuge na području mletačke Dalmacije polovinom XVIII. stoljeća“, u *Sanitarni kordon nekad i danas*, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar 26. do 28. listopada 1978., ur. Janko Vodopija, (Zagreb: Interpublic, 1978), 67 – 68.

Rossini je nakon višemjesečnog uvida u organizaciju sanitarne službe podjelio izvješće na utvrđena mjesta na granici, primorske gradove, granične posade i postaje konjice. Granične posade i postaje konjice bili su zaduženi za obranu i sanitarnu zaštitu granice. Rossini je obilazak započeo oko Tromeđe i naveo je šest graničnih postaja s vojnom posadom koje su čuvale prijelaz iz Dalmacije u Liku u zaleđu kninske utvrde u Kečleviću, Prevjesu, Otonu, Kobilicama, Benderu i Plavnom³⁴². U zaleđu Knina prema osmanskoj Bosni, Rossini je obišao posade u Bosanskom hrtu, Raškovićima i Strnici koje su čuvale prilazne puteve iz Vakufa, Glamoča i Livna.³⁴³ Na području Knina, puteve i trgovinski promet kontrolirala je posada na Mostu Rončislapa koja je imala nekoliko pandura, a u Sinju i Klisu nalazile su se i badžane (karantene) s posadama i odredima konjice³⁴⁴, a u izvješću je zaključio da su objekti koji su čuvali granicu u veoma lošem stanju te da ih se nije popravljalo ili nadograđivalo od Karlovačkog, odnosno Požarevačkog mira.³⁴⁵

Roman Jelić i Ivan Zorić donose popis stražarnica sanitarnog kordona iz 1796. godine kada ga je osobno obišao generalni providur Andria Querini i naredio da se poveća broj čardaka na granici. Tada je ukupno raspoređenih čardaka na granici bilo 297 koji su bili raspoređeni u pet teritorija; kninski 74, sinjski 65, imotski 69, vrgorački 41 i neretvanski 48 čardaka.³⁴⁶

Uspostavom sanitarnih kordona kontroliran je trgovinski promet ljudi i roba između Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Uz zdravstvene i epidemiološke kontrole, vlast je primjenjivala dotadašnje znanje za zaštitu stanovništva od zaraza i kontroliranje ulaska i izlaska provjerene robe. Institucija preventivnih straža i karantenske obrade u kontumacima omogućavala je veći uvid vlasti u kontrolu granice, dok je krajiško stanovništvo na habsburškom dijelu kordona zaduženo za nadgledanje i regulaciju robe osjećalo velike pritiske službe i propisa koje su im vlasti nametale.³⁴⁷ Upravo zbog toga, pitanje jest koliki su bili novčani i robni gubici trgovaca s druge strane granice budući da bi zatvaranjem granica prema

³⁴² Mirela Slukan Altić, „Sanitarni kordon i njihova uloga u razvoju dalmatinskih gradova“, 57.

³⁴³ *ibid* 57.

³⁴⁴ Vinko J. Velnić, „Organizacijsko i stvarno stanje obrane od kuge na području mletačke Dalmacije polovinom XVIII. stoljeća“, 70.

³⁴⁵ *ibid* 71.

³⁴⁶ Ukupan popis stražarnica iz 1796. godine svih pet teritorija nalazi se u Roman Jelić i Ivan Zorić, „Dalmatinsko-bosanski sanitarni kordon“, u *Sanitarni kordon nekad i danas*, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar 26. do 28. listopada 1978., ur. Janko Vodopija, (Zagreb: Interpublic, 1978), 36 – 37.

³⁴⁷ Vidi više o službi krajišnika na sanitarnom kordonu u Mirko Valentić, „Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini“, 21 – 22.

vani prestala trgovina i razmjena robe. *Kontumacijom*, zabranom kretanje stanovništva što je provodila vlast uz pomoć vojske, nastala bi nestašica i glad koja je jednako pogađala stanovništvo kao i potencijalna zaraza.³⁴⁸

6. 7 Konfesionalni i etnički sastav stanovništva šireg područja Tromeđe nakon Karlovačkog mira

Triplex Confinium kao područje i ideja karakterizira visoka razina ispreplitanja, miješanja i povezivanja različitih socioantropoloških i kulturnih identiteta uslijed imperijalnih strategija i konstrukcija pograničja. U etno-konfesionalnom sastavu također pokazuje odrednice raznih prožimanja i isprepletenosti. U ranom novom vijeku se u odnosu prema kasnom srednjem vijeku dogodila promjena „autohtonizacije“ sa Islamom u dijelovima jugoistočne Europe ponajviše na višegraničju Triplex Confiniuma, te pravoslavljem koje se s istoka pomicalo prema sjeverozapadu. Svaka od tri imperijalne sile na tom području vukla je svoj legitimitet iz jedne vjeroispovijesti, kršćanstva ili islama. Međutim, uslijed čestih etnokonfesionalnih doticaja, na kraju ranoga novoga vijeka naspram njegovog početka, bila je prisutna velika razina etnokonfesionalne izmiješanosti.³⁴⁹

6. 7. 1 Viševjerska Tromeđa kroz habsburšku, mletačku i osmansku migracijsku isprepletenost

Nakon oslobođenja Like i Krbave 1689. godine uslijedilo je razdoblje usporenog naseljavanja zbog problema i sukoba habsburških vlasti s ličkim stanovništvom, nadležnim komorskim i financijskim vlastima te vojnokrajiskim vlastima. Prodajom Like grofu Sinzendorfu 1692. godine započeli su sukobi koji su u konačnici doveli do pripojenja Like Vojnoj krajini. Ličko stanovništvo nije htjelo pristati na uvjete podložništva koje bi ih prema Dvorskoj komori obvezlo na robotu i

³⁴⁸ Josip Ante Soldo, *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knjiga 2, 57.

³⁴⁹ Drago Roksandić, *Triplex Confinium, ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800*, 13.

podavanja, a kada su upravitelji grofa Sinzdendorfa htjeli uzeti desetinu, postojala je prijetnja ustanaka.³⁵⁰

Izvješće Ivana Antuna Benzoniya iz 1741. godine o Senjsko-modruškoj ili Krbavskoj biskupiji, prvi je cjelokupni izvještaj o tom području. Benzoni je još 1733. godine habsburškom caru podnio opširno izvješće o svakoj župi, a u Lici i Krbavi tada je sveukupno bilo 46 župa.³⁵¹ U jednom dijelu izvješća opisuje narod Like kao prirodno neustrašiv i zahtjevne naravi te spominje da su teško podnosili disciplinu. Njegovo shvaćanje može poslužiti pri raspoznavanju karaktera stanovništva i problema koje su austrijske vlasti imale s njim prilikom nametanja podavanja i rabote.

Prijevod drugog dijela izvješća donosim u idućim redovima: „*Običaji ličkog stanovništva su divlji i takvi da bi jedva prihvatili disciplinu; protive se vojnim zapovjednicima i sami štite svoje zemlje; izvrsno se znaju oduprijeti prijetećim neprijateljima, kao što su pokazali u ovom zadnjem ratu u kojem su željeli dlaku zemlje iako su vrlo često bili u borbi s neprijateljem kršćanskog imena. Stoga jako malo prenose činovnicima na čiji se ograničen autoritet biskup uzalud oslanja dok se pokušava ograničiti njihova neobuzdana sloboda (stanovništva); često su predani paklenim ubojstvima, nevjerojatno kojim načinom se posvećuju običajima i sigurnosti onima kojima upravljaju*“.³⁵²

Johann Andreas Demian na početku 19. stoljeća, točnije 1806. godine, donosi bročani iznosi stanovnika Karlovačkog generalata (1802. godine) i opisuje običaje, fizički izgled i karakter stanovnika koji se nije promijenio od sredine 18. stoljeća kako je Ličane doživljavao Benzoni.³⁵³ Demian piše kako je „(...) stanovnik Karlovačkog generala je sirov i neobrazovan budući da je njegov fizički i moralni odgoj još uvijek

³⁵⁰ Karl Kaser, *Popis Like i Krbave 1712. godine*, 11.

³⁵¹ *ibid* 41 - 42.

³⁵² lat. *Populi Likani mores plane feroces sunt, et qui aegre admittant disciplinam; praessiddiarios milites recusant, et soli suas terras tutantur; egregie imminenti inimico scientes obsistere, velut in postremo hoc bello docuerunt, in quo nec latum unguem territorii desiderarunt, licet saepius cum christiani nominis hoste sint congressi. Parum proinde ipsis etiam praefectis deferunt, quorum imminutae auctoritati episcopus incassum nititur dum de coercenda eorum licentia agatur; incendiis, homicidiis frequenter dediti, incredibile quibus modis procurandae eorundem salutis et gravis moribus corrigendis studendum sit.* (Prevela autorica rada).

Mile Bogović, ur., „Izvješće Ivana Antuna Benzoniya iz 1741. godine“, u *Senjsko-modruška ili Krbavska biskupija: izvješće biskupa Svetoj Stolici*, (Zagreb: Hrvatski državni arhiv i Kršćanska sadašnjost, 2003): 205.

³⁵³ Johann Andreas Demian, *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen: Band 1 – die Militär Gränze in Kroatien enthält*, (Wien: Rötzl Buchhandlung, 1806), 40 – 80.

takav.³⁵⁴ (...) Neodoljiva sklonost krađi, osvetoljubivosti, okružnosti, čak i prema najbližim krvnim srodnicima te pretvaranje su jedan od najplemenitijih poroka. Spretan je i puže prema nadređenima, pogotovo kada mu nešto trebal, ali u protivnom neposlušan, lažan i obmanjiv. (...) strah od vojne discipline stvorio je među njima disimulaciju, sumnju i prijevaru. Ali najokrutnije glavne osobine ovog naroda su neumjerenost i sramota. Granični čuvar izuzetno je rasipan s onime što ima, nikada ne izračunava svoje potrebe, već živi iz dana u dan“.³⁵⁵

Prema *Popisu Like i Krbave* iz 1712. godine ponovno i djelomično naseljavanje Like i Krbave počinje od 1685.-1686. godine kada nekoliko skupina dalmatinskih Bunjevaca s gornje Kupe naseljava Smiljan i okolicu. Do 1689. godine Lika ostaje gotovo nenastanjena. Nekadašnje brojnije muslimansko stanovništvo pobjeglo je nakon potpisivanja Karlovačkog mira 1699. godine, zbog čega su do 1712. godine nekadašnja čisto muslimanska postala katolička i vlaška.³⁵⁶ Godine 1685. u Liku ulazi Stojan Janković iz sjeverne Dalmacije i tjera muslimansko stanovništvo Gračaca. Nakon Gračaca porušio je osmansku utvrdu Vrebac, a potom je počelo dolaziti i bunjevačko stanovništvo iz Podgorja u Liku koje je sebi prisvojilo nekadašnje osmanske posjede u Brušanima, Oštarijama i Rizvanuši.³⁵⁷ Novo krajiško društvo Like činili su Novokršćani, Hrvati, Bunjevci i Vlasi. Ostalo je razmjerno malo muslimanskih obitelji u sedam sela: Bunić, Vrepac, Ostrovica, Bilaj, Novi, Široka Kula i Ribnik, a manjina muslimana u *Popisu* se iščitava i iz činjenice da je nakon osvajanja Like i Krbave bilo odlučeno kako muslimanskom stanovništvu treba dati priliku da prijeđu na katoličku vjeru pa je do 1696. godine bilo pokršteno ukupno 882 osobe islamske vjere. Ti novokršćani bili su izloženi neprijateljstvima od strane Hrvata i Vlaha pa se veliki dio muslimanskih obitelji koje su prešle na kršćanstvo

³⁵⁴ njem. „Im Allgemeinen ist der Bewohn des Karlstädter Generalats roh und ungebildet, da seine physische Erziehung sowohl als seine moralische noch ganz das“, ibid 40.

³⁵⁵ njem. „Dagegen sind ein unwiderstehlicher Hang zum Stehlen, Rachsucht, Grausamkeit, selbst gegen seine nächsten Blutsverwandten, und Verstellung seine vor züglichen Laster. Er ist gegen seinen Vorgesetzten geschmeidig und kriechend, besonders wenn er etwas braucht, sonst aber ungehorsam, falsch und betrügerisch. Vorzüglich ist den sogenannten Illyriern ein hoher Grad von Schlauheit und Verschlagenheit eigen, während die Furcht vor der militärischen Disciplin bey ihnen Verstellung, Mißtrauen und Betrug hervorgebracht hat. Aber die verderblichsten Hauptzüge dieses Volks sind Unmäßigkeit und Unwirthschaft. Der Grenzer ist mit dem, was er hat, äußerst verschwenderisch, berechnet nie seine Bedürfnisse, sondern lebt von einem Tag zum andern“, ibid 66. (Prevela autorica rada).

³⁵⁶ Karl Kaser i sur., *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, (Zagreb: SKD Prosvjeta, 2003.), 20.

³⁵⁷ Rudolf Horvat, *Lika i Krbava*, Sv. 1, (Zagreb, Izdanje Matice Hrvatske, 1941), 37.

odselilo u Osmansko Carstvo.³⁵⁸ Novokršćane je krstio pop Marko Mesić koji je kako Radoslav Lopašić navodi htio pokrstiti što više muslimanskog stanovništva koje je htjelo napustiti Liku i Krbavu kako bi se obradile površine i stanovništvo ostalo na pustoj zemlji. U Perušiću, Budaku, Bilaju i Ribniku četiri džamije bile su pretvorene u crkve, a nije se krstilo samo nekolicina starijih žena.³⁵⁹

Bunjevci ili „Vlaški katolici“ došli su na ličko područje iz Dalmacije i obalnog područja Karlovačko generalata te se naselili oko Gračaca, Lovinca te između Smiljana i Pazarišta. Hrvatski doseljenici prema *Popisu* nazivani su Hrvatima, Kranjcima ili „Cragniolima“, a dolazili su iz područja oko Modruša, Brinja i Senja. Kranjci su vjerojatno došli iz područja Delnica, Broda i Moravica te se velik dio njih naselio u Mušaluku, Brušanima i Kaluđerovcu.

Što se tiče vlašskog stanovništva, ono je prema *Popisu* 1712. godine iznosilo 74,0% cjelokupnog broja obitelji Like i Krbave, a naziv „Vlasi“ upotrebljava se u dva značenja: prvi koji se koristio za označavanje pripadnika pravoslavne vjere pa se koristio termin katolici-Vlasi ili „vlaške vjere“ za drugo značenje. Također, kao jedna posebna skupina Vlaha spominju se „stari Vlasi“ koji su vjerojatno potjecali iz kadiluka Stari Vlah. Rjeđi je naziv „šizmatici“, no mora se napomenuti kako se termin Vlah ne koristi permanentno ni konzistentno jer se ponekad koristi i za označavanje Vlaha kao etničke skupine. U *Popisu* je navedeno deset obitelji, jedna u Buniću, Mogoriću i osam obitelji u Gračacu. Najčešće su dolazili iz osmanskih područja te su primjerice Vlasi koji su se nastanili u Širokoj Kuli, Korenici, Mekinjaru i Vrebcu došli iz Kupresa, Grahova i Knezopolja, a Vlasi iz Mazine i Popine iz Plavnog u kninskoj krajini. Nadalje, navode se i bezemljaši, „preszemliaken“, odn. stanovnici koji u trenutku popisivanja nisu imali zemlju, a 1712. godine u Lici se nalazilo 400 obitelji bezemljaša od kojih se 87 zna mjesto porijekla.³⁶⁰

Što se tiče ukupnog broja stanovnika 1712. i 1746. godine samo za lički distrikt, on je iznosio 27 898 stanovnika, odnosno 36 133 stanovnika što je bio porast od skoro 30%

³⁵⁸ Karl Kaser i sur., *Popis Like i Krbave 1712. godine*. 20.

³⁵⁹ Radoslav Lopašić, *Dva hrvatska junaka-Marko Mesić i Luka Ibrišimović; sa sedam slika*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 1989.), 53.

³⁶⁰ *ibid* 21 - 22. Od 87 obitelji bezemljaša, za njih 20 se navodi da dolaze iz Osmanskog Carstva, 17 njih je došlo iz Kotara, 4 iz Knina, 4 iz područja Kapele, 4 iz Brloga, dvije iz Kosinja, dvije iz Vrhovina, dvije iz Senja, dvije iz Dubrovnika, tri iz Gerone, jedna iz Krmpota, jedna iz Rijeke i jedna iz okolice Bude.

sredinom 18. stoljeća.³⁶¹ Franz Vaniček za lički distrikt 1712. godine donosi i popis vojnika (konjanici i pješaci) u 12 kapetanija i 4 porkulabije od kojih je broj konjanika iznosio sveukupno 1 054, a pješaka 3 061 što je ukupno iznosilo 4 115 vojnika na razini čitavog distrikta.³⁶² Nadalje, Vaniček donosi i općenite podatke vjerskog sastava stanovništva te broj zapovjednika. U tabličnom prikazu ličkog distrikta za 1712. godinu, zanimljiv je primjer Perušića, u kojem Vaniček navodi kako se u njemu većinski nalazi tursko stanovništvo³⁶³, dakle ne pridaje im naziv „novokršćani“ kao što je ubilježeno u *Popisu* za istu godinu kao muslimansko pokatoličeno stanovništvo.³⁶⁴

Nadalje, s osmanske strane migracije su došle do izražaja u hercegovačkom sandžaku neposredno nakon potpisivanja mirovnog ugovora 1699. godine. Velik dio kršćanskog stanovništva koji više nije želio biti pod muslimanskom vlašću, napustio je svoje domove i naselio se na teritoriju austrijske i mletačke države. Karlovačkim mirom nekadašnji mletački posjedi pripali su Osmanlijama, a iz Trebinja, Popova polja, Zubaca i drugih mjesta prebjeglo je 208 obitelji sa 1530 članova i naselilo se u više mjesta oko Boke Kotorske. Ta seoba iz hercegovačkog sandžaka smatra se jednom od najmasovnijih seoba u prvim godinama 18. stoljeća.³⁶⁵ Generalni providur za Dalmaciju Alvise Mocenigo 1. travnja 1701. godine izdao je proglas kojim zabranjuje prihvaćanje izbjeglica s teritorija Bosanskog ejaleta jer je smatrao da mletačke vlasti nisu u mogućnosti osigurati osnovne uvjete novopridošlom stanovništvu, no Enes Pelidija smatra da je takvom zabranom možda htio i zaoštriti odnose s Osmanskim Carstvom.³⁶⁶

Migracije su se odvijale i u drugim sandžacima. Nakon Bečkog rata započela je velika seoba radno sposobnog stanovništva, a Pelidija pretpostavlja da se oko 130 000 muslimanskih izbjeglica doselilo na nove teritorije pod vlašću Habsburške Monarhije i Mletačke Republike iz područja oko Bosanskog Novog, Sokol kule, Dubice, Jasenovca, Bosanskog Broda, Doboja i drugih mjesta.

³⁶¹ ibid 22.

³⁶² Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze: aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, sv. 1, (Beč: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1875), 156.

³⁶³ Vidi *r. k. Türken*, Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, 156.

³⁶⁴ Usp. Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, 156. i Karl Kaser i sur. *Popis Like i Krbave 1712. godine*, 23.

³⁶⁵ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, (Sarajevo: Veselin Mesleša, 1989.), 49

³⁶⁶ ibid 49.

Migracije su imale višestruke negativne utjecaje na Carstvo. Imanja su zapuštena, a vlasnici posjeda i osmanska država ostali su bez poreza i primanja. Zbog toga, u prvim godinama 18. stoljeća osmanske vlasti općom amnestijom dozvoljavaju naseljavanje izbjeglica iz Ugarske i Slavonije iz vremena Bečkog rata ili neposredno nakon Karlovačkog mira na napuštene posjede. Po dolasku jedan dio ostao je živjeti u Bosanskom ejaletu, dok se druga polovica raselila po ostalim dijelovima Carstva. Oni koji su ostali u Bosanskom ejaletu, bavili su se trgovinom i zanatima te preferirali život u šeherima i palankama što je još više pogoršalo privredne prilike Carstva početkom 18. stoljeća. Proces osiromašivanja zahvatio je starosjedioce i novodoseljenike, a loše stanje ejaleta karakterizirala je i samovolja velikodostojnika, nesprovođenje naređenja centralne vlasti i strah muslimanskog dijela stanovništva od austrijskih i mletačkih napada.³⁶⁷

Osmanske vlasti računale su na povratak izbjeglog franjevačkog svećenstva jer su smatrali kako će se njihovim povratkom vratiti i katoličke obitelji.³⁶⁸ Katoličke obitelji vraćale su se s mletačke na osmansku stranu granice zbog povoljnijih uvjeta zakupljivanja posjeda, a generalni providur za Dalmaciju Giustin da Riva je 1707. godine zbog bojazni od masovnog iseljavanja stanovništva besplatno dijelio zemlju seljacima koji su živjeli u pograničnim krajevima.³⁶⁹

Stanovništvo osmanske strane granice prema defteru sandžaka Krka, Klis i Hercegovina 1701. godine većinom je kršćanske, rimokatoličke ili pravoslavne vjeroispovijesti. Budući da osmanski jezik nije poznao sustav prezimena koje je na mletačkoj i habsburškoj strani omogućavalo raspoznavanje konfesionalnog pripadništva, prema defteru jedni i drugi imaju najčešće ista ili slična imena. Roksandić smatra da postoji mogućnost da su konfesionalno miješana sela bila uobičajena na osmanskom pograničju budući da je katolička obnova 17. stoljeća došla do granica osmanske Bosne po pitanju toponomastike i onomastike. Nadalje navodi da su katolička i pravoslavna imena izmiješana, odn. da postoji vjerojatnost da osmanski pisari nisu razlikovali katolička od pravoslavnih verzija imena.³⁷⁰

³⁶⁷ ibid 50.

³⁶⁸ ibid 51.

³⁶⁹ ibid 53.

³⁷⁰ Drago Roksandić, „Defter 1701/1702., svjedočanstvo o ljudskoj i materijalnoj cijeni rata na tromeđi“, u Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, 495.

Na temelju deftera nahije Knin i Strmica koje su brojile sveukupno 11 sela s jednom mezrom Miluša³⁷¹ dobiva se uvid u brojnost muslimanskog i kršćanskog stanovništva. U cijeloj nahiji zabilježeno je 118 kuća kršćanskog stanovništva, vrlo vjerojatno vlaškgoga. Zabilježena je samo jedna muška glava po kući te knez ili pop ukoliko ga je selo sadržavalo. Ostatak sumješšana nije upisan (žene i djeca) stoga se ne može dobiti stvaran uvid u brojnost stanovnika. Muslimansko stanovništvo redovito je upisivano kao „stari posjednici“ koje je prema defteru malobrojnije od kršćanskog stanovništva što navodi na zaključak kako se vlaško stanovništvo naseljavalo na pogranične dijelove ejaleta, a muslimansko bježalo.³⁷² Primjerice u selu Golubić s Blacama koje se nalazi sjeverno od Knina upisano je 36 kršćanskih kuća, a starih posjednika koji su uživali zemlju do bečkog rata ima samo 13.³⁷³ U Selo Ugorica sa Orahovim Selištem je upisano 20 kuća (od kojih je upisan i jedan pop Božo) te samo četiri stara posjednika.³⁷⁴

Tijekom Morejskog rata mletačka Dalmacija dobila je oko 30 000 stanovnika prebjeglih s osmanskog teritorija. Franjevci iz Bosne nagovarali su kršćane u Hercegovini na osmanskome teritoriju da se pobune protiv Turaka i da se podlože mletačkom dominiju. Mile Bogović piše da je zadarski nadbiskup dogovarao s franjevcima prelazak kršćanskog puka na mletački teritorij, a isti ti franjevci uspjeli su iz Like ranije dovesti 284 obitelji na mletačko područje te do 1685. godine oko 3 000 osoba iz Bunića i Vrebca pravoslavne vjeroispovijesti. Franjevci 1687. godine godine predvode još veće skupine ljudi koji prelaze na mletački teritorij.³⁷⁵ Demografski porast od vremena Morejskog rata potrajao je kroz Karlovački i Požarevački mir u kojem je Dalmacija do 1718. godine imala 108. 090 stanovnika.³⁷⁶ Šime Peričić navodi kako se do 1795. godine kada je zadnji put statistički mjereno stanovništvo porast iznosio više od 150%, odnosno, 288 320 stanovnika na cijelu Dalmaciju.³⁷⁷ Gustoća naseljenosti bila je manja u kopnenom zaleđu zbog loših higijenskih uvjeta,

³⁷¹ Kobilica, Hoton, Radulovci?, Žagrović, Ugorica? sa Orahovim Selištem, Štrković, Golubić sa Blacama, Kumalić i Zagrađe, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, 21 – 30.

³⁷² Česti su upisi umrlog muslimanskog stanovništva, zarobljenog na mletačkim galijama (ili na neprijateljskom teritoriju), neprisutnog, prebjeglog u islamske krajeve ili potraživanje stare zemlje od ženskih članova obitelji. Vidi više u *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, 21 – 30.

³⁷³ ibid 27.

³⁷⁴ ibid 24 – 25.

³⁷⁵ Mile Bogović, *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, (Zagreb: Kršćanska sadašnjost Školska knjiga, 1982.), 6.

³⁷⁶ ibid 17.

³⁷⁷ Šime Peričić, *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, 15.

emigracija, zaraznih bolesti, velike smrtnosti djece i sporog razvitka gospodarskog života pokrajine.³⁷⁸

U drugoj polovici 18. stoljeća, 1774. godine, u izvješću Mletačkom Senatu generalni providur Giacomo Gradenigo, istaknuo je veliki problem emigracije iz zadarsko-kninskog područja. U vrijeme njegovog vladanja područje je zatekla oskudica žita, glad, učestali incidenti s ličkim stanovništvom na granici. U jesen iste godine izbjeglo je 300 obitelji s područja, a samo jedna obitelj bila je rimokatoličke vjere. Iduće godine otišlo je 62 obitelji te su se naselili na područje Dervente i Banja Luke potaknuti propovijedima kaluđera.³⁷⁹ Glad koja je zahvatila zadarsko i kninsko područje 1779. godine natjerala je mnoge obitelji da prijeđu na osmanski ili habsburški dio granice, a obitelji su uzdržavali kroz rad na osmanskim posjedima. Do 1782. godine zbog gladi je započelo masovno iseljavanje stanovništva iz svih područja Dalmacije, a neke obitelji privremeno su odlazile na granične predjele Hercegovine ili u Liku da bi se kasnije vratile u povoljnijim situacijama. Tome svjedoči i povratak nekih iseljenika iz osmanske Bosne 1783. godine.³⁸⁰

U 18. stoljeću postavilo se pitanje vjerske pripadnosti, odn. velikog broja pravoslavnih vjernika koji su se naselili na područje katoličke Mletačke Republike. Istovremeno je Republika imala problem velikog broja katolika koji su prelazili na pravoslavlje zbog nedostatka katoličkih svećenika ili nepoznavanja latinskog jezika u crkvenoj liturgiji.³⁸¹ Katolička hijerarhija u Dalmaciji zahtjevala je da kršćani bizantskog obreda odn. pravoslavci budu podložni katoličkim biskupima i biskupijama te odbacivali bilo kakvu mogućnost unijatske zajednice. Latinska hijerarhija zabranjivala je pravoslavnim episkopima vršenje jurisdikcije u mletačkoj Dalmaciji, dok je ista sačuvala istočni obred kroz tiskanje obrednih knjiga, brigom o kleru kroz školstvo i edukaciju, te zaređivanjem svećenika u bizantskom obredu. Takvo stajalište oblikovao je zadarski nadbiskup Vinko Zmajević, a naslijedio Mato Karaman, a pokušaji pravoslavaca da u Dalmaciji imaju posebnog episkopa nisu bili uspješni. Mletačkoj Republici bila je važna dobrobit države te su smatrali da bi organizirana Pravoslavna crkva u Dalmaciji bila previše povezana s neprijateljskim stranim silama.³⁸²

³⁷⁸ ibid 16.

³⁷⁹ ibid 20

³⁸⁰ ibid 21 – 22.

³⁸¹ Mile Bogović, *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, 6, 9 - 13.

³⁸² ibid 165 – 166.

6. 7. 2 Multikonfesionalnost i (ne)tolerancija na pograničju

„Mali rat“ na granici koji je neprestano eskalirao na konfesionalnim i imperijalnim pograničnim prostorima Tromeđe, oblikovao je Tromeđu kao Krajinu, odn. kao međuprostor koji ima pravila i obrasce ponašanja oblikujući jedinstveni prostor na kojima se susreću razne konfesije, etnije, kulture, tradicije i marginalne skupine. Ti obrasci omogućavali su lakše preživljavanje u surovom svijetu realnosti koji je nosila Krajina izgrađujući povezanost, koegzistenciju i određenu vrstu tolerancije prema Drugome, ali i prema Drugome s druge strane granice. U pograničnim društvima Krajine, i u vrijeme rata i u vrijeme mira, bila je neizbježna međusobna komunikacija koja je iz nužnosti i interesa stvorila bliske kontakte s protivničke strane. Obrazac koji se zvao *vira krajiška*³⁸³, bio je kontradiktoran pojmu i konceptu *antemurale Christianitatis* kao „predziđu kršćanstva“. Temeljio je legitimaciju na kodu časti, „zakonu pograničja“, vojnoj časti i hrabrosti vrijedio je kao običajno pravo na pograničnim dijelovima dinarskih planina od 16. i 17. stoljeća, a najviše su ga poštovali pripadnici vojnog društvenog sloja, dakle krajiško stanovništvo sa svojim zapovjednicima.³⁸⁴ *Vira krajiška*, uključivala je razne svakodnevne prakse poput krvnog srodstva-*pobratimstva* između kršćana i muslimana što je omogućilo stanovništvu različitih konfesija međusobnu pomoć u nevolji, prilikom zbjegova ili zatočeništva. Razvijale su se i zanimljive prakse razmjene ili oslobađanja zarobljenika; primjerice zarobljenici su se mogli vratiti svojim domovima i osloboditi se sužanjstva ako su pribavili otkupninu, a smatralo se nečasnim i sramotnim ako bi zarobljenik odbio platiti otkupninu, ili ako se nakon plaćanja iste zarobljenik ne oslobodi. Takvu praksu slijedili su krajišnici s obje strane granice, niže

³⁸³ Drago Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800.*, 118.

³⁸⁴ Nataša Štefanec, „Negotiating with the "Archenemy": The Ethics of the Croatian and Slavonian Nobility at the Christian-Ottoman Border“, u *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16.-18. Jahrhundert (Studia Jagellonica Lipsiensia, Band 14, GWZO, Universität Leipzig)*, ur. Robert Born, Sabine Jagodzinski, (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2014.), 90., vidi dalje: Drago Roksandić i Snježana Buzov, „Inside and outside the Imperial archives: the memory of the Frontier“, *The Frontiers of the Ottoman World: Fortifications, trade, pilgrimage and slavery* (London, Velika Britanija, 2007.), predavanje-neobjavljeni rad.

plemstvo te službeni vojni autoriteti i plemići svih imperijalnih sila na Krajini. Otkupnina, prodaja ljudskog roblja ili iskorištavanje bilo je profitabilan posao na Tromeđi kojeg su regulirale najviše državne vlasti, dok je najunosnije bilo otkupljivanje stanovništva muslimanske vjeroispovijesti, a manje isplativno pravoslavne vjeroispovijesti. Najrizičnija konfesionalna skupina za otkup bila je trgovina katoličkim robljem iz Bosne koje koja je bila prepoznata u mletačkoj i dubrovačkoj trgovini. Takav „rat za ljude“ imao je za najvažniji cilj dobiti na svoju stranu granice što više plijena, stoke i ljudi pa tako npr. u vrijeme Morejskog rata prelazak ljudi preko granice postaje jedan od stateških ciljeva mletačke politike. Budući da je pravoslavno stanovništvo bilo nezaštićenije od mletačkih podanika na mletačkoj strani granice, velik broj pravoslavnog roblja iz Bosne mogao se kupiti po nižim cijenama, a vlast je kako bi što više pravoslavnih pridobila na svoju stranu granice poticala na smanjenje robljenja istih u Bosni.³⁸⁵

Vlaška religijska priča, oblikovana je pod utjecajem dominantnih vjerskih organizacija i državnih institucija, kroz prirodni i društveni prostor, specifično sociokulturno nasljeđe i višeslojne ekonomske, političke i društvene okolnosti u kojima su se našli. Uz *viru krajišku*, Vlasi su imali vlastitu kulturnu, ali i vjersku individualnost kroz koju su reproducirali vlastiti doživljaj morala, etike, duhovnosti i društvenog života na sinkretistički i formalistički način. Marko Šarić ističe kako planinske zone Balkana dijele zajedničke starobalkanske analogije te sličnosti i razlike u duhovnoj i materijalnoj kulturi koju više od kršćanskih i islamskih vezuje drevna poganska simbolika. Duhovni svijet Vlaha, prepun je praznovjerja (vještice, vukodlaci i druga mitska bića, magična moć određenih dana u godini itd.), politeizma, animizma i dualizma³⁸⁶ koje Fortis, Lovrić i Ardalić donose u svojim djelima.³⁸⁷ Crkva je pokušavala iskorijeniti iskorijeniti poganske elemente iz vlaških običaja poput krvne osvete, konkubinata, otimanja djevojaka, pobratimstva, posestrimstva, prodaje nevjesta, običaje vezane uz kretanje stoke, no jedino je pravoslavna crkva uspješno prilagođavala vlaške običaje svojim.³⁸⁸ Jedan od razloga je taj što su

³⁸⁵ Generalni providur Pietro Valier propisuje prijavljivanje pravoslavnih robova i uz otkup od 200 lira ukoliko se rob sam ne može otkupiti. Drago Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800.*, 156 – 158.

³⁸⁶ Marko Šarić, „Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije: povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15. -17. st)“, 132 – 134.

³⁸⁷ Vladimir Ardalić u *Bukovica-narodni život i običaji* donosi priče o postanku svijeta i mitskim bićima poput vukodlaka, maljka ili mačića, vila, vještica, orka, mora idr. 232 – 299.

³⁸⁸ Marko Šarić, „Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije: povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15. -17. st)“, 134.

religijske prakse pravoslavne crkve bile najbliže vlaškom sociokulturnom nasljeđu, a od sredine 16. stoljeća *etnokonfesionalizam* čvršće povezuje Vlahe i njihovu identifikaciju s vjerskim organizacijama kojima su pripadali. Nakon obnavljanja Pečke patrijaršije 1557. godine, simbioza vlašskog običajnog prava i kanonskog zakona pravoslavne crkve oblikovalo je konfesionalni odnos u kojem se vlaškim vladajućim elitama omogućilo uzdizanje na društvenoj ljestvici, a Srpskoj pravoslavnoj crkvi socijalnu potporu u obliku vlašskog stanovništva. Međutim, vlaško stanovništvo zadržalo je u većini slučajeva svoj multikonfesionalni karakter što se najbolje opisuje zajedničkim posjetima pravoslavnog i muslimanskog stanovništva katoličkom samostanu „Gospina“ tražeći izlječenje.³⁸⁹ U Vojnoj krajini 17. i 18. stoljeća izvan krajiških vlasti i djelatnosti crkvenih hijerarhija, nalazili su se mnogi prelasci vlašskog stanovništva s pravoslavlja na katoličanstvo i obrnuto, ostajući u domenama običajnog prava. Konverzije na islam također su bile česte, posebice ako je dolazilo do kriza odnosa među srodnicima čime je prelazak na drugu vjeru bio viđen kao rješenje.³⁹⁰

U takvom ambivalentnom vjerskom i sociokulturnom okruženju, nastali su oblici tolerancije i (ne)tolerancije prema Drugome koji su se u vlaškom slučaju prikazivali iz krugova socijalnih elita o kojima je već bila riječ, no analiza izvornih razmišljanja, religioznih i društvenih stavova vlašskog i uopće stanovništva koje je živjelo na pograničju može se pronaći u usmenoj predaji i epici o čemu će više biti riječ u idućem poglavlju.

7. Pamćenje

7.1 Pamćenje kao kolektivno i kulturno sjećanje

Povijesna „svjesnost“ i „sjećanje“ dio su ljudskog kolektiva. To znači da društvene zajednice kao što je obitelj, pleme, nacija ili država pamte situacije, određene trenutke i osobe *zauvijek*. Odnosno, od individualnog ka kolektivnom sjećanju pojedinac će ugraditi sjećanje na nešto ili nekoga u kolektivno sjećanje.

³⁸⁹ Marko Šarić, „Inter-confessional Relations and (In)tolerance among the Vlachs (16th-17th Centuries)“, u *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the "Other" on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*, ur. Drago Roksandić i Egidio Ivetić (Padova: Cleup, 2007), 191 – 194.

³⁹⁰ Drago Roksandić, „Vjerske podjele i nesnošljivosti u Vojnoj krajini“, u *Ljetopis Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"*, sv. 2 (1997): 92.

Sjećanje kao mentalni čin posve je osobno jer pojedinci koji proživljavaju događaj nemaju jednake podražaje. Za pojedinca, *sjećanje* evocira različite osjećaje i asocijacije, a bilo da se govori o osobnim iskustvima ili događajima u prošlosti društva, sjećanje je mentalna aktivnost pojedinca koji je svjestan izvršavanja istog.³⁹¹ Astrid Erll ističe kako se pojmovi „kolektivno sjećanje“ i „kulturno sjećanje“ moraju promatrati kroz prizmu metafore. Koncept sjećanja kao individualnog čina se metaforički prenosi do razine kulture. Na takav način, može se govoriti o sjećanju jednog naroda ili primjerice sjećanju neke vjerske zajednice te čak i o književnom sjećanju čija je jezgra intertekstualnost. Sukladno tome, razlikuju se dvije razine na kojima se kultura i sjećanje isprepliću; individualna razina koja je kognitivna i kolektivna koja je socijalna.³⁹² Nadalje, Erll navodi kako postoje dvije razine kulturnog sjećanja: Sjećanje kao biološko pamćenje u kojem je individualno samo po sebi ispreleteno kolektivnim jer su naša sjećanja uvijek oblikovana vanjskim faktorima čineći tako naše sjećanje sociokulturnim procesom. Druga razina je simbolička; kolektiv kroz razne obrasce ponašanja, kulturne prakse i institucije oblikuje dijeljenu prošlost. Ta zajednička prošlost oblikuje se na procesima individualnoga sjećanja, poput selektivnosti i različitih perspektiva koje su svojstvene stvaranju određenih verzija prošlosti prema saznanjima i potrebama. Dakle, ona mora biti aktualizirana preko pojedinaca, tj. zajednice članova koji nose određeno sjećanje kao zajedničko stajalište o predodžbama iz prošlosti.³⁹³ Ono što je bitno istaknuti za potrebe ovog rada jest to da kulturna memorija skladišti znanje iz kojeg kolektiv preuzima uvjerljivost o svom jedinstvu i osobitosti.³⁹⁴ Takve često subjektivne konstrukcije kulturnog sjećanja oblikovane su kroz identifikacijsko određivanje u pozitivnom ili negativnom smislu, poput već spomenutih prikaza vlašskog stanovništva kao Drugoga na imperijalnom višegraničju, ali i pri oblikovanju imperijalnih logika koje su kroz razne oblike nametanja pravila i regulacije vlasti lokalno stanovništvo sa svoje i druge strane granice promatrali kao ono Drugo.

³⁹¹ Amos Funkenstein, „Collective Memory and Historical Consciousness“, *History and Memory*, sv. 1, br. 1 (1989): 5 – 6.

³⁹² Astrid Erl, „Cultural Memory Studies: An Introduction“, *Cultural Memory Studies: and international and interdisciplinary handbook*, ur. Astrid Erll i Ansgar nünning, (Berlin i New York: Walter de Gruyter, 2008): 4 – 5.

³⁹³ *ibid* 5.

³⁹⁴ Jan Assman i John Czaplicka, „Collective Memory and Cultural Identity“, *New German Critique*, br. 65 (1995): 130.

7.2 Pamćenje između jezika i epske književnosti

Mogućnosti koje jezik kao komunikacijski sustav ima u dohvaćanju iskustava, znanja i oblikovanju pamćenja pojedinca predmet je istraživanja brojnih znanstvenih disciplina. U ovom slučaju, spomenut ću primjenu jezika u oblikovanju karakterističnih mentalnih reprezentacija i kolektivnih sjećanja „sebe“ i Drugoga. Jezik je proizvod kulture kao i „oruđe“ kojim pojedinac oblikuje kulturu čime jezik odražava kulturnu dimenziju pamćenja.³⁹⁵ Prema Janu Assmanu i Johnu Czaplicki postoje dva načina na koji se može promatrati odnos između jezika i pamćenja. Prvo, može se proučavati kako jezik oblikuje pamćenje, odnosno kako jezik utječe na pamćenje kroz lingvističke oblike. Drugo, kako pamćenje utječe na jezik i kako ovisi o procesima i strukturi pamćenja.³⁹⁶ Primjerice, kada je Pavao Ritter Vitezović u svom djelu *Plorantis Croatiae saecula duo* izricao žaljenje za slavenskim imenom koje će postati robovsko, jer će cijeli narod pasti u sužanjstvo nakon Karlovačkog mira, koristi stilsku figuru epenteze.³⁹⁷ To je činio s ciljem degradiranja slavenskog naroda u opreci *Sclavi – Slavi* koja se može smatrati i figurom dikcije jer se njeno djelovanje zasniva na zvučnom učinku glasova u govoru. Međutim, prijevodom izvornika s latinskog na hrvatski jezik gubi se značenje riječi,³⁹⁸ ali se kroz tekstualni narativ naziru konture povijesnog pamćenja koje je Vitezović izlagao kao vlastito viđenje hrvatskih zemalja nakon prestanka osmanske opasnosti.³⁹⁹

Pisani izvori predstavljaju kulturu sjećanja, a označavaju čin sjećanja i (re)interpretaciju, zbog kojih svaki pisani izvor nalazi mjesto u prostoru sjećanja. Pojedinci i zajednica (kolektiv) sjećaju se svoje prošlosti i tako oblikuju vlastite identitete na temelju prikupljenih sjećanja. Prisjećaju se prisutstva prošlosti u

³⁹⁵ Gerald Echterhoff, „Language and Memory: Social and Cognitive Process“, u *Cultural Memory Studies: and international and interdisciplinary handbook*, ur. Astrid Erll i Ansgar Nünning, (Berlin i New York: Walter de Gruyter, 2008): 263.

³⁹⁶ *ibid* 264.

³⁹⁷ Epenteza – Umetanje etimološki neopravdanog fonema u sredinu riječi, Dubravko Škiljan, *Leksikon antičkih autora*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 1996), 66.

³⁹⁸ lat. *Postremo metuam, ne sit fatalis et error*

Scriptorum Sclavi, pro Slavi, nominis: unde

Nobilis, eveniat cum tempore, natio, sclava:

hrv. *Najzad se bojim da greškom sudbonosnom postalo ne bi*

Umjesto slavenskog imena pisati robovsko ime:

Jer će s vremenom postati ropskim narod plemenit.

Pavao Ritter Vitezović, *Dva stoljeća uplakane Hrvatske / Plorantis Croatiae saecula duo*, ur. Zrinka Blažević i Bojan Marotti, (Zagreb: Matica Hrvatska, 2019.), 198 – 199. stih 2719.

³⁹⁹ *ibid* 19.

sadašnjosti te preispituju odnose između prošlosti i sadašnjosti u pokušaju shvaćanja koja iskustva, znanja i pamćenja oblikuju identitet. Dolazi do ispreplitanja tematskog i formalnog preko individualnog i kulturnog pamćenja stvarajući različite konstrukcije o identitetima. Takvi su izvori selektivni i na temelju kulturnog sjećanja češće izlažu sadašnjost odn. htijenja onoga koji piše nego stvarne povijesne događaje.⁴⁰⁰

Anđelko Mijatović ističe kako se u usmenoj epici mora razlikovati „usmena istina“ odn. epska forma od povijesne zbilje tj. historiografske činjenice.⁴⁰¹ „Epski“ modeli reprezentacije koji se pojavljuju u književnosti pretvaraju povijesne događaje u epske kao proizvod kulturno-povijesne zbilje koji su nastajali u specifičnom kulturno-povijesnom okruženju. Nova kulturna povijest konceptima o „konstrukciji“ i „produkciji“ stvarnosti posredstvom reprezentacija, omogućila je istraživanje epike kao povijesnog izvora koja se može proučavati i s gledišta oralne historije. Sukladno tome, epika je povezana kolektivnim sjećanjem i memorijom kao proizvod određene povijesne i kulturne sredine.⁴⁰²

7. 3 Narodna ili usmena književnost - terminologija

Epika kao pripovjedna književnost u stihu i prozi opisuje sudobnosne pojave, događaje i osobe. Između usmene epike i zbilje nalazi se objektivna stvarnost u kojoj se odražava život pojedinaca, naroda i civilizacija.⁴⁰³ Narodna ili usmena književnost hrvatskog ranonovovjekovnog prostora nastala je u okviru južnoslavenske narodne književnosti koja ima određene različitosti i specifičnosti u odnosu na bugarsku i makedonsku usmenu književnost, a sličnosti sa srpskom, bošnjačkom i crnogorskom književnošću. Te diferencijacije primarno su nastale kao rezultat izloženosti istim ili različitim kulturnim utjecajima, historijskim događajima te sličnostima ili razlikama u jeziku. Đenana Buturović i Vljako Palavestra centar epike, koji će se u 15. stoljeću

⁴⁰⁰ Birgit Neumann, „The Literary Representation of Memory“, *Cultural Memory Studies: and international and interdisciplinary handbook*, ur. Astrid Erll i Ansgar Nünning, (Berlin i New York: Walter de Gruyter, 2008): 333.

⁴⁰¹ Anđelko Mijatović, *Povijesne osobe XVII. stoljeća – likovi epskih narodnih pjesama*, (doktorski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, 1997), 8.

⁴⁰² Marko Šarić, „Vlasi na Tromeđi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16.-17. stoljeće)“, 229.

⁴⁰³ Marko Dragić, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, (Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2008), 205.

prenijeti prema sjeverozapadu, stavljaju u dinarsko područje odakle i potječe tradicija junačkih epskih pjesama koje su potom reinterpetirane u novim područjima.⁴⁰⁴

Kada se govori o hrvatskoj književnosti, ona se počinje zapisivati/bilježiti od 15. stoljeća. Brojni oblici pjesama nisu bili zabilježeni u izvornom obliku već prevedeni na talijanski i latinski jezik poput djela *De situ Illyriae et civitate Sibenici* Jurja Šižgorića 1497., a u povijesti hrvatske usmene književnosti osobito su važni zapisi Petra Hektorovića u obliku dvije bugarščice⁴⁰⁵, triju počasnica i jedne balada u *Ribanju i ribarskom prigovaranju* 1568. te pastirsko – alegorijski roman pisan u stihu i prozi *Planine* Petra Zoranića 1569. godine koji ujedno označava i najcjelovitije lirsko ostvarenje renesanse. Nadalje, važna djela koja se moraju istaknuti a koja donose ratnu i epsku tematiku kao zbilju unutar zapisa bugarščicee su *Vila Slovinka* Jurja Barakovića (1614.) te zapisi Petra Zrinskog *Popevka o Svilojeviću* (1663.) i *Popijevke Radića Vukojevića* nastale sredinom 18. stoljeća.⁴⁰⁶

Stipe Botica ističe kako se epske pjesme često nazivaju *dijačke junačke pjesme* hrvatskih književnika starijih razdoblja, a *epsko* nije bilo nadređeno ostalim vrstama književnosti jer je usmena književnost nastajala u svim narječjima i sredinama.⁴⁰⁷ 18. stoljeće predstavlja svojevrsno „zlatno doba usmenoknjiževnog stvaralaštva“ koje je iznjedrilo mnoge zapise narodnih pjesama poput *Erlangenskog rukopisa* (1720), *Razgovor ugodni naroda slovinskog* Andrije Kačića Miočića (1756), *Satir* Matije Antuna Relković (1762), *Fructus auctumnales* (1791) i *Popivke narodne* Matije Petra Katančića te mnoge druge. Važno je napomenuti kako je zanimanje međunarodnih krugova potaknula *Asanaginica*, usmena balada u 92 deseteračka stiha zapisana u Fortisovom djelu *Put po Dalmaciji* (1774). Najpoznatiji je Goetheov prepjev koji je J. G. Herder objavio u svojoj zbirci *Volklied* (1778 – 1779).⁴⁰⁸

Međutim, *junačke* epske pjesme kako ističu Buturović i Palavestra, predstavljaju problem za klasifikaciju i terminologiju posebice što se tiče stvaranja antologijskog narodnog pjesništva. Epika je tematski bila podijeljena prvotno nastojanjima Vuka

⁴⁰⁴ Vlajko Palavestra i Đenana Buturović ur., *Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca, izbor kritika*, (Sarajevo: IP "Svjetlost"), 3.

⁴⁰⁵ Pjesme dugog stiha ili *bugarščice* nastajale su od 15. do 18. stoljeća od srednje Dalmacije do Boke kotorske. U bugarščicama je zastupljen baladni stil iako se često navode junaci i njihova djela što ih približava junačkoj epici. Vidi: Maja Bošković-Stulli, „Bugarščice“, *Narodna umjetnost*, sv. 41, br. 2 (2004): 9.

⁴⁰⁶ Stipe Botica, *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, (Zagreb: Školska knjiga, 1995), 11.

⁴⁰⁷ ibid 11.

⁴⁰⁸ ibid 12.

Karadžića⁴⁰⁹ da bi dobila zaokruženi oblik urednicima zbornika narodnih pjesma Matice hrvatske koji su u deset knjiga podijelili narodne pjesme na: 1. Junačke pjesme starih vremena, 2. pjesme o Kraljeviću Marku, 3. i 4. pjesme muhamedovske; 5. i 6. ženske pjesme (balade i romance), 7. ženske pjesme (ljubavne), 8. uskočke pjesme, 9. historijske, krajiške i uskočke pjesme i 10. ženske pjesme (Haremske pričalice i bunjevačke groktalice).⁴¹⁰ Radoslav Manenica ističe kako se pri obrađivanju tematskih aspekata koji se nameću u klasifikaciji treba uzeti u obzir stilski izričaj i način na koji je oblikovan te slojevitost pjesama koje su određene njihovim postanom u dinarskim patrijarhalnim zonama kao i na pograničnoj epici južnodalmatinskog primorja.⁴¹¹

Razvitku specifične epike na hrvatskom i širem pograničnom prostoru upravo obilježava njezina granična pozicija. Pavao Pavličić ju naziva „graničnom književnosti“ i definira je kao „(...) ona koja se nalazi na mjestu dodira dviju većih kulturnih i civilizacijskih cjelina“.⁴¹² Pritom ističe kako nije svaka književnost granična i rubna, jer granična pozicija ne obilježava presudno njezinu narav.⁴¹³ Književnost hrvatskog prostora je granična jer je baštinila nekoliko kultura koje su postale dio njezinog vlastitog identiteta. Literarna razmjena kretala se u raznim smjerovima od islamskog istoka do kršćanskog zapada stoga je granica razdvajala, ali i prenosila različite utjecaje koje su postale dio hrvatske književnosti. Sukladno tome, njezina graničnost počiva na geopolitičkom položaju i jezičnoj situaciji koja bi se mogla okarakterizirati kao višejezičnost jer se nalazila na rubu slavenskih, romanskih i germanskih jezika. Epska književnost za hrvatske i susjedne prostore važna je utoliko što zajednici tumači njezinu povijesnu sudbinu koja pokazuje obilježja graničnosti što označava svjesnost o vlastitom položaju.⁴¹⁴ U analizi izabраниh epskih pjesama, koristit ću epske narodne pjesme kršćanskog-uskočkog i krajiško-muslimanskog ciklusa koje nadilaze granice hrvatskih prostora i podjednako se

⁴⁰⁹ Podijelio je narodne pjesme na „pjesme *junačke*, koje se pjevaju uz *gusle*, i na *ženske*, koje pjevaju ne samo žene i djevojke nego i muškarci, osobito momčad, i to najviše po dvoje u jedan glas“, Radoslav Manenica, „Prilog pitanju klasifikacije i terminologije narodnih pjesama“, u *Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca, izbor kritika*, 215.

⁴¹⁰ ibid 217. vidi *Hrvatske narodne pjesme*, (Zagreb: Izdanje Matice hrvatske, 1896-1942), 10. svezaka.

⁴¹¹ ibid 219.

⁴¹² Pavao Pavličić, „Epika granice kao granica epike“, *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti u kazalištu*, sv. 32, br. 1 (2006): 5.

⁴¹³ Navodi primjer njemačke i portugalske književnosti. Njemačka se na istoku dodiruje sa slavenskim svijetom, a na zapadu romanskim što nije promijenilo identitet njemačke književnosti. Portugalska književnost je rubna jer na zapadu prima recepcijske kontakte iz zapadne Španjolske i kontakti sa stranim literaturama su dolazili iz jednog smjera. ibid 6.

⁴¹⁴ ibid 6 – 9.

implementiraju u muslimansku kulturu Bosne i Hercegovine a to su *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini* koje je sakupio i zapisao Kosta Hömann⁴¹⁵ i *Erlangenski rukopis* kojeg je objavio Gerhard Gezemann⁴¹⁶. Djela koja sam koristila pripadaju epskim narodnim pjesmama šireg vojnokrajiškog i muslimanskog prostora te sam iz svakog djela odabrala po četiri pjesme uskočke i muslimanske pjesme. U analizi pjesama, pokušat ću (re)konstruirati simboličke geografije pograničja koje se javljaju u uskočkim i krajiško-muslimanskim pjesmama te opisati pojmove na raznim stranama granice kako bi se razlučile različite percepcije Tromeđe. Potom, na slijepoj karti koju sam izradila obilježit ću mjesta koja se pojavljuju u pjesma i interpretirati atribucije koje im se prirodaju te utvrditi kako se doživljavaju konfesionalno doživljavaju likovi iz pjesama te prepoznaju li se krajišnici s muslimanske i kršćanske strane.

7. 3. 1 Muslimanske narodne pjesme

Alois Schmaus ističe kako je muslimanska epika različitih karakteristika i stilskih posebnosti od kršćanske epike, a radovi o povijesti književnosti ne pružaju dovoljno analiza iste te se uspoređuju s pjesmama kršćanske provenijencije.⁴¹⁷ Prvenstveno, identificiranje muslimanskih s kršćanskim epskim pjesmama dogodilo se pod utjecajem zbirki narodnih pjesama Vuka Stefanovića Karadžića poput *Male prostonarodne slavenskorske Pesmarice* i *Pismenice srbskoga jezika* koje su obje objavljene u Beču 1814. godine te koje nisu obuhvatile kulturne i socijalne uvjete pod kojima je nastajala muslimanska epika. Matija Murko⁴¹⁸ svojim terenskim istraživačkim radom rasvijetlio je neke od preduvjeta u kojima nastaje muslimanska pjesma i po kojima se prepoznaje. Među njima su odnos pjevača koji „pjeva“ pjesmu i publike, profesionalizam izvođenja, način učenja pjesama, socijalna sredina u kojoj se pjevač i publika nalaze, način izvođenja pjesme kroz instrumentalnu pratnju ili

⁴¹⁵ Kosta Hörmann, *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, sv. 1 i sv. 2, ur. Đenana Buturović (Sarajevo: Svjetlost, 1990).

⁴¹⁶ Gerhard Gezemann, *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*, priredili Radoslav Medenica i Dobrilo Aranitović, (Nikšić: Univerzitetaska riječ, 1987).

⁴¹⁷ Alois Schmaus, „Studije o krajinskoj epici“, u Vlajko Palavestra i Đenana Buturović, ur., *Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca*, 119.

⁴¹⁸ Vidi u Matija Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike – Putovanja u godinama 1930-1932*, (Zagreb: JAZU, 1951).

improvizaciju te pjevačke obitelji koje su generacijama prenosile znanje o pjesmama.⁴¹⁹ Slijedeći Murkove radove, Gerhard Gesemann primijenio je njegove rezultate na stilsku i kompozicijsku problematiku jugoslavenske epike prikazujući kako se tradicionalni epski oblici primijenjuju u sastavljanju novih epskih pjesama. Na temelju herojsko-epskog stila tradicija kao „socijalni stil“ oblikuje prošlost i sadašnjost koja zadržava svoju moć dok traje njezina socijalna i etička vrijednost.⁴²⁰ Munib Maglajlić koji muslimanske pjesme naziva i *baladama* zbog njihovog romantičarskog, često tragičnog sudbinskog konteksta poput smrti djevojke ili junaka, ne dvojeći o njihovom širokom kulturnom aspektu nastajanja, također ističe problem nedjeljivosti usmenoknjiževnog korpusa prema kojem se muslimanska pjesma, ali i druge narodne pjesme promatraju iz jedne književne tradicije.⁴²¹ Vlajko Palavestra, klasificirao je tematsko-sadržajnu strukturu i motive bosanskohercegovačkih usmenih historijskih predanja koji su nastali na temelju usmenih narodnih kazivanja. Na prvom mjestu su historijsko – mitska predanja najstarijeg postanka (Doba divova), drugo mjesto zauzimaju historijska predanja o vladarima i junacima, tvrđavama, naseljima i građevinama, osvajanja, ratni pohodi i opsade, potom islamizacija i privilegije, kmetovi i gospodari, nasilja, zulumčari i moćnici, otpor vlastima koji čuvaju uspomenu na hajduke, uskoke i pobune, zatim seobe (i ratna pustošenja), te treće historijsko-religijska predanja koji svoj temelj uzima iz tradicijskih vjerovanja u nadnaravna, mitska bića, demone i bolesti.⁴²² Historijska predanja o kojima piše Palavestra odgovaraju tematici pjesama koju ću koristiti u daljnjoj analizi što se tiče Erlangenskog rukopisa i Hörmannove zbirke pjesama. Đenana Buturović u predgovoru 1. sveska knjige *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini* Koste Hörmanna, piše o cjelovitosti, bogatstvu i raznovrsnosti bosanskohercegovačke epske tradicije 18. stoljeća. Analiza pjesama istovremeno pokazuje u kojoj mjeri se regionalno-etnografski motivi uvjetuju i prožimaju etničkim, kulturnim i historijskim trenucima. Takvi motivi i različite tradicije uočavaju se na pjesmama o krajiškim junacima 17. st sa razvijenom radnjom kojima je u knjizi posvećeno 600 do 1200 stihova te hajdučkim pjesmama poput br. 44 *Mujo Hrnjica pogubi Šimuna Brehulju* i

⁴¹⁹ Alois Schmaus, „Studije o krajinskoj epici“, 115 – 116.

⁴²⁰ Vidi: Gerhard Gesemann, „Kompositionsschema und heroischepische Stilisierung“, u *Studien zur südslavischen Volksepik*, Erste Folge (Reichenberg 1926), ibid 116 – 117.

⁴²¹ Maglajlić Munib, *Muslimanska usmena balada*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1985), 19.

⁴²² Vlajko Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Studija – zbornik i komentari, (Sarajevo: Biblioteka Baština, 2004), vidi sadržaj: 33 – 60.

br. 45 *Mujo Hrnjica izbavlja svog pobra Arnaut – Osmana*.⁴²³ Česte su teme krajiških četovanja koje nadilaze geografske odrednice muslimanskog krajišta Bosne i Hercegovine poput pjesama o *Filipu Madžarinu* i *Gonjenom Halilu*, a pjesme o krajiškim junacima prenose najčešće prenose sudbine i život o *Muji Hrnjici* i njegovoj braći *Omeru* i *Halilu* koji su djelovali u 17. stoljeću.⁴²⁴ Vatroslav Jagić, hrvatski filolog i slavist krajem 19. i početkom 20. stoljeća recenzijom Hömannove zbirke prvi je istaknuo vrijednost epskog stvaralaštva muslimana Bosne i Hercegovine postavivši pitanja koja će se i kasnije studijama Aloisa Schmausa i Alberta B. Lorda iznova artikulirati, a to je pitanje muslimanske epike u okviru narodne poezije. Jagić i kasnije Schmaus, upućuju na potrebu odvajanja muslimanske od kršćanske epike kao i odvojeno proučavanje epskih likova u njima.⁴²⁵

7. 3. 2 Krajiške i uskočke pjesme Erlangenskog rukopisa

Erlangenski rukopis nastao je oko 1720. godine i pripada najstarijem zborniku deseteračke usmene epike šireg vojnokrajiškog prostora.⁴²⁶ Rukopis obuhvaća 217 pjesama sa 11 000 stihova koji su uglavnom epski deseterci i pisan je novoštokavštinom s ikavskim oblicima poput staroslavenskog „jata“. Prema Gerhardu Gesemannu, diplomatska ćirilica kojom se pisan posjeduje mnoge posebnosti kancelarijskog pisanja Habsburške Monarhije čime je bliska njemačkim i austrijskim kaligrafskim tehnikama pisanja početkom krajem 17. i početkom 18. stoljeća.⁴²⁷

Elangenski rukopis, obuhvaća i hrvatske pjesme različitih motiva: ljubavne, viteške, baladične, obiteljske itd. te je oblikovao postupke standardnih, formulativnih, tipskih i prepoznatljivih obilježja usmenog stvaranja poput metafore, antiteze i simbolike brojeva.⁴²⁸ Pjesme rukopisa imaju dvojaki karakter koji je kroničarski što se uočava u pjesmama iz Kandijskog i Morejskog rata te mitsko-legendarni koji upućuje na starije

⁴²³ Đenana Buturović, „Sto godina Hörmannove zbirke“ u Kosta Hörmann, *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, sv. 1: XX – XXIII.

⁴²⁴ *ibid* XII.

⁴²⁵ *ibid*, XII – XIII.

⁴²⁶ Uпитno je mjesto nastanka rukopisa, pretpostavlja se Zapadna Slavonija ili Srijem. Gerhard Gesemann, *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*, 8.

⁴²⁷ Marko Šarić, „Vlasi na Tromeđi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16.-17. stoljeće)“, 222.

⁴²⁸ Stipe Botica, *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, (Zagreb: Školska knjiga, 1995), 11.

vrijeme nastanka. Marko Šarić u svojoj doktorskoj disertaciji zaključuje da oko 40-tak pjesama pripada uskočkom i muslimansko – krajiškom ciklusu koje su se oblikovale na graničnom području Tromeđe, a najviše su tematizirani događaji iz Kandijskog i Morejskog rata.⁴²⁹ Tematika uskočkih pjesama zapisana je na 18 pjesama dok se na još dvije pjesme spominju sporadično, a primarno se opisuju djela senjskih uskoka i krajišnika. Glavni likovi pjesama su muslimanska i vlaška krajiška elita poput *serdara, harambaša, kapetana, vojvoda, banova, aga*. Uskoci u pjesmama u kojima dominiraju Senjani djeluju kolektivno; često u skupini od nekoliko do više junaka koji se i pojedinačno ističu poput *Ivana Senjanina* (Ivan Vlatković), *Jure Desančića*⁴³⁰, *Senjanine Juriše* i *Senjanina Tadije*.⁴³¹ Sa senjskim uskocima, pojavljuju se i likovi morlačkih vođa 17. stoljeća kao što je *Žegaratin Janko* (Janko Mitrović) i njegovi sinovi *Stojan Janković* i *Zaviša, Ilija Smiljanić, Vuk Mandušić* idr. Od muslimanskih krajišnika u pjesmama su poznate povijesne osobe poput *Mustaj-bega* (Mustaj-beg Lički), *Atlage Atlagića, Alije Bojičića* idr.⁴³² Bitno je naglasiti kako pjesme u Erlangenskom rukopisu suprotstavljaju dva prostora: kršćanski i muslimanski od kojih se prvi odnosi na senjske i kotarske uskoke čime su se spajali prostorni i vremenski identiteti. Izraz *Senjanin* koristio se za senjske uskoke koji je označavao habsburškog vojnika Primorja, a kotarski uskok za Morlake Mletačke Dalmacije. Šarić ističe i kako se izraz *Senjanin* koristio kao termin i za „razbojnika,, unutar tradicijskih krugova muslimanskih krajišnika Tromeđe.⁴³³ Muslimanski prostor odnosio se u pjesmama isključivo na *Turke*. Njihova karakterizacija odnosila se prema užoj i široj regionalnoj pripadnosti, poput *Turci krajišnici, Turci Bosanlije, Turci Udbinjani, Turci Bunićani* itd.⁴³⁴ Uza sve sličnosti i razlike kršćanske i muslimanske strane koja je opisana u pjesmama, očita je velika povezanost s prostorom u kojem djeluju, tj. prostorom koji je simboličan i oblikovan događanjima i situacijama Tromeđe. Kršćanski i muslimanski odvojeni prostor povezuje se simbolički i fizički Tromeđom koja je ih povezivala na na socijalnim, kulturnim i simboličkim razinama.

⁴²⁹ ibid 225.

⁴³⁰ Stipe Botica, „Pjesme o Senjanima u Erlangenskom rukopisu iz 1720. godine“, *Senjski zbornik*, sv. 17 (1990): 161.

⁴³¹ Marko Šarić, „Vlasi na Tromeđi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16.-17. stoljeće)“, 226.

⁴³² ibid 226.

⁴³³ ibid 240.

⁴³⁴ ibid 241.

7. 4 Simboličke geografije višegraničja

Nastavljajući se na poglavlje 3.1 *Imagološki pristup* u kojem sam elaborirala način na koji imaginativna geografija oblikuje mentalne produkcije „nas“ i Drugoga preko Lefebvreovog prostornog modela percipiranog, življenog i koncipiranog prostora, u ovom dijelu rada osvrnut ću se na simboličke geografije koje su uvjetovane mentalnim produkcijama Lefebvreove trijalektike u epskim pjesama. Koncepti prostora i određenog mjesta nastaju iz ljudskih reprezentacija i značenja, poput vrijednosti, normi i socijalnih kodova. Očituju se u javnim diskurzima i različitim narativima koji omogućavaju da se materijalno i fizičko okruženje uklopi u reprezentacije, interpretacije te u narativne i kulturne konstrukcije koje određuju prostor. Prostor je prema Jamesu Donaldu dio narativne konstrukcije, dakle on je fizički (geografski) i kulturni (mentalni). To znači da se ljudi povezuju međusobno kroz prošlost i budućnost preko okoline i prostor u kojem žive.⁴³⁵ Na tragu simboličke geografije, prostor ima složeni socijalni sadržaj koji se može izraziti kroz simbole uvjetovanim povijesnim okolnostima u kojima se koriste. Svi prostori, zato što su značajni pojedincima ili zajednici nose sa sobom više od materijalnog vanjskog samih prostora što znači da prostor ima simboličku vrijednosti poput Senja – uporišta senjskih uskoka, ili *Kunara* mitološka planina. Hijerarhizacija simbola socijalno je utemeljena jer simboli koji se najviše dijele su učinkovitiji u smislu komunikacije i dijeljenog značenja. Prostori s više simboličkog značenja su i oni gdje je očit simbolički „naboj“ prostora koji je važan za njegovo prepoznavanje. Naravno, identifikacija prostora kao simboličkog, ovisi o određenom broju pojedinaca koji ga socijalno prepoznaju i unutar te razine raspoznavanja zajednica simboličkom prostoru daje značenje. Zbog toga je pitanje simbolizma određenog prostora i pitanje instrumentalizacije moći: pojedinac koji manipulira simbolima manipulira i procesima identifikacije te može utjecati na skupine koje ostvaruju moć.⁴³⁶

⁴³⁵ Leeke Reinders i Marco Van der Land, „Mental Geographies of Home and Place: Introduction to the Special Issue“, *Housing, Theory and Society*, sv. 25, br. 1 (2008): 6. i James Donald, „This, here, now: imagining the modern city“ u *Imagining Cities. Scripts, Signs, Memory*, ur. S. Westwood i J. Williams: 181 – 201 (London: Routledge).

⁴³⁶ Jérôme Monnet, „The symbolism of place: a geography of relationships between space, power and identity“, *Political, Cultural and Cognitive Geography* (2011), online izdanje časopisa, <https://journals.openedition.org/cybergeo/24747?lang=en>
<https://doi.org/10.4000/cybergeo.24747> (pristupljeno 25.8. 2020.)

Sukladno navedenome, postavlja se pitanje „kako se stvara simbolička geografija?“ Prvenstveno, ljudskim djelovanjem. Simbolička geografija uvjetovana je subjektivnim ili emocionalnim, objektivnim ili strukturnim čimbenicima; može nositi određeno ideološko značenje, politički program i biti uvjetovana „odozdo“ ili „odozgo“ kao što se uočava na primjeru karata za javnu i „tajnu“ uporabu u ranijim poglavljima.⁴³⁷ Borna Fuerst-Bjeliš ističe kako se simbolička analiza karata može provesti kroz dvije razine: prva se odnosi na poseban odnos između vlasti i pograničja jer su se karte koristile kao politička poruka moći i kontrole kroz različite kontrole preuveličavanja ili zabilježavanja prostora čime se stvara opreka između ljudi na granici te vlasti i njihovih službenih kartografa. Druga razina je sociokulturna koja uključuje ekohistorijske predodžbe o pograničju te naseljenim i napuštenim područjima u kojima se ističe (de)teritorijalizacija, specifičan sustav vjerovanja te različite socijalne grupe koje zajedno oblikuju percepciju i oblikovanje identiteta pograničja.⁴³⁸ Kada se govori o značenjskim i simboličkim geografskim pojmovima u narativnim izvorima, Roksandić ističe da je „novovjekovna kartografija, s kulturološkog stajališta, sastavni dio literarne kulture svog doba“⁴³⁹ te zaključuje da se kartografski prikazi ne mogu interpretirati neovisno o literarnom kontekstu jer omogućuju otkrivanje planina Tromeđe u sociokulturnom smislu jednako kao ekohistorijskom.⁴⁴⁰ Navodi primjere simbolike Dinare u prosvjetiteljskoj i ranoromantičarskoj književnosti u djelima Alberta Fortisa i Ivana Lovrića koji iskazuju fascinaciju Dinarom i susjednim planinama. Za njih, Dinara je simbol asocijacija koje prelaze granice literarnih znanstvenih djela. Ona je simbol koji ma dvojaki karakter: kao posljednje ljudsko utočište, ali i kao mjesto strahopoštovanja. Jednako kako su dinarske planine u diskursu Petra Zoranića (*Planine*) i Jurja Barakovića (*Vila slovinka*) simbol prirodnog, naivnog i sretnog života te simboli širih identiteta *ilirstva*, *slovinstva* i *harvatstva*. U opreci s logikama uvjetovanim „odozgo“, planine kao geografski simbol Drugoga, odn. morlačkoga, doživljavaju se racionalnije i realnije

⁴³⁷ László Kontler, „Introduction: Reflections on Symbolic Geography“, *European Review of History*, sv. 6, br. 1 (1999): 9.

⁴³⁸ Borna Fuerst-Bjeliš, „Imagining the Past: Cartography and Multicultural Realities of Croatia Borderland“, *Cartography – A Tool for Spatial Analysis*, ur. Carlos Bateira, (InTech: Rijeka, 2012), 296.

⁴³⁹ Drago Roksandić, *Triplex Confinium*, 70.

⁴⁴⁰ Roksandić *Triplex Confinium*, 70 – 71.

zbog vlastitog fizičkog postavljanja unutar logika planine kao opasno, ćudljivo mjesto koje u isto vrijeme nudi zaklon i izvor prirodnih resursa⁴⁴¹.

7. 4. 1 Simbolička geografija pograničja u pjesmama Koste Hörmanna

Od četiri analizirane muslimanske epske pjesme Koste Hörmanna dvije pjesme pripadaju uskočkim/hajdučkim pjesmama, br. 43 *Dva Hrnjice i šezdeset hajduka*⁴⁴² i br. 44 *Mujo Hrnjica pogubi Šimuna Brehulju*⁴⁴³ te dvije junačkim pjesmama, br. 24 *Mustaj-beg Lički u ropstvu kod zadarskog bana*⁴⁴⁴ i br. 28 *Mustaj-beg Lički pod Udbinom*⁴⁴⁵. Prema Palavestrinoj klasifikaciji strukture i motiva historijskih usmenih predanja, analizirane pjesme odgovaraju historijskim predanjima s motivima otpora vlasti koje odgovaraju uskočkim/hajdučkim pjesmama te junačkim pjesmama koje opisuju osvajanja, ratne pohode junaka, opsade i bitke.⁴⁴⁶

U pjesmi br. 43 koja opisuje sukob Muje Hrnjice zbog otmice njegovog brata Halila toponimi gradova spominju se dva puta kao *Kladuša* i *Mala Kladuša* dok su toponimi planine češći, *Jadik-planina* koja se spominje dva puta⁴⁴⁷, *Romanija*⁴⁴⁸, *Kunar-planina*⁴⁴⁹ te *Vučijak gora*.⁴⁵⁰ U pjesmi br. 44 tematizira se odlazak na četovanje krajišnika Muje Hrnjice u Primorje na kršćansku stranu granice kako bi zauzeo bijelu kulu kapetana Šimuna Brehulje i oteo njegovu ženu. Toponimi koji se spominju *Kladuša* i polja *Kladuše* (zabilježeni su sveukupno 6 puta), *Timok* (12)⁴⁵¹, *Kotar* (4), *Šibenik* (2), *Primorje* (5), a planinski toponimi ponovno kao *Jadik planina* (1) i *Kruševac-planina* (1).⁴⁵²

U pjesmi br. 43 uočava se povezanost hajduka s planinom. Hajducima planina predstavlja skrovište, mjesto za odmor i rasonodu.

⁴⁴¹ Marko Šarić, „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt“, 58.

⁴⁴² Kosta Hörmann, *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, sv. 2, 74 – 79.

⁴⁴³ ibid 79 – 96.

⁴⁴⁴ Kosta Hörmann, *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, sv. 1, 329 – 341.

⁴⁴⁵ ibid 402 – 413.

⁴⁴⁶ Vlajko Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, 46 – 51, 55 – 58.

⁴⁴⁷ Vjerojatno predio na Velebitu, Đenana Buturović, *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, sv. 2, 689.

⁴⁴⁸ Planina u Bosni jugozapadno od grada Sokolca i istočno od Sarajeva, Romanija <https://proleksis.lzmk.hr/44233/> (pristupljeno 27.8.2020.)

⁴⁴⁹ Neubicirano, Đenana Buturović ur., *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, sv. 2, 692.

⁴⁵⁰ Vučjak, jedan od vrhova Velebita, ibid, 699.

⁴⁵¹ Neubicirano, ibid 698.

⁴⁵² Neubicirano, ibid 692.

Osman sjedi pod zelenom jelom,
uz jeliku pleći prislonio,
preko krila pušku preturio,
pa se Osman na misli turio.
A više ga Ličanine Tale:
„Hod', Osmane, da pijemo pivo! “
A veli mu Arnatu-Osmane:
„Neću, Tale, s mujom piti piva“.⁴⁵³

Pjesma br. 44 predstavlja negativno pamćenje o krajoliku koji predstavlja neprijatelja *kaurina* i smrt. Mujo Hrnjica govori Arnaut-Osmanu o svom pohodu na grad Timok nakon što je potonji izrazio želju da će ubiti bana i oženiti njegovu kćerku.

Lasno nije do Timoka saći,
daleko je Timok otišao,
sve će tvoje društvo izginuti,
u Timoku, gradu bijelome.
Znaš, Osmane, nije bilo davno, gdje je Mujo triput salazio
do Timoka grada kaurskoga,
vodio sam po hiljadu druga,
vazda mi je društvo izginulo
u Timoku, gradu kaurskome,
pa se bojim, Osmane bajraktare
i tvoja će izginut družina.⁴⁵⁴

Pjesma br. 24 opisuje dogodovštinu Čelebić-Hasana iz Gračaca koji je dobrovoljno otišao u Zadar izbraviti Mustaj-bega Ličkog iz ropstva. Pritom, ubija zadarskog i šibenskog bana. Pjesma sadržava brojne toponime, a *Zadar* se uvjerljivo najviše puta

⁴⁵³ Kosta Hörmann, *Narodne pjesme...* sv. 2, br. 43, 80.

⁴⁵⁴ *ibid.*, br. 44, 81 – 82.

ponavlja (18), potom slijedi *Udbina* (11), (široka) *Lika* (10), *Primorje* (6), *Gračac* (2), *Moljača gora* (2)⁴⁵⁵, *Brdar* (1)⁴⁵⁶, *Novi* (1), *Stambol* (1), *Ograševo* (1)⁴⁵⁷, *Budak* (1). Stilska figura personifikacije neživim i apstraktnim predmetima pridaje ljudske osobine. Na idućem primjeru personificira se Lika koja plače zbog utamničenja Mustaj-bega čime se iskazuje gubitak osmanskog vojskovođe, a personificiranjem Like postigao se element „veličine“ gubitka pri čemu zarobljivanje bega predstavlja gubitak cijele pokrajine.

Kad zacv'jelje sva široka Lika
od Novoga do b'jelog Brdara,
jadni cv'jele po svoj Lici turci, jer Ličani bega izgubili,
Mustaj-beg im dopao tavnice,
od njeg' nema glasa ni habera.
Ne znajući gdje je u tavnici,
kolk'ko cv'jeli sva široka Lika,
više cv'jeli kamena Udbina.⁴⁵⁸

Tematika pjesme br. 28 prikazuje događaj i tijek opsade Udbine te konačnu pobjedu muslimana i Mustaj-bega nad vlasima koji predstavljaju kršćansku vojsku ili uskoke.⁴⁵⁹ Toponimi koji se pojavljuju su *Udbina* (22), (široka) *Lika* (3), *Kunar-planina* (7), *Krajina* (3), *Kladuša* (1), *Grabova* (1)⁴⁶⁰.

Emocionalni i objektivni (opsada) čimbenici oblikuju Udbinu koja postaje mjesto simboličke vrijednosti.

Dokle Halil iziđe na kulu,
knjigu baci begu Mustaj-begu.
Kada beže knjigu opazio,
od očiju suze oborio.
A pita ga sedam bajraktara:

⁴⁵⁵ Vjerojatno lokalitet u Dalmaciji, neubicirano, Đenana Buturović ur., *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, sv. 2, 693.

⁴⁵⁶ Buturović navodi Brdar kao poznato mjesto, no ja ga nisam mogla pronaći, vidi ibid 329.

⁴⁵⁷ Vjerojatno lokalitet u Lici, ibid 694.

⁴⁵⁸ Kosta Hörmann, *Narodne pjesme...* sv. 1, br. 24, 329.

⁴⁵⁹ Marko Šarić, „Vlasi na Tromeđi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16.-17. stoljeće)“, 240.

⁴⁶⁰ Mjesto u Krajini, neubicirano, Đenana Buturović ur., *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, sv. 2, 688.

„Šta je, beže, ako boga znadeš?
A veli im beg Mustaj-beg Lički:
„Na noge se, moja djeco draga,
na Udbinu vlasi udariše,
Udbinu će b'jelu porobiti,
po Udbini sibjan pogaziti.
Iznosite crvene bajrake,
a pišite poda nje junake“.⁴⁶¹

7. 4. 2 Simbolička geografija pograničja u Erlangenskom rukopisu

U Erlangenskom rukopisu analizirala sam četiri pjesme od kojih jedna pripada uskočko/hajdučkom ciklusu muslimanskih pjesama, br.138 *Poturče Nukica ugrabi sestru Vida Miljkovića*⁴⁶², a tri kršćanskom ciklusu pjesama uskočke i senjske tematike, br. 100 *Senjski arambaša prepliva Cetinu i dobi devojku*⁴⁶³, br. 113 *Ivan Senjanin ugrabi iz kola sestru dizdarevu*⁴⁶⁴ te br. 119 *Vuk Mandušić izbavlja ropstva Senjanin Ivana*.⁴⁶⁵

Pjesma br. 138 spominje Knin (3), Kotar (2), Marinu (2) i Miljković selo (2)⁴⁶⁶ te opisuje četovanje poturice Nukice i borbu sa vojnicima Vida Miljkovića te motiv otmice djevojke. U pjesmi se javlja motiv četovanja u kojem se pronalaze lokacije po kojima su se kretale ili namjeravale kretati čete iz pjesama od Knina, kroz Kotare do Marinskog zaljeva te do sela Miljkovića.

Podigli se od Knina konjici,
podiže se trideset konjakah,
i prid njima Konjić-arambaša,
i poturče dijete Nukica.

⁴⁶¹ Kosta Hörmann, *Narodne pjesme...* sv. 1, br. 28, 404.

⁴⁶² Gerhard Gesemann, *Erlangenski rukopis*, 274 – 277.

⁴⁶³ ibid 202.

⁴⁶⁴ ibid 223 – 224.

⁴⁶⁵ ibid 234 – 236.

⁴⁶⁶ Najvjerojatnije Medviđa ili Vinjerac, Marko Šarić, „Vlasi na Tromedi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16.-17. stoljeće)“, 267.

„O, družino, družinice moja,
kuda ćemo na koju li stranu:
Ako bismo pobili Kotare,
Kotare smo skoro pobili,
a oni su vrlo kameniti,
a naši se konji obosili.
Ako bismo išli na Marinu,
Marina je harač caru dala.
Već idemo na selo bogato,
Na bogato selo Miljkovića“.

U pjesmi br. 100 javlja se motiv rijeke Cetine (3) i bijeloga Senja (1). Krajolik rijeke Cetine zbog svoje šumovitosti predstavlja skrovito mjesto mira i odmora⁴⁶⁷, no također ima i komunikacijsku važnost jer su predjeli oko Cetine, Krke, Zrmanje i Une povezivali zaleđe s primorskim dijelom Dalmacije.⁴⁶⁸ Pjesme senjske tematike pretežito opisuju junake/uskoke u trenucima odmora i zabave: ispijanju vina i dokoličarenju, zatim otimanju djevojaka, prevarama i trenucima iščekivanja pljačke.⁴⁶⁹ Općenito govoreći u epskom i pjesničkom prostoru nalaze se zamljopisni objekti poput planina, jezera, brda, rijeka, dolina, polja itd. u koji su likovi epskih radnji uklopljeni i uz koje se veže radnja.⁴⁷⁰

Vino pije kita od Senjana
kod Cetine kod vode studene,
među njima Cetinka djevojka,
te im ona služi ladno vino.

⁴⁶⁷ Andre Blanc, *Zapadna Hrvatska*, 112.

⁴⁶⁸ Drago Roksandić i Nicolo Sponza, „Triplex Confinium (Tromeđa) kao višerječje“, 63 – 81.

⁴⁶⁹ Stipe Botica „Pjesme o Senjanima u Erlangenskom rukopisu iz 1720. godine“, 160.

⁴⁷⁰ Ivan Mimica, „Prirodna sredina u južnohrvatskim usmenim epskim pjesmama“, *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija*, (Split-Zagreb: 2003): 252.

Slična tematika zabave i otmice djevojaka prati pjesmu br. 113 u kojoj likovi senjskog vojvode Juriše i Ive Senjanina (bajraktara) odlaze u Bunić (4) plesati kolo⁴⁷¹ s djevojkama. Nakon što su djevojke shvatile da ne plešu s Turcima, Senjani su ih oteli i odveli u zelenu goru.

Pobjegoše u goru zelenu
a za njima Turci Bunićani.
Za njima se meću iz pušakah,
al' Senjanom Bog i sreća dade
uljegoše u goru zelenu.
I odvede svaki po djevojku,
a Ivane sestru dizdarevu.

Pjesma br. 119 opisuje borbu između Senjana i Turaka iz Udbine (2) pri kojoj je Ivo Senjanin zarobljen i odveden paši u šator koji ga ismijava. Ivu Senjanina oslobađaju Vuk Mandušić i Jovan Sandić koji pritom zarobljavaju i pašu.

Borba između četrdeset Senjana s turskom četom iz Udbine predstavlja klasičan simbol borbe između kršćana i muslimana na Tromeđi, a bijeli šator paše u koji je odveden Ivo Senjanin predstavlja simbol predaje i opreku vanjskom svijetu slobode u kojem inače djeluju hajduci i uskoci.

Podigle se dvije male čete:
Jedna mi je od Senja bijela,
vrla četa šesdeset Senjanah,
prid njome je Senjanin Ivane.
Druga četa od Udbine b'jele,
a pred četom Udbinjanin Meho.
Obadve se čete sastadoše,
pak se ondi biše i sjekoše.

.....

Odvede ga paša gospodine,
odvede ga pod šator bijeli,

⁴⁷¹ J. A. Demian u *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie...*, spominje *Kolo* kao ples Hrvata i Ilira koji se najviše pleše u Lici uz glazbalo, vidi više na str. 78.

pak on š njime pije dobro vino.

Pak se paša vrlo smije š njime:

„Što si, Ivo, vrlo neveseo?“

Što se tiče toponimije, važno je napomenuti kako se često gradovima dodaju atributi kao što je *široka* Lika, *kamena* Udbina, *ravna* Udbina, *ravno* Primorje, *kameni* Zadar, *bijeli* Brdar, *bijeli* Knin, *šeher* Šibenik, *šeher* Dubrovnik što upućuje na njihovo svojstvo i vrijednost za likove u pjesmama. Izraz se time čini snažnijim, uvjerljivijim, slikovitijim čime toponimi dobivaju simbolično i ideološko značenje. *Bijeli* Knin, *bijeli* Senj nosi značenje „lijep“ i ne mora isključivo se odnositi na boju građevine, isto tako *šeher* Šibenik označava veličinu i značenjsku vrijednost grada kao takvoga.⁴⁷² Toponimi Tromeđe pojavljuju se u svim analiziranim pjesmama, a to su: Senj, Zadar, Udbina, Kotari, Primorje, Šibenik, Bunić, Cetina, Knin, Split, Velebit, Marina, Lika, Gračac i Bunić. *Krajina* je prostor izravnih sukoba i u pjesama Koste Hörmanna, i u Erlangenskom rukopisu, mjesto na kojem se isprepliću identiteti i krajiške logike, junaci pjesama odlaze „na Krajinu“ kako bi se susreli sa svojim protivnicima:

Trkom Halil do malina siđe,
pa posjeda svojega malina;
eto njega licem na Krajinu.
Ujutro je beže podranio,
i kod njega sedam bajraktara.
Iza gore udarilo sunce,
iza gore stala jeka pusta.⁴⁷³

Kako bi se pojednostavila kartografska analiza pograničja i lakše (re)konstruirali krajolici s raznih strana granice Tromeđe, izdvojila sam toponime i oronime koji se pojavljuju u analiziranim pjesmama (Prilog 11.) te ih označila na „slijepoj karti“.⁴⁷⁴ Zelenom bojom sam označila muslimanska središta, plavom uskočka (posebice Senj), a crnom bojom gradove Mletačke i Dubrovačke Republike. Ljubičastom bojom

⁴⁷² Ivana Tomić, „Struktura epske poetske formule u kolokacijama s leksemama *knjiga*, *kula*, i *konj* u odabranim pjesmama iz zbirke Koste Hörmanna“, *Književni jezik*, sv. 28 (2017): 127.

⁴⁷³ Kosta Hörmann, *Narodne pjesme...* sv. 1, br. 28, 403 – 404.

⁴⁷⁴ Predložak slijepe karte preuzet sa internetske stranice *Karta. Just another Karta site. Slijepa karta Hrvatske Rijeke* <http://orthopediewestbrabant.nl/slijepa-karta-hrvatske-rijeke/> (pristupljeno 29.08.2020.)

označena su mjesta četovanja, Marina i Medviđa koja je u prema pjesmi br. 119 Erlangenskog rukopisa selo Miljkovac, ali postoji mogućnost prema Đenani Buturović da su to mjesta Medviđa i Vinjerac; ja sam se odlučila za mjesto Medviđa u Bukovici. Nadalje, smeđom bojom su označene regije Like i Krbave, a tamnozelenom jedan od vrhova Velebita Vučjak koji se spominje u pjesmi br. 24 Koste Hörmanna. Ono što se može uočiti jest blizak kontakt muslimanskog i kršćanskog stanovništva, odn. stanovništva šireg područja Tromeđe. Primjerice, od Udbine do Senja danas modernim cestovnim prometom ima oko 125 kilometara. U 18. stoljeću putovanje osmanskih hajduka do Senja vjerojatno bi trajalo duže budući da se moraju uzeti u obzir i prirodne prepreke, a isto vrijedi i za primjerice Knin, Zadar, Kotare itd. Međutim, ako se uzme u obzir da se „mali rat“ vodio konstantno na granici kroz 17. i 18. stoljeće između manjih odreda vojnika na različitim mjestima i pod različitim uvjetima, razlika u udaljenosti više nije tako velika.

7. 4. 3 Usporedba zemljopisnih pojmova epskih pjesama s kartama za javnu uporabu 18. stoljeća

Na analiziranim kartografskim prikazima mletačke i habsburške provenijencije, koristila sam predložke karata za javnu uporabu iz poglavlja 5. 2. 4 *Granice mirovnih ugovora mletačke i habsburške kartografske tradicije na kartama za javnu uporabu* kako bi utvrdila postoje li toponimi i oronimi koji se spominju u pjesmama i na kartografskim produkcijama 18. stoljeća te koji je njihov status: mogu li se kartografske produkcije usporediti s krajolikom i mjestima iz pjesama ili fiktivan krajolik ostaje u domeni epike.

Utvdila sam kako se fiktivni oronimi ne obilježavaju na kartama mletačke i habsburške kartografske tradicije. Od postojećih oronima, jedino analizirana karta Karla Schütza i Fritza Mullera iz 1788. (Prilog 5.) godine bilježi i prepoznaje „Romaniju“ (*Romania B.*), planinu u istočnom dijelu Bosne. Od toponima, na istoj karti sukladno lokalitetima iz pjesama identificirana je Kladaša (*Gladusca*) unutar Turske Hrvatske (*Türk Kroatien*), potom Gračac (*Grachacz*), Bunić (*Bunitz*) te Senj (*Zeng*) i Novi ispod Kapele (*Capello B.*) unutar Hrvatske (*Kroatien*) te Knin, Šibenik (*Sebenico*) i Split (*Spalatro*) unutar Dalmacije (*Dalmatien*).

Karta Guillaumea Delislea i Luigia Fernanda Marsiglija iz 1717. godine (Prilog 4.), prikazuje unutar granica Hrvatske (*Croatie*) Udbinu (*Udvina*), Gračac (*Gracfatz*), Novi, Bunić (*Bunitz*) te Senj (*Zegna*) ispod planine Velebit (*Vellevics M.*).

Na karti Giovannina Marie Cassinia iz 1792. godine (Prilog 3.), Senj (*Segna*), Udbina (*Udvigne*), Gračac (*Gradac*) su obilježeni unutar Dalmazie Unghere kao dio ličkog teritorija (*Contea di Lyka*). Ograševu koje se prema navodima Đenane Buturević nalazi negdje u Lici⁴⁷⁵, na Cassinijevoj karti obilježeno je kao *Ograsevich*. Medviđa kao jedan od mogućih lokaliteta za Miljković selo, locirano je unutar Dalmacije kao *Medvida* uz Knin, Šibenik (*Sebenico*) i Split (*Spalato*). Zadnja kartografska produkcija Jean Baptistea Nolina i Vincenza Marie Coronellija iz 1700. godine (Prilog 2.), predio Velebita obilježava kao Morlakija (*La Morlaquie*), a unutar Hrvatske (Croacie) ubilježeni su Senj (*Segna, Zeng, Senia*), Novi, Gračac (*Grasfas*), Bunić (*Banich*) te Bihać (*Wihitsch*). Zadar (*Zara*), Šibenik (*Sebenico*) i Split (*Spalato*) obilježeni su unutar granica Dalmacije (*Dalmacie*), te Knin (*Chnin, Chin, Tinia*) kao sjecište trojne imperijalne granice.

Osim velikih i strateško važnih gradova poput Splita, Šibenika, Zadra, Knina, Senja i Bihaća, većina manjih mjesta i gradova imaju ponekad veoma različito nazivlje od današnjeg, međutim što se tiče stvarnog geografski prostor kazivača i pjevača koji su stvarali pjesme, on je najčešće obuhvaćao krajeve koji su sami poznavali ili susjedna područja.⁴⁷⁶ Najčešći oronimi koji se spominju u pjesmama su mitološke planine *Kunara* i *Jadik* koji su simboli za visoku i vrletnu planinu na kojoj se često sukobljavaju senjski-kotarski uskoci te turski krajišnici, a najviše se vežu za epsku tradiciju dalmatinskog prostora sa senjskim i kotarskim uskocima.⁴⁷⁷ Od ostalih planina česte su Vučjak (na Velebitu), Vran planina, Golan planina, Snižnica, Plešivica, Prolog planina, Petrulj planina i Timan planina. Neke od planina su točno locirane, neke su prelocirane a neke su nepoznate budući da su ili oronimi planina kasnije izmijenjeni ili su epski pjevači postupali slobodnije kod imena planina i naselja.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Vidi bilj. 63.

⁴⁷⁶ Ivan Mimica, „Prirodna sredina u južnohrvatskim usmenim epskim pjesmama“, 254.

⁴⁷⁷ Marko Šarić, „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt“, 84.

⁴⁷⁸ Ivan Mimica, „Prirodna sredina u južnohrvatskim usmenim epskim pjesmama“, 252.

7. 5 „Slika svoga“ i „slika Drugoga“ u epskim pjesmama

U analiziranim pjesmama Koste Hörmanna i Erlangenskog rukopisa uvijek se suprotstavljaju kršćanski i muslimanski prostor. Junaci tih pjesama poznati su uskoci i hajduci s Krajine, s muslimanske strane *Mujo Hrnjica* i njegova braća *Omer* i *Halil*, *Arnaut-Osman*, *Tale iz Orašca (Ličanin Tale)*, *Osman-bajraktar*, *Hasan Čelebić*, *Osman Tanković* te povijesna osoba *Mustaj-beg Lički* i *Kozlić Hurem aga*, a s kršćanske strane *Ivo Senjanin*, *Vuk Mandušić*, *Vid Miljković* i *Šimun Brehulja*. Braća Hrnjice najčešće se sreću u muslimanskim epskim pjesmama. Pjesme o njima temelje se na stvarnim povijesnim osoba koje su živjele u prvoj polovici 17. stoljeća, a pretpostavlja se da su porijeklom iz Hercegovine. Mujo Hrnjica bio je poglavar turskih krajiških četa i često četovao i otimao po Lici, oko Senja i u Ravnim Kotarima.⁴⁷⁹ Vuk Mandušić, uskočki je vojvoda iz sredine 17. stoljeća koji je djelovao na području Dalmatinske zagore, Like i Bosne. Sudjelovao je u opsadi Klisa, a prema izvorima vodio je i pohod na Ključ 1648. godine.⁴⁸⁰ Nadalje, u pjesmama se nalaze i osobe kojima se atribuiraju karakteristike koje ih određuju unutar kršćansko-muslimanskog prostora poput *poturče Nukica*, *Juriša vojvoda*, *Meho Udbinjanin* ili *hajduk Maljenica*. Drugi s muslimanske strane su *kauri*, *banski soldati*, *vlas*, *zadarski ban*, *šibenski ban*, *ban od Timoka*, *madžari*, a s kršćanske strane *Turci Udbinjani*, *Turci Bunićani*, *dizdari*, *arambaše*, *bosanski paša*, *kadije* i *balije*. *Krajišnici* i *arambaše* izjednačavaju se u pjesmama i kršćanske i muslimanske provenijencije poput pjesme br. 100 *Senjski arambaša prepliva Cetinu i dobi djevojku* i pjesme br. 43 *Dva Hrnjice i šezdeset hajduka*.

Ne pogleda Senjski arambaša,
veće skoči u Cetinu vodu,
pripliva je tami i ovamo.⁴⁸¹

.....

„Krajišnici, moja braćo draga,

⁴⁷⁹ Anđelko Mijatović, *Uskoci i krajišnici: Narodni junaci u pjesmi i povijesti* (Zagreb: Školska knjiga, 1974), 57 – 59.

⁴⁸⁰ *ibid*, 85.

⁴⁸¹ Gerhard Gesemann, *Erlangenski rukopis*, br. 100, 202.

koji god se Muja prihvatio,
ja ću njemu odsijeći glavu.“
Mujo, turčin, turski selam viknu,
ne htjedoše selam prihvatiti,
veže Mujo potjera đogata,
ljutit Mujo u klance da uđe.⁴⁸²

Motiv poturice koji se javlja u pjesmi br. 138 upućuje na problematiku interkonfesionalnih odnosa i konfesionalnih identiteta na granici koji se ističe kao Drugo. U pjesmama muslimanske i kršćanske strane primjećuje se tko je Drugo, odn. primjećuje se tko je s konfesionalne strane musliman, a tko katolik te nema striktnu podjele unutar kršćana (npr. Vlasi). *Poturica* je izraz za latinskog konvertita⁴⁸³ a u pjesmi br. 138 *Poturče Nukica ugrabi sestru Vida Miljkovića* primjećuje se višestruki identitet poturice. Potručje Nukica oblači se u kršćansku odjeću i odlazi uhoditi selo Vida Miljkovića te pritom upoznaje njegovu sestru zbog koje opet oblači muslimansko odijelo što znači da se dvostruki identitet poturice htio prikazati i dvojnomoj lojalnosti koja se lako razjasni prisustvom djevojke.

On oblači katanske haljine,
Pusti perčin po pleća junačka,
pa se meće kalpak i čelenku.
Učini se banova katana,
Pak otide pod selo bogato,
Ali ide sastra Miljkovića,
S njom ide dvanaest robinja:
Skute nose da se ne, iznose,
Na rukave da se ne otrune,
Droban biser i drago kamenje.⁴⁸⁴

.....

„Davor, luda, banova katano,

⁴⁸² Kosta Hörmann, , *Narodne pjesme...* sv. 2, br. 43, 75.

⁴⁸³ Marko Šarić, Marko Šarić, „Vlasi na Tromeđi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16.-17. stoljeće)“, 241.

⁴⁸⁴ Gerhard Gesemann, *Erlangenski rukopis*, br. 138, 274.

Kakva Nuko dobra konja jaše,
Šta je ono šest stotin' katanah!
Da su oni sivi sokolini
I da jašu konje b'jele vile
Ne bi pod njim đoga ulovili.“
A kad čuo dijete Nukica,
Djevojci je l'jepo govorio:
„Ostan' zbogom, sestro Miljkovića“,
Pak otide u dvoru družini,
Pak oblači turske haljetine,
A sabija saruk b'jelu čalmu
Pak uzjaha đoga dobra konja,
Pak otide pod selo bogato.⁴⁸⁵

U pjesmi br. 44 *Mujo Hrnjica pogubi Šimuna Brehulju*, nevjernici odn. Drugi su kršćanski *kauri*, te se primjećuje motiv roblja i dekapitacije kao nagrade i ratnog plijena.

Kako ću se s vama napojiti,
kad smo onu četu pokupili,
pa smo sašli u zemlju kaursku,
ko posječe s kaurina glavu?
Posječe je Mujo il' Halile.
Ko zarobi roblje iz kaura?
Zarobi ga Mujo jal' Halile.⁴⁸⁶

Drugi su i banovi koji su depersonalizirani (*šibenski ban, zadarski ban, ban od Timoka*).

Ja ću svesti društvo do Timoka,
tankoj kuli od Timoka bana.
Ja sam čuo i ljudi mi kažu,
da je zendil od Timoka bane,
neću li mu kulu porobiti

⁴⁸⁵ ibid 275.

⁴⁸⁶ Kosta Hörmann, *Narodne pjesme...* sv. 2, br. 44, 80.

i banovu osijeći glavu,
i njegovu kćerku zarobiti,
a na ime lijepu Ružicu.⁴⁸⁷

Pjesma br. 113. *Ivan Senjanin ugrabi iz kola sestru dizdarevu* prikazuje raspoznavanje Ive Senjanina, odn. Drugoga na temelju oružja.

Ja Ivana odavno poznajem
po njegovoj, (po) puški mletačkoj,
jer je ona l'jepo navezena.
Kad sam bila u Senju robinja,
sa puške sam prepočela vezak.⁴⁸⁸

Bosanski paša kao Drugo u pjesmi o Ivi Senjaninu br. 119 *Vuk Mandušić kao prijetnja izbavlja ropstva Senjanin Ivana*

Pre ja sam se osvetio Turkom,
isjek'o sam, pašo bosanlija,
sedam pašah i sedam kadijah,
sedam stotin' što takvih balija
već mi žao, pašo gospodine,
što ja tebe nisam pogubio.⁴⁸⁹

Motiv zajedništva između muslimanskih i kršćanskih strana odn. *turskih i madžarskijeh* vojnika pojavljuje se u pjesmi br. 43 *Dva Hrnjice i šezdeset hajduka* čime se uviđaju složeni odnosi povremenog zajedništva na Krajini.

Kad je bio na Jadik-planini,
on ugleda šeset dobrih druga,
trides't turskih, trides't madžarskijeh,
oni piju na planini vino,

⁴⁸⁷ ibid 81.

⁴⁸⁸ Gerhard Gesemann, *Erlangenski rukopis*, br. 113, 223 – 224.

⁴⁸⁹ ibid, br. 119, 234 – 235.

a međ' njima udbinski dizdare,
uz kljeno dvije harambaše,
jedno ti je hajduk Maljenica,
a drugo je živa Žeravica.⁴⁹⁰

Složeni interkonfesionalni i konfesionalni odnosi na Tromeđi, uvjetovali su prepoznavanje druge strane kao Drugo s muslimanske i kršćanske strane granice. Linija između *krajišnika* i hajduka-razbojnika bila je veoma tanka, utoliko što i pjesme potvrđuju sinonimiju nazivlja. Osim povremenih „zajedničkih“ druženja razbojnika s kršćanske i muslimanske strane granice i odmaranje uz vino, motiv muslimanskih i kršćanskih pjesama najčešće je sukob i borba za gradove i ljude. Time se prepoznavalo nasilje na granici kao legitiman dio svakodnevice, a pjesme ne otkrivaju veće motive odlazaka u bojeve poput vjerskih ili imperijalnih uvjerenja. Hajdučija i razbojništvo prakticiralo se radi osobnog probitka, nesreće ili sudbine koja je u pjesmama donosila moć ili slavu pojedincu, a uz kolektiv, odn. svoju družinu pojedinac je isto i ostvarivao.

⁴⁹⁰ Kosta Hörmann, , *Narodne pjesme...* sv. 2, br. 43, 76.

8. Zaključak

Hrvatski prostor ranoga novoga vijeka obilježen je trojnom vlašću imperijalnih sila Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Točka u kojoj su se susretale granice triju imperija bila je na vrhu Debelog brda sjeverozapadno od grada Knina pod nazivom Triplex Confinium ili Tromeda. Granica koja se odredila mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, mijenjala je svoj položaj tijekom 18. stoljeća i označavala područje ispreplitanja individualnih i kolektivnih identiteta, sociokulturnih fenomena, mikrohistorijskih i makrohistorijskih logika, imperijalnih težnji, višestrukih interesa i multikonfesionalnih odnosa. Trojna granica označavala je područje habsburških, mletačkih i osmanskih *krajina* koje su se protezale od Jadranskog mora do Like i Krbave sve do dalmatinskog zaleđa i Pounja u zapadnoj Bosni. Ta krajišta obuhvaćala su gradove poput Senja, Gračaca, Udbine, Knina, Zadra, Bihaća, Livnog i drugih, a tom području imperijalnog višegraničja pripadali su i dinarski planinski lanci Velebit, Dinara i Biokovo. Prirodna obilježja Tromede obilježena su sociokulturnim krajolikom i nedjeljiva od morlačkih, vlaških zajednica koje su ga oblikovale.

Diplomskom radu sam pristupila multidisciplinarno: kroz primjenu različitih teorijskih i filozofskih pravaca poput fenomenologije, postmodernizma, spoznajne teorije i kulturnog sjećanja te različitih znanstvenih disciplina, omogućila sam sagledavanje problematike višegraničja na nekoliko razina i povezala trojni model rada *iskustvo*, *znanje* i *pamćenje*. Pritom, definirala sam epistemološki pojmove koji se pojavljuju u tematici višegraničnih društava poput *krajine*, *granice* i *regije* te koncept pograničja unutar interdisciplinarnog smjera u historiografskoj disciplini „border studies“ kao fenomena inkluzije i ekskluzije. Nadalje, istaknula sam imagološka i mentalna obilježja kartografskih produkcija koje stvarnim i fiktivnim granicama odvajaju geografski i kulturno prostor.

Prvi dio trojnog modela *iskustvo*, objasnila sam na primjeru kartografije za javnu i „tajnu“ uporabu tako što sam usporedila mletačke i habsburške kartografske produkcije 18. stoljeća kao dio višestruko uvjetovanih imperijalnih logika. Te logike imale su uporište u instrumentalizaciji moći poput opčinjenosti određenim područjem (Hercegovina) i tendenciji na jadranski morski prostor iz mletačke perspektive ili bile uvjetovane sociokulturnim konceptima obilježavanja prostora (Morlakija). Karte

za „tajnu“ uporabu detaljno su bilježile mjesta razgraničenja i granice, a habsburški kartografi obično su detaljno na kartama bilježili samo granicu dok okolno područje nije davalo informacije. Triplex Confinium prikazuje se češće na kartama za „tajnu“ uporabu dok karte za javnu uporabu određuju granicu u području Knina. Također, prikazala sam utvrđivanje obrambene granice na hrvatskom prostoru i prikazala kako svaka imperijalna sila pristupa pograničnim utverdama i kulama. Svaka imperijalna sila obnavljala je, rušila ili gradila vojne objekte sukladno vlastitim potrebama, primjerice defter iz 1701. godine pokazuje koje kule su bile u ruševnom stanju nakon Bečkog rata te koje trebaju obnovu. Na širem području Tromeđe najčešće su se nalazili manji vojni objekti koji imali funkciju stražarnica poput čardaka i kula u koje su bile smještene manje vojne posade. Stanovništvo je moralo raditi na popravcima vojnih objekata što je otežavalo već i ovako nesigurnu svakodnevicu te su često izbijale pobune kao odgovor vlastima u obliku razbojništva kao odgovor vlastima.

U drugom dijelu trojnog modela *znanju*, utvrdila sam kako Alberto Fortis i Ivan Lovrić doživljavaju morlačko stanovništvo kao Drugo iz vlastitog pogleda „odozgo“. Morlačko stanovništvo u njihovim razmatranjima uvijek je doživljavano kao različito, periferno i tajnovito čime se pojačavao svojevrsni „egzotizam“ morlaštva. Analogno, na kartama mletačke kartografske produkcije, Morlaci i Osmanlije pojavljuju se u stiliziranim kartušama kao Drugo čime se ponovno stvara imagološka paradigma vladajih elita. Nadalje, u djelima Fortisa i Lovrića te Vladimira Ardalića, prikazala sam doživljaj hajduka kao Drugo, a za razliku od Fortisa i Lovrića Ardalić smatra hajdučku prošlost ponositom. Kontrolirana ispaša u graničnim područjima nije prolazila bez konstantnih sukoba, a česti su bili i prelasci na svim stranama granice i sukobi oko pašnjaka koje vlast nije mogla kontrolirati. Česti su se sukobi događali na velebitskim pašnjacima, posebice na Podgorju između habsburškog i mletačkog stanovništva, a to nije mogla spriječiti niti Novigradska konvencija 1777. godine. Vlast je kontrolirala stanovništvo i sanitarnim kordon koji je Habsburška Monarhija počela uvoditi 1710. godine kako bi zaštitila ljude i trgovačku robu od kužnih bolesti s istoka. Sanitarni i poštanski kordon bio je u funkciji i na mletačkoj strani granice, a roba iz Bosne prelazila je preko raštela u Zadru i Splitu te bila zadržavana u karanteni ako je bila sumnjiva. Područje Tromeđe u ranom novom vijeku pokazuje veliku razinu konfesionalne izmiješanosti. Novo stanovništvo Like i Krbave nakon rata činili su Hrvati, Bunjevci, Novokršćani i Vlasi. Novokršćani su ubrzo nakon prelaska na kršćanstvo prebjegli u Osmansko Carstvo jer ih hrvatsko i vlaško stanovništvo nije

prihvaćalo. Migracije su se događale i na mletačkoj i na osmanskoj strani granice zbog ratnih pustošenja i gladi pa tako vlasti pokušavaju amnestijama pozvati stanovništvo natrag kako bi se obrađivala opustjela polja. Na primjeru deftera iz 1701. godine, uočava se manji broj starog muslimanskog stanovništva, dok je veći broj pravoslavnog novog stanovništva. Glad u Dalmaciji 1774. i 1779. godine zbog oskudice žita natjeralo je velik broj stanovništva da prijeđe na habsburški i osmanski dio granice.

U zadnjem dijelu trojnog modela *pamćenje*, analizirala sam osam izabranih pjesama uskočkog i muslimanskog ciklusa u kojima sam izdvojila toponime i obilježila ih na slijepoj karti kako bih utvrdila područje djelovanja likova iz pjesama te kako bi se uvidjelo koji toponimi su fikcionalni. *Kunar* i *Jadik* planina najčešće su fiktivne planine, dok je od postojećih toponima najčešći Udbina i Senj. Usporedila sam zemljopisne pojmove iz epskih pjesama i na kartama za javnu uporabu pri čemu su najčešće bili zastupljeni veliki gradovi poput Šibenika, Zadra, Knina, Senja, Udbine, Kladuše, Bihaća. Što se tiče planina, Velebit se uvijek spominje kao *Morlakija* ili *Vellevis*, a *Romaniju* bilježi samo karta Karla Schütza i Fritza Mullera iz 1788. godine. U pjesmama sam također analizirala i likove koje sam detektirala kao krivovjerne i pravovjerne te izdvojila atribucije koje im se pridaju. Pjesme često poistovjećuju krajišnike sa uskočkom i muslimanskom stranom i ne rade razliku između nazivlja, stoga se ne može zaključiti kako se krajiško ime atribuiralo samo u određenim pjesmama i na određenim stranama. U pjesmama je vječito suprotstavljena kršćanska i muslimanska strana, no mogu se pronaći i motivi zajedništva u kojem inače suprotstavljene strane poput dizdara i Madžara piju vinu.

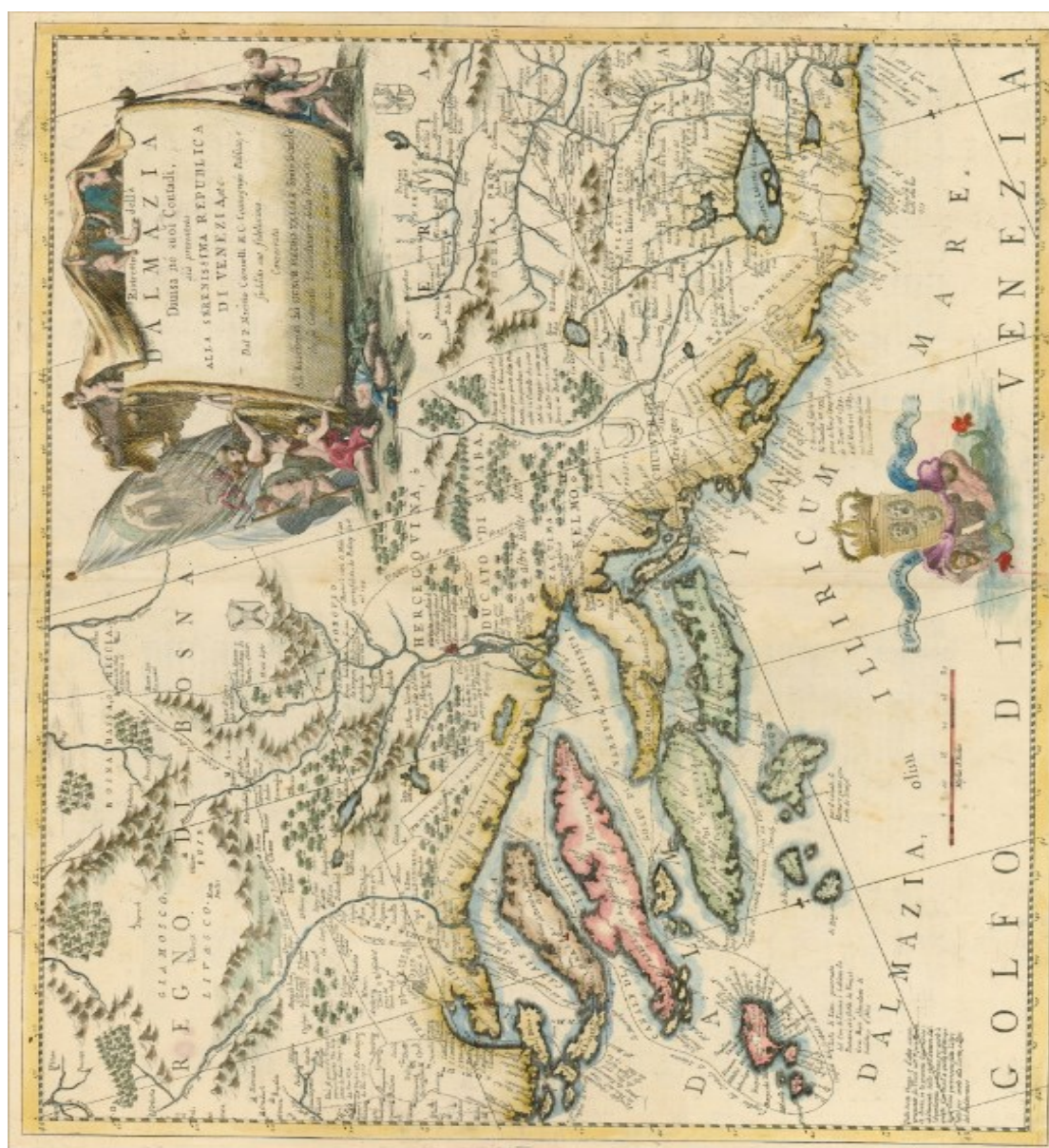
Na kraju rada, zaključujem kako *iskustvo* i *znanje* oblikuju procese *pamćenja*, no *pamćenje* ih (re)interpretira i prenosi. Imajući to u vidu, pri konstrukciji višegraničnih društava Triplex Confiniuma *iskustvo*, *znanje* i *pamćenje* ne mogu djelovati odvojeno budući da se i oni sami nalaze na *pojmovnom* višegraničju.

Sažetak

Tematsko područje ovog rada počiva na analizi i interpretaciji graničnih društava i vojno-administrativnih logika habsburške, mletačke i osmanske uprave na području *Triplex Confiniuma* od 1699. do 1797. godine iz makrohistorijskih i mikrohistorijskih perspektiva. Makrohistorijske perspektive predstavljaju izvršnu moć imperijalnih sila, a mikrohistorijske lokalno stanovništvo i njegovu svakodnevicu podređenu vlasti. Osnova teorijska polazišta definirana su unutar Lattimoreove klasifikacije granice kao pravnog i društvenog čina razgraničenja te *border studies* s fokusom na fenomen pograničja koji simultano predstavlja simbolički i fizički prostor. Rad sadržava trojnu strukturu temeljenu na pojmovima *iskustvo*, *znanje* i *pamćenje* kroz koje su se metaforičkim značenjem uspostavile percepcije „odozgo“ i „odozdo“ oblikujući kontrastne sustave ranonovovjekovnog života. Pritom, glavni cilj ovoga rada je povezati sva tri pojma kao nedjeljiv i međusobno ovisan dio trojne strukture čime se oblikuje *Triplex Confinium* kao dinamično sjecište sociokulturnih, multikonfesionalnih, individualnih i kolektivnih identiteta i odnosa te političkih strategija. U *iskustvu*, ranonovovjekovna kartografija temeljena na imagološkim konstruktima te gradnja, obnavljanje i rušenje vojnih pograničnih utvrđenja kao iskustveno i anticipirajuće oblikovali su dvostruki i kontrolirajući odnos između podređenog i nadređenog. *Znanje* je prikazalo konstrukciju i reprezentaciju Drugoga kao sociokulturno i konfesionalno Drugo, dok je sanitarni kordon predstavljao fizičku preventivnu mjeru protiv unošenja zaraznih bolesti čime se nametalo pitanje stvarne kontrole granice. Zadnji dio rada *pamćenje*, kroz muslimansku i krajiško-uskočku epiku ponudio je prezentaciju i (re)konstrukciju simboličkih geografija višegraničja ranonovovjekovnih kartografskih produkcija kroz koje je oblikovan geografski i mentalni (kulturni) prostor narodnih pjesama.

Ključne riječi: *Triplex Confinium*, granica, *border studies*, *iskustvo*, kartografija, *znanje*, sanitarni kordon, *pamćenje*, epika.

Popis kartografskih priloga

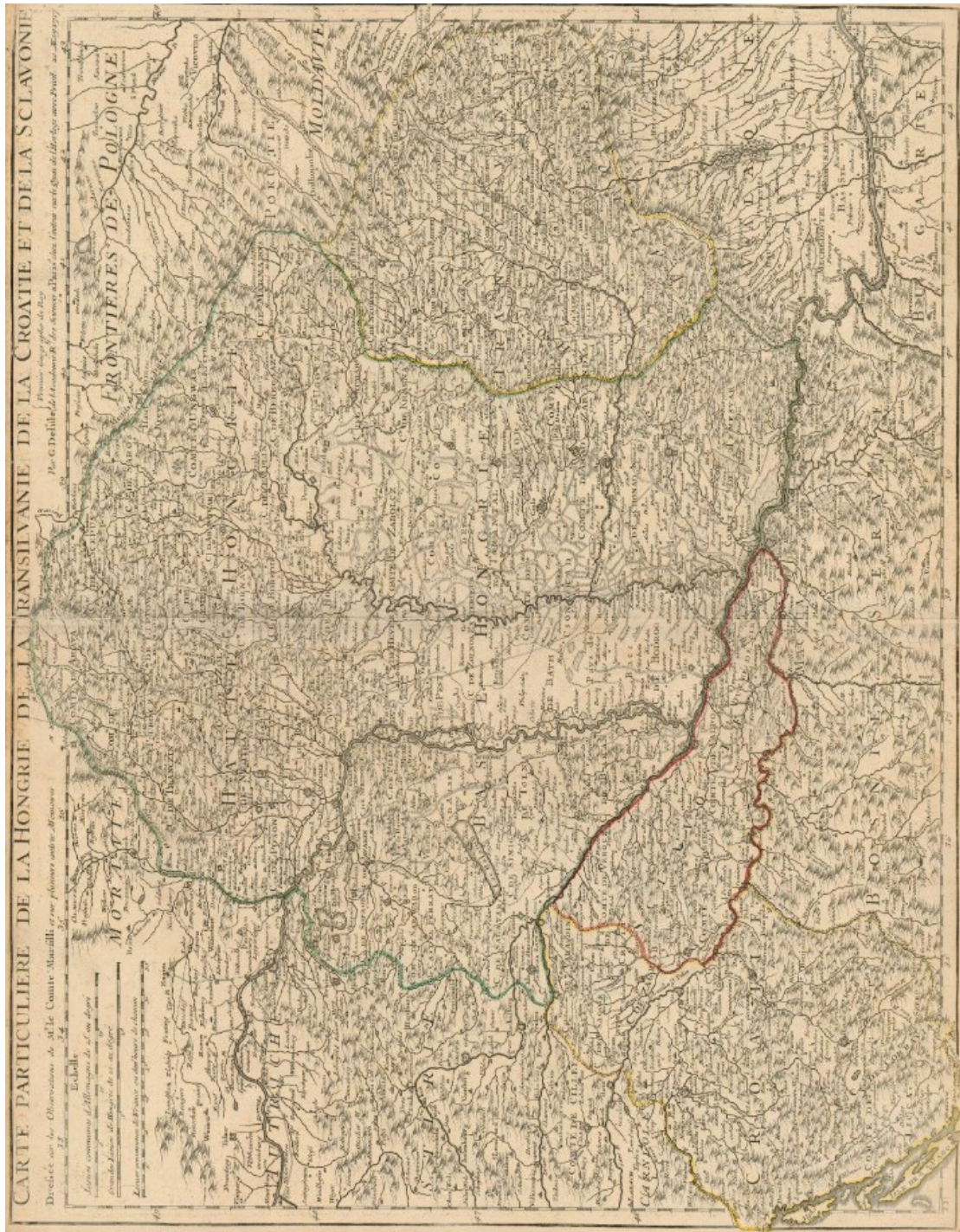
Prilog 1. Vincenzo Maria Coronelli, Ristretto dell'a Dalmazia ne suoi contadi: isole dela Dalmazia diuise ne' suoi contadi, parte orientale, Venezia 1690. NSK/Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Stare karte Hrvatske.

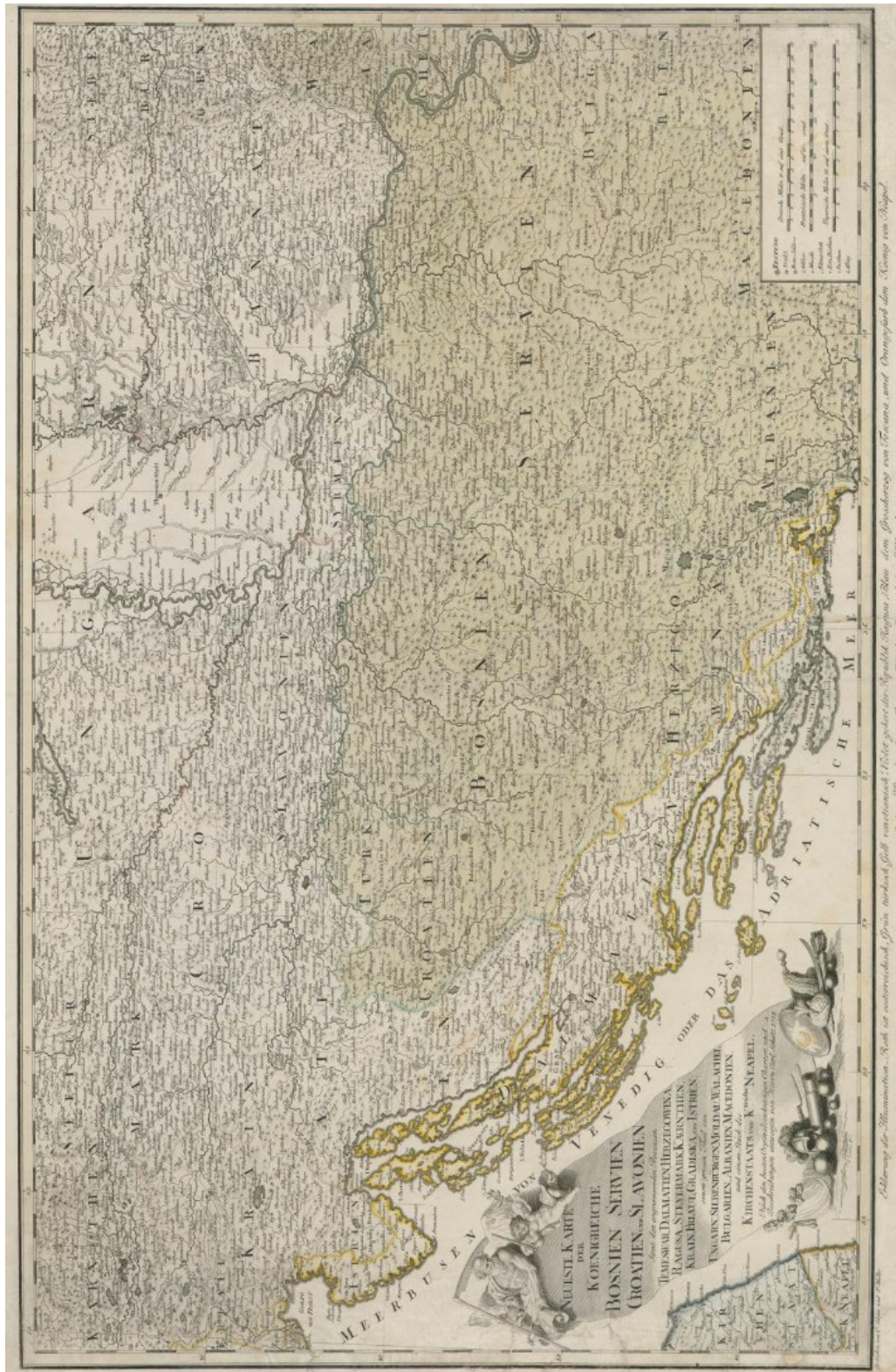
Prilog 2. Vincenzo Maria Coronelli i Jean Baptiste Nolin, Le Rouyaume de Dalmacie: divisés en ses comtez territories etc., la Morlaquie et la Bosnie, Par la Pere Coronelli Cosmographe de la Serenissime Republique de Venise, Dedié A son Excell. Monseigneur Jerôme Venier Ambassadeur de la Srenissime Republique de Venise pres de sa Majesté tres Chrestienne. Par ses tres humbles serviteurs le R. P. Coronelli et I. B. Nolin. (...), cca 1700. NSK/Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Stare karte Hrvatske.

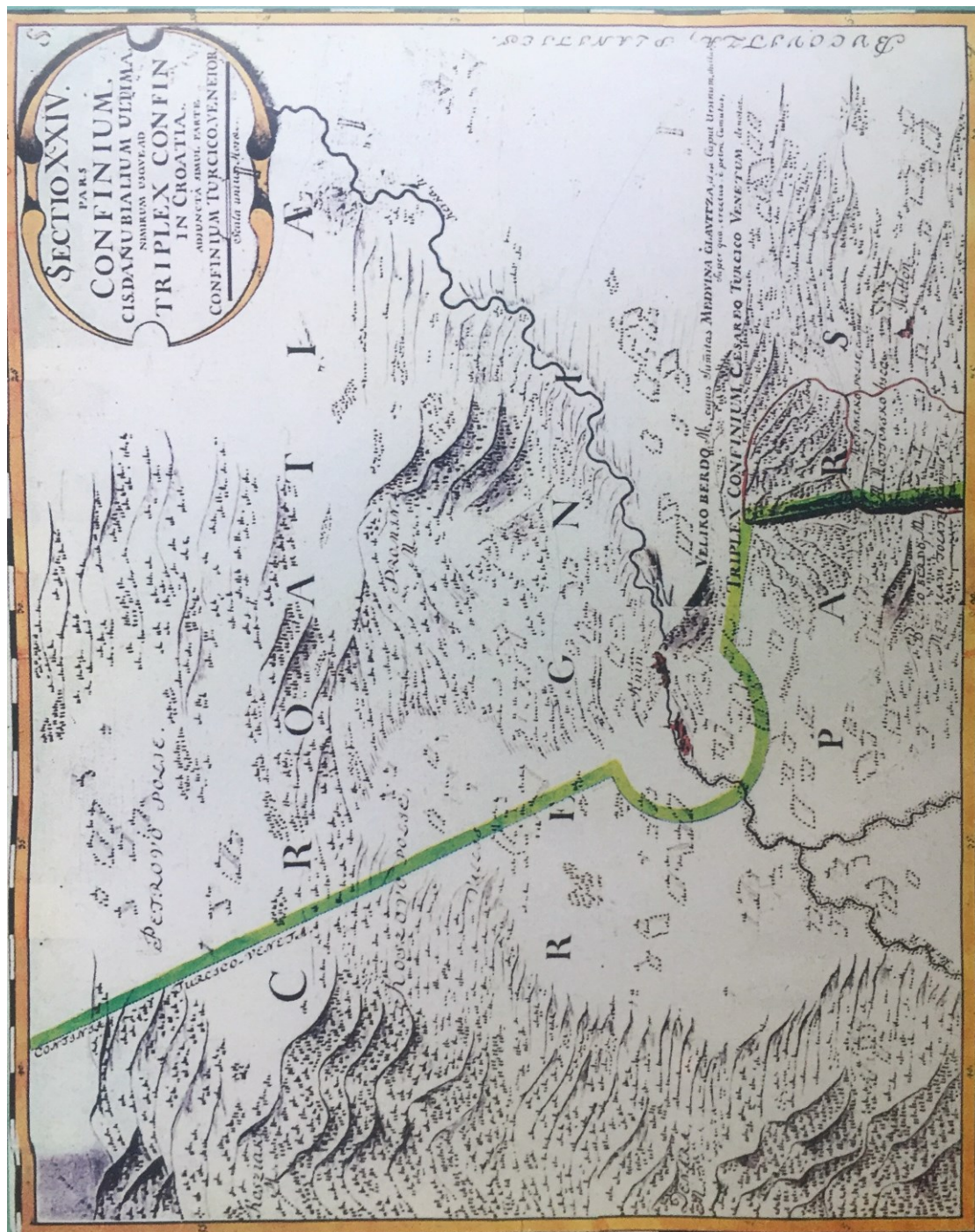
Prilog 3. Giovanni Maria Cassini, Carte particuliere de la Hongrie, de la Transilvanie, de la Croatie, de la Slavonie/Dressée sur les observations de comte Marsilli Luigi Fernando et sur plusieurs autres Memoires, Camerale 1792. NSK/Zbirka Novak, Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Mappae Croaticae.

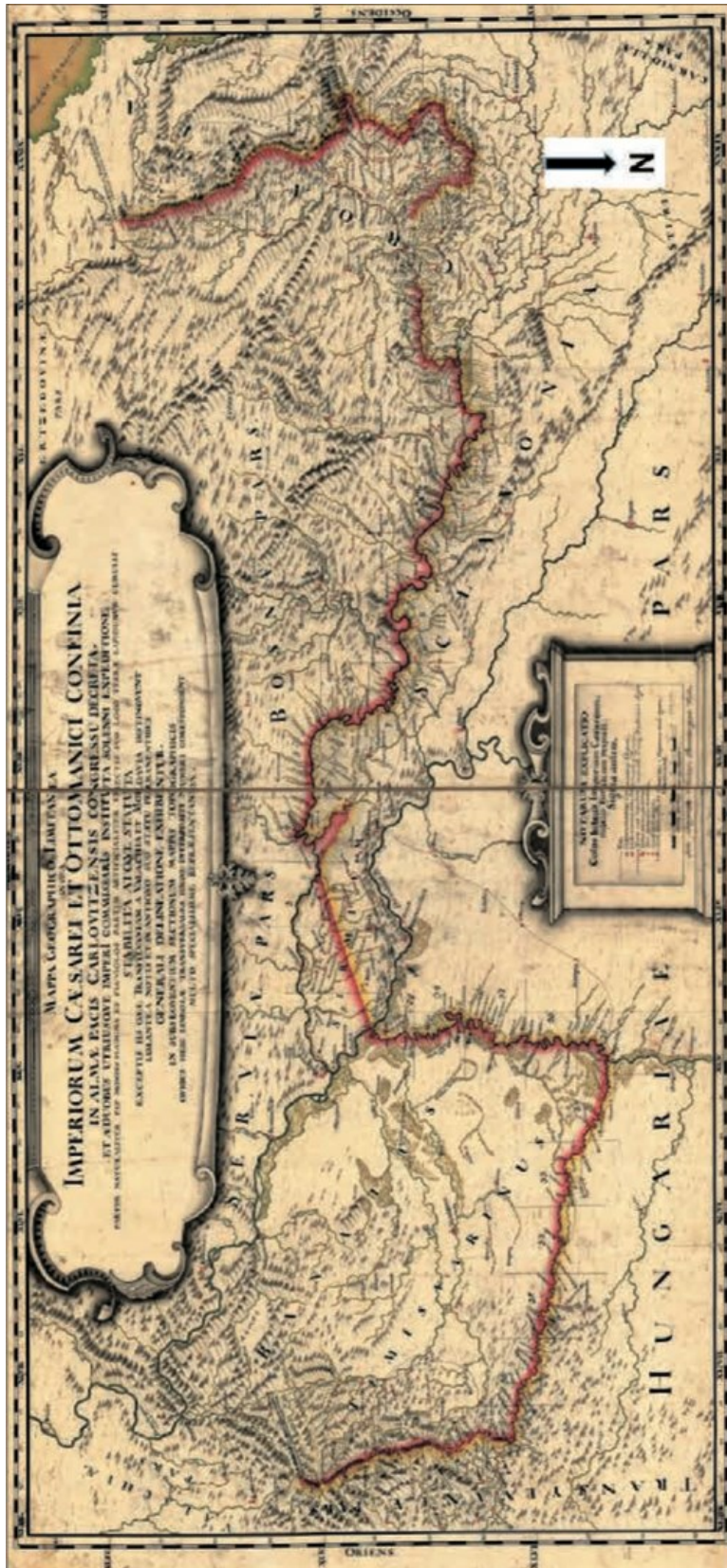
Prilog 4. Guillaume Delisle, Carte particuliere de la Hongrie, de la Transilvanie, de la Croatie, de la Sclavonie/Dressée sur les observations de comte Marsilli Luigi Fernando et sur plusieurs autres Memoires, Paris 1717. NSK/Zbirka Novak, Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Mappae Croaticae.

Prilog 5. Carl Schütz i Friedrich Muller, Neueste Karte der Koenigreiche Bosnien Servien Croatien und Slavonien: samt den angraenzenden Provinzen Temeswar, Dalmatien, Herzegowina, Ragusa, Steyermark, Kaernten, Krain, Friaul, Gardiska und Istrien einem grosen Theil von Ungarn, Siebenburgen, Moldau, Walachei, Bulgarien, Albanien, Macedonien, und einem Stück des Kirchenstaats und Koenigreichs Neapel. Nache den beste Orginalzeichnungen Charten und Beschreibungen entworfen von Herrn Carl. Schütz, Wien 1788. NSK/Zbirka Novak, Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Mappae Croatiae.

Prilog 6. Johann Christoph Müller, Sectio XXIV. Pars Confinium Cisdanubialium ultima, nimira usque ad Triplex Confin di Croatia. Adjuncta simul parte Confinium Turcico-Veneto, 1699. Originalna karta se nalazi u Kartografskoj zbirci Sveučilišne biblioteke u Beču (Österreichische National Bibliothek, Wien).

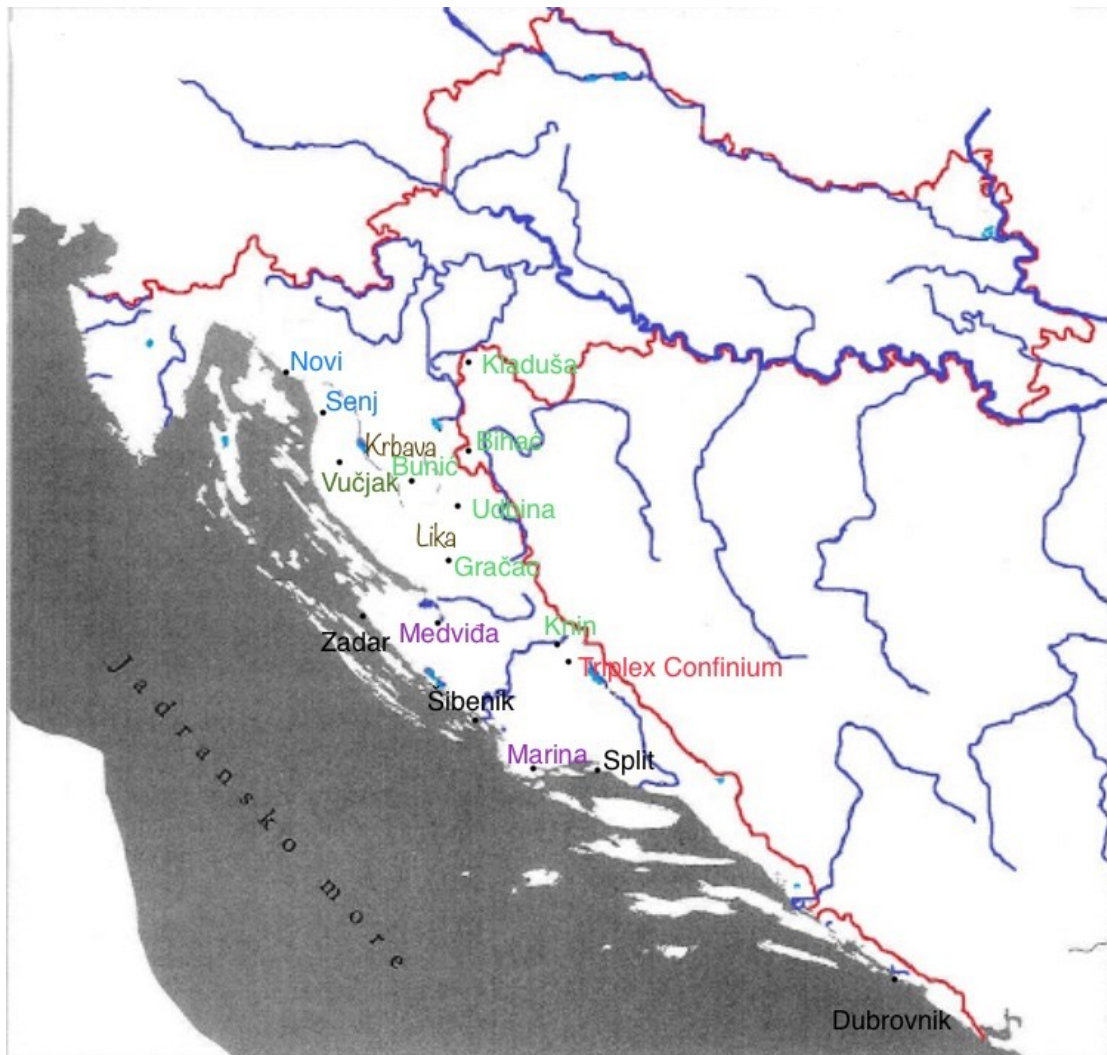
Prilog 7. Johann Friedrich Müller, Mappa Geographico-Limitanea in qua Imperiorum Caesarei et Ottomanici Confinia in aliae pacis Carlovitzensis congressu decreta etc. Joh: Christoph Müller Norimbergensis Fecit. Kopija karte čuva se u Hadtörténeti Térképtár (Arhiv vojnopovijesnih karata u Budimpešti) B. IX. c. 634. Originalna karta nalazi se u Vojnom arhivu u Beču pod istom signaturom.

Prilog 8. Giusto Emilio Alberghetti. Mletačka karta razgraničenja iz 1700. i 1718. godine. Descrizione della Dalmazia Veneta con i Confini stabiliti co Turchi l'anno 1671, e nova mente fermati co medemi l' anno 1701. Kartografska zbirka Ratnog arhiva u Beču (Kriegsarchiv, Wien), sign. B-IX-c-584.

Prilog 9. Plan Nro III von dem zwickel des Türkischen Grundes bei Cerni Pottoczi, so sich von Drenovacz bis cum alten Punct Triplex Confini zieht, und dem aquirirten Terrein von Dalmatien gleichsam theilet., 1802. HDA/KZ, B.I.28

Prilog 11. Karta senjsko-uskočkih i muslimanskih gradova iz pjesama Koste Hörmanna i Erlangenskog rukopisa (kartu izradila autorica rada)

Popis izvora i literature:

Izvori:

Bogović, Mile, ur. „Izvjješće Ivana Antuna Benzonija iz 1741. godine“. U *Senjsko-modruška ili Krbavska biskupija: izvješće biskupa Svetoj Stolici*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv i Kršćanska sadašnjost, 2003.

Demian, Johann Andreas. *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen*: Band 1 – die Militär Gränze in Kroatien enthält. Wien: Rötzl Buchhandlung, 1806.

Gesemann, Gerhard. *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*. Priredili Radoslav Medenica i Dobrilo Aranitović. Nikšić: Univerzitetska riječ, 1987.

Hafizović, Fazileta. *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, BOA TTD 861 (Prijevod katastarskog deftera). Zagreb-Sarajevo: SKD "Prosvjeta", Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije, Orijentalni institut u Sarajevu, 2016.

Kaser, Karl i sur. *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*. Zagreb: SKD Prosvjeta, 2003.

Kosta Hörmann, Kosta. *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sv. 1 i sv. 2, ur. Đenana Buturović. Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Ritter Vitezović, Pavao. *Dva stoljeća uplakane Hrvatske / Plorantis Croatiae saecula duo*, ur. Zrinka Blažević i Bojan Marotti. Zagreb: Matica Hrvatska, 2019.

Ritter Vitezović, Pavao. *Lexicon Latino-Illyricum*. Sv. 3. Hrvatsko-latinski rječnik,

priređile i pogovor napisale Nada Vajs i Zrinka Meštrović. Zagreb: ArTresor naklada, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2009.

Stulli, Joachimi. *Lexicon Latino – Italico – Illyricum, Ditissimum, ac Locupletissimum, in quo adferuntur usitatores, elegantiores, difficiliores earundem linguarum phrases, loquendi formulae ac proverbia*. Budae: Typis, ac Sumptibus Typhographiae regiae universitatis Peštanae, MDCCCI.

Vaniček, Franz. *Specialgeschichte der Militärgrenze: aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, sv. 1. Beč: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1875.

Von Hietzinger, Carl Bernh. Edlen. *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums. Erster Theil*. Wien: Gedruckt und im Verlage bei Carl Gerold, 28, 1817.

Literatura:

Adamček, Josip. „Problem krajiških buna u historiografiji“. U *Vojna krajina : povijesni pregled, historiografija, rasprave*, ur. Dragutin Pavličević, 119 – 141. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, 1984.

Ardalić, Vladimir. *Bukovica. Narodni život i običaji*, ur. Živko Bjelanović. Novi Sad: Budućnost, 2010.

Barbarić, Josip, Ivanović, Joso, Kolanović, Josip idr. ur. 174 – 210. „Senjsko-modruška biskupija, Izvješće Ivana Antuna Benzonija 1741. godine“. *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* sv. 7, br. 1 (2001) 174 - 210.

Blažević, Zrinka. „Triplex Confinium – Liminal Spaces of Transculturation and Hybridisation in the Early Modern Period“. *Die Erschließung des Raumes Konstruktion, Imagination und Darstellung von Raumen und Grenzen im*

Barockzeitalter. Teil 1 und 2, ur. Karin Friedrich, 741 – 757. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2014.

Blažević, Zrinka. „*Miserima facies Croatiae*: Percepcija prirodne okoline tromeđe u djelu *Plorantis Croatiae saecula duo* Pavla Rittera Vitezovića“. Drago Roksandić i sur. ur., 201 – 213. *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*. Književni Krug Split/Zagreb: 2003.

Bogović, Mile. *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, 2. izd. Zagreb: Kršćanska sadašnjost Školska knjiga, 1993.

Botica, Stipe. *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*. Zagreb: Školska knjiga, 1995.

Bourdieu, Pierre. *Što znači govoriti, ekonomija jezičnih razmjena*. Zagreb: Biblioteka Psiha, 1992.

Buturović, Đenana. „Sto godina Hörmannove zbirke“. Kosta Hörmann, *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, sv. 1: XX – XXIII. Sarajevo: Svjetlost, 1974.

Buzov, Snježana. „Vlaška sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću“, u *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija. Zbornik radova s 3. međunarodne Projektne konferencije održane od 3. do 7. svibnja 2003. u Zadru*, ur. Drago Roksandić i Nataša Štefanec, 227 – 242. Split-Zagreb: Književnik krug Split, 2003.

Carr, David. *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Casti, Emanuela. „State, Cartography, and Territory in the Venetian and Lombard Renaissance“. U *The History of Cartography*, Vol. 3, ur. D. Woodward, 874 – 908. GM Lewis: University Chicago Press, 2007.

Dragić, Marko. *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*. Split: Filozofski

fakultet Sveučilišta u Splitu, 2008.

Echterhoff, Gerald. „Language and Memory: Social and Cognitive Process“. *Cultural Memory Studies: and international and interdisciplinary handbook*, ur. Astrid Erll i Ansgar Nünning, 263 – 275. Berlin i New York: Walter de Gruyter, 2008.

Emiralioglu, Pinar. *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire*, London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2016.

Emiralioglu, Pinar. „Cartography and Geographical Consciousness in the Ottoman Empire (1453-1730)“. *European Cartographers and the Ottoman World 1500 – 1750*, ur. Iam Manners i Pinar Emiralioglu, 95 – 109. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2012.

Erl, Astrid. „Cultural Memory Studies: An Introduction“. *Cultural Memory Studies: and international and interdisciplinary handbook*, ur. Astrid Erll i Ansgar nünning, 1 – 19. Berlin i New York: Walter de Gruyter, 2008.

Fortis, Alberto. *Put po Dalmaciji*. Prijevod s talijanskog Mate Maras, prijevod s latinskog Dario Novaković. Split: Marjan Tisak, 2004.

Fuerst-Bjeliš, Borna. „Imagining the Past: Cartography and Multicultural Realities of Croatia Borderland“. *Cartography – A Tool for Spatial Analysis*, ur. Carlos Bateira, 295 – 312. InTech: Rijeka, 2012.

Heršak, Emil. *Leksikon migracijskoga i etničkog nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga, 1998.

Holjevac, Željko. *Gospić u Vojnoj krajini (1689.-1712.-1881.)*. Knjiga 31. Zagreb: Bibliotheca Historia Croatica, 2002.

Horvat, Rudolf. *Lika i Krbava*, Sv. 1. Zagreb, Izdanje Matice Hrvatske, 1941.

- Kagan, L. Richard i Schmidt, Benjamin. „Maps and the Early Modern State: Official Cartography“. U *The History of Cartography*, Vol. 3, Knjiga 1, ur. J. B. Harley i David Woodward, 661 – 679. Chicago: University of Chicago Press, 2007.
- Kaser, Karl. *Slobodan seljak i vojnik. Rana krajiška društva (1545 - 1754.)*, Tom 1. Zagreb: Naprijed, 1999.
- Korić, Elma. „Stepen izučenosti rubnog pojasa osmanskog serhata u Bosni naspram habsburških vojnih krajina Hrvatske i Slavonske na temelju osmanskih izvora do kraja 16. stoljeća u dosadašnjoj bosansko-hercegovačkoj historiografiji“. *Franz Vaniček i vojnokrajiška historiografija. Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Slavonskom Brodu 23. i 24. listopada 2014.*, ur. Rober Skenderović i Stanko Andrić, 103 – 120. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2017.
- Kovačević, Ešref. *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*. Sarajevo: "Svjetlost", Izdavačko preduzeće, 1973.
- Kozličić, Mithad. *Reigones flumina Unnae et Sanae in veteribus tabulis geographicis . Unsko-Sansko područje na starim geografskim kartama (Izbor karata, planova i veduta u kontekstu historije Unsko-sanskog područja od kraja 15. do početka 18. stoljeća)*. Sarajevo – Bihać: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine i Arhiv Unsko-sanskog kantona, 2003.
- Kruhek, Milan. *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*. Zagreb: Institut za suvremenu povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica, 1995.
- Kužić, Krešimir. *Povijest Dalmatinske zagore*. Split: Književni krug, 1997.
- Lattimore, Owen. *Studies in Frontier History: Collected Papers 1929 – 1958*.

London: Oxford University Press 1962.

Leonard, Jörn. „Language, Experience and Translation: Towards a Comparative Dimension”. U *Political concepts and time: New approaches to conceptual History*, ur. Javier Fernández, Sebastián Javier i sur. , 235 – 246. Santander: Cantabria University Press i McGraw-Hill Interamericana de España, 2011.

Lopašić, Radoslav. *Bihać i bihaćka krajina*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1890.

Lopašić, Radoslav. *Dva hrvatska junaka Marko Mesić i Luka Ibrišimović*. Zagreb: Izdanje 'Matice Hrvatske', 1989.

Lovrić, Ivan. *Bilješke po putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1948.

Maglajlić, Munib. *Muslimanska usmena balada*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1985.

Marković, Mirko. *Descriptio Bosnae i Hercegovinae, Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima*. Zagreb: AGM, 1998.

Marković, Mirko. *Descriptio Croatiae. Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*. Zagreb: Naprijed, 1993.

Marković, Mirko. *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003.

Marković, Mirko. *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003.

Manenica, Hrvoje i Čurković Marin. *Kule i utvrde Ravnih kotara*. Katalozi i monografije 19. Zadar-Benkovac: Arheološki muzej Zadar, Zavičajni muzej Benkovac, 2016.

- Mijatović, Anđelko. „*Povijesne osobe XVII. stoljeća – likovi epskih narodnih pjesama*“. Doktorski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, 1997.
- Mijatović, Anđelko. *Uskoci i krajišnici: Narodni junaci u pjesmi i povijesti*. Zagreb: Školska knjiga, 1974.
- Mimica, Ivan. „Prirodna sredina u južnohrvatskim usmenim epskim pjesmama“. *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija*, ur. Drago Roksandić i sur., 251 – 262. Split - Zagreb: 2003.
- Mlinarić, Dubravka i Mira Miletić Drder, ur. *Zbirka Novak Mappae Croaticae u Zbirci zemljovida i atlasa NSK*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, 2017.
- Moačanin, Fedor. „Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787. godine“. U *Vojna krajina: povijesni pregled, historiografija, rasprave*, ur. Dragutin Pavličević, 23 – 57. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, 1984.
- Neumann, Brigit. „The Literary Representation of Memory“. *Cultural Memory Studies: and international and interdisciplinary handbook*, ur. Astrid Erll i Ansgar Nünning, 333 – 345. Berlin i New York: Walter deGruyter, 2008.
- Palavestra, Vljako i Buturović, Đenana. ur., *Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca, izbor kritika*. Sarajevo: IP "Svjetlost" 1974.
- Palavestra, Vljako. *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Studija – zbornik i komentari. Sarajevo: Biblioteka Baština, 2004.
- Paić, Paško. *Hrvatski kraljevski grad Knin*. Knin: Poglavarstvo grada Knina, Matica hrvatska-Knin, 1998.
- Pelidija, Enes. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*. Sarajevo:

Veselin Masleša, 1989.

Peričić, Šime. *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, Zagreb – Zadar: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Zadru, 1999.

Peričić, Šime. „Knin pod Mlečanima (1688-1797)“. U *Kninski zbornik*, ur. Stjepan Antoljak, Trpimir Macan, Dragutin Pavličević, 132 – 145. Zagreb: Matica Hrvatska, 1993.

Peričić, Šime. *Dalmacija u doba pada Mletačke Republike*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu-Centar za povijesne znanosti, 1980.

Pilić, Šime. „Socijalna eko-historija krajeva uz rijeku Krku (1500-1800) u suvremenim putopisima“. U *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija, Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru*, ur. Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec i Vinka Glunčić-Bužančić, 305 – 333. Split/Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

Jelić, Roman i Zorić, Ivan. „Dalmatinsko-bosanski sanitarni kordon“, u *Sanitarni kordon nekad i danas*, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar 26. do 28. listopada 1978., ur. Janko Vodopija, 33 – 67. Zagreb: Interpublic, 1978.

Lopašić, Radoslav. *Dva hrvatska junaka-Marko Mesić i Luka Ibrišimović; sa sedam slika*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 1989.),

Rieber, J. Alfred. „Triplex Confinium in comparative context“. *Constructing border societies on the Triplex Confinium*, ur. Drago Roksandić i Nataša Štefanec, 13 – 28. Budapest: Central European University Budapest Working PaperSeries vol 4, 2000.

Roksandić, Drago, Nataša Štefanec. „Dalmatinska zagora u ranome novom vijeku:

pitanja za raspravu“. U *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*, ur. Vesna Kusin, 185 – 196. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2007.

Roksandić, Drago. „Das 'Triplex Confinium' und die kroatische Militaergrenze im 18. Jahrhundert auf Karten fuer den oeffentlichen Gebrauch“. U *Die Tuerkenkriege des 18. Jahrhunderts. Wahrnhmen – Wissen – Erinnern*, ur. Josef Wolf i Wolfgang Zimmermann, 219 – 234. Regensburg: Schnell und Steiner , 2017.

Roksandić, Drago. „The Triplex Confinium. International Research Project: Objectives, approaches and methods“. *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21-22, 1997)*, ur. Drago Roksandić, 7 – 27. Budapest: Institute of Southeastern Europe, Central European Universtity, 1998.

Roksandić, Drago. *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijest 1500-1800*. Zagreb: Barbat, 2003.

Rothenberg, Erich Gunther. *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*. Illinois studies in the Social Sciences: Volume 48. Urbana: The University of Illinois Press, 1960.

Rothenberg, Erich Gunther. *The Military Border in Croatia 1740-1881. A Study of an Imperial Institution*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1966.

Schmaus, Alois. „Studije o krajinskoj epici“. *Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca*. Vlajko Palavestra i Đenana Buturović, ur. 115 – 121. Sarajevo: IP "Svjetlost", 1974.

Skenderović, Robert. „Sanitarni kordon na Savi i začetci javnog zdravstva u Slavoniji“, u *Rijeka Sava u povijesti, Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18-19. listopada 2013.*, ur. Branko Ostajmer, 313 – 327. Hrvatski

institute za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje,
Slavonski Brod, 2015.

Slukan Altić, Mirela. *Povijesna kartografija, Kartografski izvori u povijesnim znanostima*. Samobor: Meridijani, 2003.

Slukan Altić, Mirela. *Povijesna kartografija. Kartografski izvori u povijesnim znanostima*. Samobor: Meridijani, 2003.

Slukan, Mirela. *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*. Zagreb: HDA, Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1999.

Smith, William, ur. *A dictionary of Greek and Roman antiquities*. London: Printed for Taylor and Walton, 28, Upper Gower Street, 1842.

Soldo, Josip Ante. „Vijesti iz biskupskih vizitacija Kninske krajine tijekom XVIII. stoljeća“. U *Kninski zbornik*, ur. Stjepan Antoljak, Trpimir Macan i Dragutin Pavličević, 146 – 168. Zagreb: Matica Hrvatska, 1993.

Soldo, Josip Ante. *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*. Knjiga druga. Sinj: Ogranak Matice Hrvatske u Sinju, 1997.

Soldo, Josip Ante. *Grimanijev zakon, Zakon za dalmatinske krajine iz 1755./56. godine* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.

Stanić, Damir. *Bihać kao sjedište Bihaćke kapetanije*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Zagrebu, 2020.

Stein, Mark L. *Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*. London i New York: Tauris Academic Studies, 2007.

Stoye, John. *Marsigli's Europe 1680-1730, The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*. New Haven and London: Yale University

Press, 1994.

Stanojević, Gligor. *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684-1699*, Beograd: Vojno delo, 1962.

Šarić, Marko. „Dinarski vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije, Povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17.st.)“. Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.

Šarić, Marko. „Inter-confessional Relations and (In)tolerance among the Vlachs (16th-17th Centuries), u *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the "Other" on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*“, ur. Drago Roksandić i Egidio Ivetić, 181 – 194, Padova: Cleup, 2007.

Šarić, Marko. „Vlasi na Tromeđi: suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16.-17. stoljeće)“. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2010.

Štefanec, Nataša. „Negotiating with the "Archenemy": The Ethics of the Croatian and Slavonian Nobility at the Christian-Ottoman Border“, u *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16.-18. Jahrhundert (Studia Jagellonica Lipsiensia, Band 14, GWZO, Universität Leipzig)*, ur. Robert Born, Sabine Jagodzinski, 87 – 104. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2014.

Škiljan, Dubravko. *Leksikon antičkih autora*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 1996.

Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine, Knjiga XIV, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka knjiga 10, 1959.

Šarić-Šušak, Tamara. HR – DAZD – 383, Kartografska zbirka, Analitički inventar. Zadar: Državni arhiv u Zadru.

Valentić, Mirko. „Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini“. U *Sanitarni kordon nekad i danas*, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar 26. do 28. listopada 1978., ur. Janko Vodopija, 17 – 26. Zagreb: Interpublic, 1978.

Vinko J. Velnić, „Organizacijsko i stvarno stanje obrane od kuge na području mletačke Dalmacije polovinom XVIII. stoljeća“. U *Sanitarni kordon nekad i danas*, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar 26. do 28. listopada 1978., ur. Janko Vodopija, 67 – 73. Zagreb: Interpublic, 1978.

Vodopija, Janko. *Sanitarni kordon nekad i danas*, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar 26. do 28. listopada 1978., ur. Janko Vodopija, 17 - 26 Zagreb: Interpublic, 1978.

Članci:

Assman, Jan i Czaplicka, John. „Collective Memory and Cultural Identity“. *New German Critique* br. 65 (1995): 125 – 133.

Bezić, Bosiljka. „Prilog poznavanju kninske tvrđe“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 22, br. 1 (1980): 137 - 150.

Bogović, Mile. „Takozvani Glavinićev opis Like i Krbave iz 1696. godine“. *Croatiana Christiana Periodica* sv. 15, br. 27, (1991): 117 – 128.

Bogović, Mile. „Dva pisma Pavla Rittera Vitezovića i jedno Marka Mesića“. *Senjski zbornik* sv. 21, br. 1 (1994): 191 - 198.

Bošković-Stulli, Maja. „Bugarštice“. *Narodna umjetnost* sv. 41, br. 2 (2004): 9 – 51.

Botica, Stipe. „Pjesme o Senjanima u Erlangenskom rukopisu iz 1720. godine“. *Senjski zbornik* sv. 17 (1990): 143 – 162.

- Buczynski, Alexander. „Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850“. *Arhivski vjesnik* sv. 34-35, (1991-1992); 185 – 194.
- Buzov, Snježana. „Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon kandijskog rata“. *Povijesni prilozi* sv.12, br. 12 (1993): 1 - 38.
- Csüllög, Gábor, Tamás, László, Suba, János, Bali, Lóránt. „Geografsko istraživanje Marsiglijeve granične karte“. *Zbornik Janković*, br. 2 (2017): 13 - 32.
- Deák, Antal András, Lapaine, Miljenko, Kljajić, Ivka. „Johann Christoph Müller (1673-1721)“. U *KiG* sv. 3 (2004): 68 - 80.
- Erl, Astrid. „Cultural Memory Studies: An Introduction“. *Cultural Memory Studies: and international and interdisciplinary handbook*, ur. Astrid Erl i Ansgar Nünning, 1 – 19. Berlin i New York: Walter de Gruyter, 2008.
- Funkenstein, Amos. „Collective Memory and Historical Consciousness“. *History and Memory* sv. 1, br. 1 (1989): 5 – 26.
- Fürst – Bjeliš, Borna, Ivan Zupanc. „Images of the Croatia Borderlands: Selected Examples of Early Modern Cartography“. *Hrvatski geografski glasnik* sv. 69, br. 1 (2007): 7 – 23.
- Grant, C. K. „Collingwood's theory of historical knowledge“. *Renaissance and Modern Studies* sv. 1, br. 1., (1957): 65 - 90.
- Harley, J. B. „Silences and Secrecy: The Hidden Agenda of Cartography in Early Modern Europe“. *Imago Mundi*, sv. 40, (1988): 57 – 56.
- Holjevac, Željko. „Osvrt na međunarodnu konferenciju o 'Triplex Confiniumu' u Grazu u prosincu 1998. godine“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 41 (1999): 309 - 310.
- Horvat, Zorislav. „Kružne branič-kule u Hrvatskoj krajini u XVI. stoljeću“. *Prostor*

- sv. 1, br. 2 - 4, (1993): 159 - 188.
- Horvat, Zorislav. „Turske kule i gradovi u Lici i Krbavi“. *Senj, zbornik*, br. 40 (2013): 417 - 470.
- Kaplan H. David, Guntram H. Herb. „How geography shapes National Identities“. *National Identities* sv. 13, br. 4 (2011): 349 – 360.
- Kontler, László Kontler. „Introduction: „Reflections on Symbolic Geography“. *European Review of History* sv. 6, br. 1 (1999): 9 – 14.
- Mikhail, Alan i Philliou, Christine M. „The Ottoman Empire and the Imperial Turn“. U *Society for the Comparative Study of Society and History* 54, br. 4 (2012): 721-745.
- Mimica, Ivan „Prikaz hajduka u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Vladimira Ardalica“, *Godišnjak Titius* sv. 4, br. 4 (2011): 118 – 128.
- Mlinarić, Dubravka, Snježana Gregurović. „Kartografska vizualizacija i slika Drugoga na primjeru višestruko graničnih prostora“. Migracijske i etničke teme sv. 27, br. 3 (2011): 345 - 373.
- Pavličić, Pavao. „Epika granice kao granica epike“. *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti u kazalištu* sv. 32, br. 1 (2006): 5 – 18.
- Peričić, Šime. „Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* br. 41, (1999): 203 – 212.
- Renn, Jürgen Renn. „From the History of Science to the History of Knowledge – and Back“. *Centaurus* sv. 57 (2015): 37 – 53.
- Reinders, Leeke i Van der Land, Marco. „Mental Geographies of Home and Place: Introduction to the Special Issue“. *Housing, Theory and Society* sv. 25, br. 1 (2008): 1 – 13.

- Roksandić, Drago. „Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine“. *Ekonomska i ekohistorija* vol. 3, br. 3, 62 – 82.
- Roksandrić, Drago. „Imperijalna granica i sanitarni kordon u 18. stoljeću“. *Ljetopis srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"* sv. 9 (2004): 123 – 141.
- Roksandić, Drago. „Vjerske podjele i nesnošljivosti u Vojnoj krajini“. *Ljetopis Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"* sv. 2 (1997): 62 – 101.
- Roksandić, Drago, Nicolo Sponza. „Triplex Confinium (Tromeđa) kao višerječje“. *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* sv. 8, br. 8 (ožujak 2016): 63 - 81.
- Roksandić, Drago. „Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783“. *Ljetopis SKF Prosvjeta (Xx)* sv. 4 (1999), 10 – 41.
- Wamba-dia-Wamba, Ernest. „How is Historical Knowledge Recognized“. *African Studies Association* sv. 13 (1986): 331 - 344.
- Slukan Altić, Mirela. „Karte kao izvor za ekohistorijska istraživanja tromeđe“, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 32 - 33, (1999-2000): 323 - 332.
- Slukan Altić, Mirela. „Sanitarni kordon i njihova uloga u razvoju dalmatinskih gradova“. *Ekonomska i ekohistorija* vol. 2, br. 2 (2006): 55 – 64.
- Šarić, Marko. „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt“. *Ekonomska i ekohistorija* sv. 6, br. 1 (2010): 55 - 94.
- Tomić, Ivana. „Struktura epske poetske formule u kolokacijama s leksemama *knjiga, kula, konj* u odabranim pjesmama iz zbirke Koste Hörmanna“. *Književni jezik*, sv. 28 (2017): 119 – 139.
- Wamba-dia-Wamba, Ernest. „How is Historical Knowledge Recognized“. *African*

Studies Association sv. 13 (1986): 331 - 344.

Internetske stranice:

Dalmatinska zagora, Hrvatska enciklopedija
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13755> (pristupljeno 28.4.2020.)

Karta. Just another Karta site. Slijepa karta Hrvatske Rijeke
<http://orthopediewestbrabant.nl/slijepa-karta-hrvatske-rijeke/>(pristupljeno 29.08.2020.)

Monnet Jérôme, „The symbolism of place: a geography of relationships between space, power and identity“, *Political, Cultural and Cognitive Geography* (2011), online izdanje časopisa, <https://journals.openedition.org/cybergeogeo/24747?lang=en>
<https://doi.org/10.4000/cybergeogeo.24747> (pristupljeno 25.8. 2020.)

Morlaci. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41968> (pristupljeno 5. 8. 2020.)

Retencija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52566> (pristupljeno 18.7.2020.)

Romanija <https://proleksis.lzmk.hr/44233/> (pristupljeno 27.8.2020.)

Spoznajna teorija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57520> (pristupljeno 30. 07. 2020.)

Triplex Confinium <http://www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/triplex2/> (pristupljeno 17.4.2020.)

Znanje. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67357> (pristupljeno 30. 07. 2020.)